

გიორგი ყაზბეგი

**ლაზისტანის სანჯაყის
სამხედრო-სტატისტიკური და
სტრატეგიული
ნარკვევები**

**შეადგინა, ავტორის ბიოგრაფია,
კომენტარები და შენიშვნები დაუტოო
რამაზ სურმანიძემ**

**ბათუმი
2019 წ.**

გიორგი ყაზბეგმა, პროფესიით სამხედრო სპეციალისტმა და რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტმა თავისი შრომებით მნიშვნელოვნად შეაღწო მანამდე არსებული ხარვეზი და დიდი კვალი დატოვა ქართულ გეოგრაფიულ მეცნიერებაში. მის ნაშრომებში განსაკუთრებით აღსანიშნავია „სამი თვე თურქეთის საქართველოში.“ რომლის ერთი მცირე ნაწილი („ზემო აჭარა“) 1960 წელს თარგმნეს და კომენტარებით გამოსცეს ნ. ნაჭყებიამ და მ. სვანიძემ, ხოლო მთლიანი ნაშრომი („ზემო აჭარა, შავშეთი, არტანუჯი, ლივანა და ღასეთი“), 1995 წელს თარგმნა რამაზ სურმანიძემ და გამოსცა მამია ხარაზმა.

გ. ყაზბეგის მეორე მნიშვნელოვანი ნაშრომი, „ლაზისტანის სანჯაყის სამხედრო-სტატისტიკური და სტრატეგიული ნარკვევები.“ რომელიც თარგმნა ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტის ასოცირებულმა პროფესორმა ლელა ჩოგოვაძემ, თარგმანის ძირითადი შემადგენელი ნაწილია.

წიგნს დართული აქვს აგრეთვე რამაზ სურმანიძის ავტორობით ადრე გამოცემული ბროშურები: „გენერალ-ლეიტენანტი თერგ-დალეულთა თაობიდან“ (ბათუმი, 2000 წ.) და „გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობისას ტბეთში მოპოვებული დოკუმენტები“ (ბათუმი, 2003 წ.), რომლებშიც აღწერილია გიორგი ყაზბეგის ბიოგრაფიის უცნობი ეპიზოდები, მისი დამსახურება ქართველი ერის წინაშე, ჩვენი სინანული ერისკაცის საფლავის დაკარგვის გამო; აგრეთვე 1874 წელს თურქეთში მოგზაურობისას მის მიერ მოძიებული დოკუმენტების ტექსტები კომენტარებით.

წიგნი განკუთვნილია მეცნიერთა და მკითხველთა ფართო წრისთვის.

ავტორის ნაშრომი თარგმნა **ლელა ჩოგოვაძემ**,

ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ასოცირებულმა პროფესორმა

რედაქტორები: **აშთანდილ ნიკოლეიშვილი**, პროფესორი
რამაზ სურმანიძე, პროფესორი

რედაქციატაბი: **ოთარ ბოგოლიშვილი**, პროფესორი
თამაზ შუტაბარაძე, პროფესორი

წიგნი გამოვიდა ბათუმისა და ღასეთის
მიტროპოლიტის ღმრთობის ლოცვა-კურთხევით

ВОЕННО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ И СТРАТЕГИЧЕСКИЙ
ОЧЕРКИ
ДЖИХАНСКОГО САНДЖАКА,

СОСТАВЛЕННЫЕ

Полковником Павлом Павловичем Казанским

— — — — —

СПИСОКЪ

ВЪСНУЮЩАГО СЪ СЕБЕ ПЕРВОМУ

1876

ლაზისტანის სანჯაყის
სამხედრო-სტატისტიკური და
სტრატეგიული

ნარკვევები

შეგანილი

გენერალური შტაბის კოლონელი ჰაზბეგის მიერ

ტ ი ვ ლ ი ს ი

კაპკასიის სამხედრო რაიონის სამხარეო შტაბის გამომცემლობა

1 8 7 6

საქართველოს კათალიკოს
პატრიარქი
ილია II

ბათუმისა და ლაზეთის
მიტროპოლიტი
დიმიტრი

სარჩევი

ნაწილი პირველი

გიორგი ყაზბეგი

დღა'სისტანის სანჯაყის სამხედრო-სტატისტიკური და სტრატეგიული ნარკვევები (თრგმნა ლელა ზოგოვაძემ)	9
სანჯაყის 'ხედაპირი	11
სანჯაყის კლიმატი და მწარმოებლურობა	53
სანჯაყის მოსახლეობა	59
სტრატეგიული ნარკვევი	83
დანართი 1	117
დანართი 2	148
დანართი 3	150
დანართი 4	157

ნაწილი მეორე

რამაზ სურმანიძე

გიორგი ყაზბეგის ცხოვრება და მოღვაწეობა	165
წინათქმა	167
გენერალ-ლეიტენანტი თერგდალეულთა თაობიდან (გიორგი ყაზბეგი). ყაზბეგთა გვარეულობა	170
მამა ნიკოლოზი	173
ბავშვობა, სამხედრო სასწავლებელი	174
მოგზაურობა თურქეთის საქართველოში	180
ხევში დაბრუნება	184
კელაე სამხედრო სამსახურში	186

ილიას საქმის განმგრობი. ოჯახური ტრაგედია	190
უცნობი განსასვენებელი	207
გიორგი ყაზბეგის შთამომავლობა უცხოეთში	219
მიტოვებული საფლავები	227
ბოლოთქმა	229
ოსმალეთში მოგზაურობისას მიკვლეული საბუთები	230
№1 მადლაბაძის და ხომეხიძის ნასყიდობის სიგელი	235
№2 შარბისძეებისა და ქაფიასძეების ნასყიდობის სიგელი	239
№3 გიორგი ქაფიასძის სანივარი	245
№4 რუსტამ-ფაშის მიერ გაცემული სიგელი მაჰმად კოპაძეზე	248
გიორგი ყაზბეგის შრომების ბიბლიოგრაფია	257
ყაზბეგთა გვარის გენეალოგიური სქემა (გიორგი ყაზბეგის შტო)	258
Резюме	259
Conclusion	261

ნაწილი პირველი

ბიორგი ყაზბეგი

ღაზისტანის სანჯაყის
სამხედრო-სტატისტიკური და
სტრატეგიული

ნარკვევები

რუსულიდან თანგმნა
ლელა ჩოგოვაძემ

სანჯაყის ზედაპირი

თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით, ლაზეთის სანჯაყი, მართალია, ტრაპიზონის ვილაიეთის შემადგენლობაშია, მაგრამ პირდაპირ კონსტანტინეპოლიდან იმართება მუთესარიფის (გუბერნატორის) მიერ, რომელიც ბათუმში იმყოფება. სანჯაყი იყოფა მაზრებად და ოლქებად. პირველს განაგებენ კაიმაკამები, მეორეს – მუდირები.

ლაზეთის სანჯაყი იყოფა შემდეგ ნაწილებად (კუთხეებად):

ბათუმის მაზრა: ბათუმი, ჩურუქ-სუ.

აჭარის მაზრა: ზემო აჭარა, ქვემო აჭარა.

ლივანის მაზრა: მაჭახელა, ლივანა.

ხოფის მაზრა: გონიო, ხოფა.

ათინის მაზრა: არხაეი, ათინა, ხემშინი.

სანჯაყის შიდა მართვა, მაზრებსა და ოლქებში, თურქეთის იმპერიის კანონებით ხდება (იხ. გ. მაღამის “ერსრუმის ვილაიეთი”).

ა) საზღვრები:

ლაზეთის სანჯაყი ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ამიერკავკასიას ესაზღვრება; კერძოდ: შეკვეთილის ნაემისადგომიდან (უფრო იცნობენ წმ. ნიკოლოზის საგუმ-აგოს სახელით) საზღვარი 23 ვერსზე მიუყვება მდინარე ჩოლოქის ვაკიან ნაპირს; შემდეგ ადის აჭარა-გურიის მთების ქედზე და 50 ვერსის მანძილზე, ჭახათის მთიდან შეენაბადას მთამდე, აუყვება შავი ზღვის დონიდან 3-დან 8-9 ათასი ფუტის სიმაღლეზე (იხ. დამატ. №1 “ჩვენი გურიის საზღვრის ისტორიული ნარკვევი”). შეენაბადას მთასთან საზღვარს კვეთს ქვაბლიან-ჩაის მთიანეთი და 20 ვერსზე, გოდერძის საგუმზაგომდე, მიუყვება არსიანის ქედს, ახალციხის მაზრასა

და აჭარას შორის. გოდერძის საგუშაგოს სამხრეთით ლაზე-
თის სანჯაყი ესაზღვრება მეზობელი თურქეთის სანჯაყებს
და საზღვარი მათ შორის 15 ვერსის მანძილზე გადაჭიმუ-
ლია, ჯერ არსიანის ქედიდან ჩირუხის მთამდე, შემდეგ კი
მკვეთრად უხევებს დასავლეთით შავშეთისა (იმერხევის) და
კარჩხლის მთების თხემებზე, რომლებიც შავშეთს აჭარისა
და მაჭახელასგან ყოფს. არსიანისა და იმერხევის მთების
საშუალო სიმაღლე 8000 ფუტია, კარჩხლის – 10000. მდინა-
რეების: იმერ-ხევისწყლისა და არტანუჯ-ჩაის შესართავთან
სანჯაყის საზღვარი კარჩხლის ქედის თხემიდან ეიწრო ხეო-
ბაში ეშვება, განივად კვეთს მას და ადის პონტოს ქედის
ტოტებზე, რომელიც დაახლოებით 10000 ფუტის სიმაღლეზე
ჭოროხისა და ლაზეთის წყალგამყოფს ქმნის. სანჯაყის
დასავლეთი საზღვარია ზღვის სანაპირო წმ. ნიკოლოზის
საგუშაგოდან ქემერ-ბურუნის კონცხამდე. ეს უკანასკნელი
ასრულებს პონტოს ქედის ტოტს, რომელსაც ლაზეთის სან-
ჯაყის სამხრეთი საზღვარი მიუყვება.

საზღვრის ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, რომ ლაზეთის
სანჯაყი წინა აზიის კონტინენტის რაღაცნაირი ჩამოჭრილი
ნაწილია. მისი სახმელეთო საზღვრიდან (დაახლ. 150 ვერსი)
მხოლოდ 23 ვერსი მიუყვება მდ. ჩოლოქის ვაკიან სანაპიროს,
დანარჩენი კი გადაჭიმულია ქედებზე, რომელთა სიმაღლე
ზღვის დონიდან 8-10 ათასი ფუტია, გარდა ჭოროხისა და არ-
ტანუჯის შესართავისა. თითქოსდა ამ უხერხულობის სანაცუ-
ლოდ, ლაზეთის სანჯაყი 125 ვერსზე შავ ზღვას მიუყვება.

ყოველივე ეს ლაზეთის სანჯაყს განსაკუთრებულობას
სძენს, მისი სტრატეგიული მნიშვნელობა იცვლება მეომარი
მხარეების მიზნების ცვლასთან ერთად. მაგრამ, სანამ ამ
საკითხს შევეხებოდეთ, სასურველია გავეცნოთ ქვეყნის
ზედაპირს, მოსახლეობას, წარმოებას, იმ ელემენტებს, რა-
საც სამხედრო ოპერაციების გეგმა უნდა დაეფუძნოს.

ბ) ტოპოგრაფიული ნარკვევი

ლაშეთის სანჯაყი, რომელიც ჩაკეტილ სამყაროს წარმოადგენს, თავის მხრივ იყოფა ოთხ, ერთმანეთისგან სრულიად დამოუკიდებელ, რაიონად: თურქეთის გურია* საკუთრივ ლაშეთი, მაჭახელა და ლივანა.

1. თურქეთის საქართველო: ქედების, ხეობების, გზების საერთო ხასიათი. თურქეთის საქართველოდ მოვიასრებთ შემდეგ ოლქებს: ზემო და ქვემო აჭარის, ქობულეთის (ჩურუქ-სუ), ბათუმის. მას სამი მხრიდან მთების მაღალი ქედები ესაზღვრება, მეოთხე მხრიდან კი ზღვა (იხ. ხუთეფერსიანი რუკის ბათუმის მონაკვეთი. კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბის განყოფილების ტოპოგრაფია). მისი ზედაპირი დაფარულია აჭარა-გურიისა და არსიანის ქედებით. მთების ეს სისტემა თანდათან ზღვისკენ ეშვება, სადაც ქმნის ვიწრო, ტალღისმაგვარ ზოლს, ერთმანეთის პარალელური მინდვრების საკმაოდ ფართო ზოლებით. ამ მინდვრებისკენ მიემართება მრავალრიცხოვანი ნაკადული, რომლებიც უერთდება მდინარეებს ჭოროხიდან მოყოლებული რუსეთის საზღვრამდე.

თურქეთის გურიის მთიან ნაწილს საკმაოდ მკვეთრი ზედაპირი აქვს, გვხვდება ქედები და ხეობები, ვაკე კი საერთოდ არაა, თუ ასეთად არ მივიჩნევთ მდინარეთა სათავეებთან არსებულ მიწის ვიწრო ზოლებს. ამგვარად, აჭარა-გურიის, არსიანისა და იმერხევის ქედები თურქეთის გურიის ზედაპირის ყველაზე ცხად სურათს გვაძლევს.

აჭარა-გურიის მთებს ჩოლოქის საგუშაგოსთან ბორცვების სახე აქვთ, ქედებს კი ჭახათის მთასთან წარმოქმნიან, ზღვიდან 20 ვერსის დაშორებით. აქ ქედი ზღვის

* ტერმინი პირობითია. ივულისხმება “ოსმალეთის საქართველო”, (ილია ჭავჭავაძე).

დონიდან 3300 ფუტის სიმაღლისაა. შემდეგ აღმოსავლეთისკენ თანდათან მაღლდება და ხინოსა და შავნაბადას მთებს შორის 9000 ფუტს აღწევს. აჭარა-გურიის სამხრეთი ფერდობი საკმაოდ ციცაბოა და ქმნის ქედების მხოლოდ ორ მნიშვნელოვან განშტოებას – პერანგასა და არსიანს, რომლებიც ხინოსა და სომლიას მთებთან მთავარ ქედს რკის სახით გამოეყოფა. პერანგა სამხრეთ-დასავლეთით გეის ილებს ზღვისკენ, არსიანი კი – სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჩირუხის მთამდე, სადაც, თავის მხრივ, დასავლეთით შავშეთის მთების ტოტს ქმნის.

აჭარა-გურიისა და არსიანის ქედებს ერთი საერთო ნიშანი აქვთ: მათი ფართო თხემები ბრტყელ ზოლებად გადაჭიმული, რომელთა სიმაღლე საშუალოდ 8000 ფუტია და დაფარულია საუცხოო ალპური მინდვრებით; მართალია, ამ ზოლზე ალაგ-ალაგ მკვეთრი შვერილებიც გვხვდება, მაგრამ ისინი ამ ადგილის საერთო ხასიათს ვერ ცვლიან – ეს არის უზარმაზარი საძოვარი, სადაც გასაუხუდიდან შემოდგომამდე ახლომახლო მოსახლეობის მრავალრიცხოვანი ჯოგი ძოვს. 6000 ფუტის სიმაღლეზე ფიჭვის ტყეა, აქედანვე ქედების ფერდობები ძირს მკვეთრად ეშვებიან და ქმნიან ხეობებისა და მდინარეების სათავეებს.

პერანგასა და შავშეთის ქედებს აჭარა-გურიისა და არსიანის ქედებისგან განსხვავებით, მიუხედავად 6000 ფუტის სიმაღლისა, ალპური მინდვრების ზოლი არა აქვთ; ამდენად, ჩვენი შემდგომი დახასიათება საერთო იქნება თურქეთის გურიის ყველა მთისთვის.

ტყის ზოლიდან მოყოლებული (6000 ფუტის სიმაღლიდან), როგორც აღვნიშნეთ, იწყება ხეობებისა და მდინარეების სათავეები. მათ საერთო ხასიათი აქვთ: ზემოთ მდინარეები წყაროებითა და ნაკადულებით სასრდოობენ და ქედებიდან მცირედ ეშვებიან. ხეობები აქ მხოლოდ იწყება:

მთა პერანგა ხედი სოფელ ჭალიდან

გვანან ფართოძირიან ქეაბს და წარმოქმნიან პურის მოსაყვანად გამოსადეგ მდიდარ მინდერებს. ამ მინდერებში, (კალკე მამულებში ცხოვრობს ადგილობრივი მოსახლეობა. წყალი ბეერია; ათობით წყარო ყოველი მხრიდან ჩაედინება მდინარის საერთო კალაპოტში, რომელიც ხმაურით არღეევს ქეაბულის ერთ მხარეს. შემდეგ მდინარე ისე სწრაფი აღარ არის. ეს ადგილი მკეეთრად ეშვება დასაეღეთისკენ, მთების კალთები შიშველია. ვიწრო ხეობისკენ გადასასვლელი სახიფათოა, ხეობის ფსკერზე წყალი მირაკრაკებს და ტრიალით ხტის ქვიდან ქვაზე.

ხეობა ასეთია მდინარის ქვედა დინებამდე, ე. ი. ზღვის სანაპირო ზოლამდე, სადაც მთების სიმაღლე იკლებს, ფართოვდებიან და ქმნიან სწორ მდელოებს.

მდინარის შუა დინებიდან მოყოლებული, ქვეყნის პეიზაჟი მკვეთრად იცვლება: ქედის გაშლილ თხემზე 5 ტყეა; ეს არის ალპური მინდვრის ზოლი მისთვის დამახასიათებელი მცენარეული საფარით. 6000 ფუტის სიმაღლეზე ხარობს ფიჭვი. ზემო აკარაში იგი მხოლოდ მდინარეების სათავეებთან გვხვდება, მაგრამ ხშირი წიწვოვანი ტყეები არა გვაქვს: ფიჭვებს ქვემოთ, შუა ზოლში. ჩნდება ფოთლოვანი ხეები: ტირიფი. წიფელა. მუხა, თხმელა; ხილიდან კი – მსხალი და ვაშლი. 5500 ფუტის სიმაღლეზე ხარობს კაკალი და წაბლი. ცოტა ქვემოთ – ყურძენი, ზღვის სანაპიროსთან – ზეთისხილი და ბრინჯი. როგორც ხედავთ, თურქეთის გურიის ბუნება მცენარეებით მეტად მდიდარია, მაგრამ საცხოვრებლად მოუხერხებელია. მთების ციცაბო კალთები სწორი ტყეებითაა დაფარული, სადაც მცირეა სახნაე-სათესი ადგილები. ზოგან, სადაც გაჭირვებით შეიძლება ფეხით მისვლა, საცხოვრებელი სახლებია აშენებული.

სოფელი აქუცა. ხედი ს. ზენდიდიდან.

ხელი ხიხანის ციხე-სიმაგრიდან

ამრიგად, თურქეთის საქართველოს ზედაპირი შეიძლება დაეყოს მთიან ნაწილად და დაბლობად. პირველი შედგება მაღალი, ტყიანი ქედებისა და ეიწრო ხეობებისგან, რაც განსაზღვრავს ამ მხარეში მგზავრობისა და გადაადგილების საშუალებების ხასიათს. თუ ალპური მინდვრების ზოლში გადაადგილება იოლია და გზის გაყვანა არცაა საჭირო, ხეობებში გზა მხოლოდ მდინარეების გასწვრივ მიდის, ეიწრო და მკვეთრ აღმართებსა და დაღმართებზე, დაბურულ ტყეებში. აქ გადაადგილება მხოლოდ ქვეითებს, მხედრებსა და საპალნიან პირუტყვს შეუძლიათ. ტრანსპორტით მგზავრობაზე საუბარი ზედმეტია.

სანაპირო ზოლში, დაბლობში. თურქეთის საქართველოს ხასიათი იცვლება: ხეობები გაშლილია, მცენარეული საფარი ტროპიკულია, მინდვრების რაოდენობა იზრდება. ზღვის სანაპიროს ბათუმიდან ჩრდილოეთით 10-20

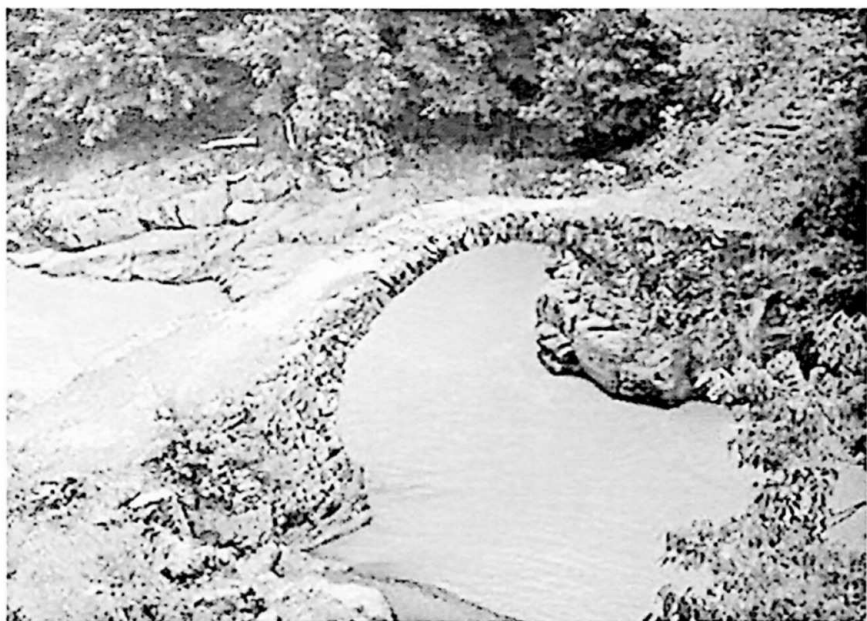
ვერსზე პერანგას მთის ტოტი კეუთს, რომლის განტოტებები ქმნიან კილიკისა (მწვანე, მთარგმნ.) და ციხისძირის კლდოვან კონცხებს. ეს ორი კონცხი გაველენას ახდენს გზის ხასიათზე, რომელიც დაბლობში ვარგისია სატრანსპორტო მიმოსვლისთვის.

სანამ დაწერილებით განვიხილავდეთ თურქეთის საქართველოს ზედაპირს, შევნიშნავთ, რომ იგი შედგება: ორი ხეობიგან, რომელსაც კეებას ორი უმთავრესი მდინარე – აჭარის წყალი და კინტრიში და სანაპირო ზოლისგან. მხარის ასეთი დაყოფა სავსებით შეესაბამება აღმინისტრაციულ დაყოფასაც: მდინარე აჭარისწყლის აუზი მოიცავს ზემო და ქვემო აჭარას; მდ. კინტრიშის აუზი – ქობულეთს (ჩურუკ-სუ), სანაპირო ზოლი კი – ბათუმის რაიონს.

ზემო და ქვემო აჭარის მთელი მოსახლეობა თაქმოყრილია ხეობებში; ხეობების გამყოფი მთების ოხეშები ტყითაა დაფარული, უკაცრიელი და გამოუკვლეველია; ამიტომ მთელ ყურადღებას დაუთმობთ მთავარი ხეობების აღწერას, რომლებიც მიემართებიან მდინარე აჭარისა და მისი შენაკადების გაყოლებით.

მდინარე აჭარა – ამ სახელს უწოდებენ მხოლოდ სოფელ ფურტიოსთან, სადაც ერთმანეთს უერთდება დიდ-აჭარის წყალი და სხალთის-წყალი, აქედან მდინარე დასავლეთისკენ იღებს გეზს და ჩადის ჭოროხში და ჭოროხის შესართავიდან მაღლა, 23 ვერსზე, წარმოქმნის აჭარის მთავარ ხეობას, რომელიც სოფელ ფურტიოდან მდ. აჭარისწყლის შესართავამდე კარგადა გვაქვს შესწავლილი. მისი სიგრძე 50 ვერსია. საერთოდ, ეს ხეობა ვიწრო და ტყიანია; მინდვრები მხოლოდ დიდი სოფლების (განსაკუთრებით დანდალოსა და შუახევის) მახლობლად გვხვდება, თანაც საკმაოდ ბევრი.

მდინარე აჭარა სწრაფად მიედინება დაკლაკნილ ხეობაში. მისი ფსკერი კი ქვიანია. ფონს მხოლოდ ზაფხულსა და შემოდგომის დასაწყისში იკეთებს: წლის დანარჩენ მონაკეუტში, განსაკუთრებით წვიმების დროს, მდინარე საკმაოდ ჩქარია. ერთი ნაპირიდან მეორეზე გადასულა ამ დროს ხიდებით ხერხდება, რომლებიც ათეულობითაა მდინარე აჭარისწყალზე, აქედან **ექვსი ხიდი ძველი, ქვისაა**. ეს ხიდები, გარდა სატრანსპორტოსი, მდინარის შენაკადების მახლობლად იგება, საკმაოდ ვიწროა, (3-5 ნაბიჯი) და გათვლილია მხოლოდ თითო საპალნეზე. სოფელ ფურტიოს ახლოს მდინარის სიგანე 10 საუენია.

ფურტიოს თალიანი ხიდი

გზა აჭარისწყლის ხეობაში ძირითადად მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიუყვება. ზოგადად იგი ვიწროა, დაკლაკნილ

ხეობაში 2 ნაბიჯზე მეტი არაა; ხშირად სანგარივით მიუყვება კლდეებს ან ტყეს. ყოველივე ამის მიუხედავად, აღნიშნული გზა, რომელსაც საქარაენოს უწოდებენ, დღემდე რჩება თითქმის ერთადერთ გზად ქვეყანაში, ხოლო ფოთი-თბილისის რკინიგზის გახსნამდე იგი იყო ბათუმისა და ახალციხის საუკეთესო დამაკავშირებელი საშუალება.

ნაოსნობა აჭარის-წყალზე არ არის; უნდა შევნიშნოთ, რომ 1873 წელს ერთმა ფრანგმა სოფელ შუახევამდე (ფურტიოდან 4 ვერსზე) აიტანა ნაეები, რომლებითაც დაეშენენ ჭოროხზე. შემდეგ ეს არავის გაუმეორებია, ამიტომ აჭარის-წყალს არასანაოსნო მდინარედ მივიჩნევთ.

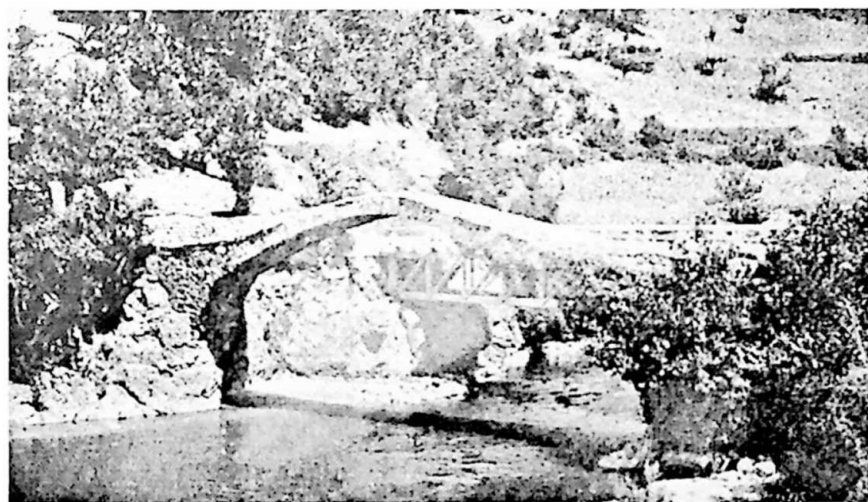
აჭარის ხეობები ღორჯომი (დიდაჭარა), ბელღეთი და სხალთა (ჭვანის ხეობის მხოლოდ ზემო ნაწილია გამოკედილი, მირეთის-ხევის კი არავის აღუწერია) ძალიან პგავს ზემოთაღწერილს, იმ განსხვავებით, რომ გზები აქ უკეთესია, რადგან მათზე ზემო აჭარელი ბეგები ზრუნავენ.

აჭარის გზა სოფელ ფურტიოსთან ორად იყოფა: ერთი მიემართება აღმოსავლეთით, სხალთის ხეობის, მეორე კი ჩრდილოეთით, ხულოს გავლით, დიდ-აჭარის ხეობისკენ; ხულოს ზემოთ 5 ვერსზე ჩრდილოეთის გზა, თავის მხრივ, უხევეს აღმოსავლეთით, ბელღეთის ხეობაზე. ამგვარად, მდინარე აჭარისწყლის აუზში მხოლოდ ერთი დიდი გზაა, რომელიც გამოეყოფა ბათუმის გზატკეცილს აჭარისწყლის შენაკადებთან და მიუყვება მდინარის ნაპირებს. ეს ე.წ. საქარაენო გზაა; გარდა ამისა, სხვა გზებიც არსებობს, რომლებიც, მართალია, აღნიშნული გეაქვს ჩვენს რუკებზე, მაგრამ დაწერილებით გამოკედილი არა არის. ეს გზებია:

1. სოფ. საღორეთიდან და ქედადან სოფ. კიბეს გავლით ბათუმში მიმავალი გზა; მისი სიგრძე 30 ვერსია; იგი განაპირა პუნქტებს შორის მანძილს 10 ვერსით ამოკლებს.

თალიანი ხიდის ბურჯის ნაშთი
მდინარე აჭარისწყალზე, სოფ. ვაიოსთან

მე-12 საუკუნის თალიანი ხიდი. ს. დანდალოში.
ფოტო 1903 წლისა, წიგნიდან „ორერკი კაეკაზა“

2. გზა სოფ. დანდალოდან სოფლებზე: ახო, წონიარისი, ზესოფელი და ცხემნა. ეს გზა გადის პერანგას უღელტეხილის ტოტსა და სოფ. ჩაქვისთავეზე. იგი, ერთი მხრივ, მიემართება ჩაქვის ბაზრისკენ, ე. ი. ზღვის ნაპირისკენ (50 ვერსი) და, მეორე მხრივ, ჩაქვისთაყიდან უღელტეხილის გავლით ხარის-მთასთან, სოფლებთან – ბობოყეათი, (კიხისძირი, ქობულეთი (სულ 55 ვერსი).

3. გზა სოფ. დანდალოდან ზემოთ, ჭვანის ხეობაზე, სოფლებამდე ცხემლისი და ხაბულაშვილები (25 ვერსი); აქ იგი სამად იყოფა: დასავლეთით, პერანგას უღელტეხილით ქობულეთისკენ; აღმოსავლეთით, საყულაფკერდით ღორჯომისკენ და ჩრდილოეთით, ჯვარიშინდვრის უღელტეხილით (თავინურის მთის ძირთან) გურიისკენ.

თაღიანი ხიდი ჭვანაში, ბარათაულისწყალზე,
აგებული 1780 წელს

თქვენი სიღმე
1780

აქედან სელიმ-შაჰი ხიმშიაშვილი
ლის პეპლის ელვას სერაფი-
მის გზითავეს ხარჯით. აღმანი-
ლია 1968 წ. ღარსან სერაფიმი.
1995 წ. ჩაუბ. ნაგზარ. არსტო
სერაფიმიანის მიერ.

მეტანილია კულტურის ძეგლ-
თქვენი და დამალია სახელ-
მწიფოს მიერ.

ამ გზებს განსაკუთრებუ-
ლი სამხედრო დანიშნულება
ექნებათ, თუკი მათ გამოიყე-
ლევენ და დამაკავშირებლად
გამოიყენებენ.

ყველა შემოთნამოთვლი-
ლი გზა წარმოადგენს აჭარის
მთავარი გზის დამატებას, რო-
მელიც სოფელ ფურტიოსთან
სამად იყოფა, თითოეული ახ-
ალციხის მასრის ფარგლებ-
ში რუსეთის საზღვრისკენ
მიემართება. ისინი ჩვენს საარ-
ქივო მასალებში მოხსენიებუ-

ლია შემდეგი სახელებით: ჩრდილოეთი, შუა და სამხრეთი
აჭარის გზები.

ჩრდილოეთ და შუა გზებს სოფ. ფურტიოდან მდ. დი-
დაჭარისა და ბელეთის შეერთების ადგილამდე, აქვთ
საერთო მონაკვეთი. გადალახავე მდინარე სხალთას ამავე
სახელწოდების სოფლის მახლობლად, გზა აივლის სოფ.
ჩაოს, ჩადის მდ. დიდაჭარასთან და სოფ. ხულოს გაელით,
მდინარის მარჯვენა ნაპირით, მდინ. მდ. ბელეთის-წყლის
შესართავეამდე (ფურტიოდან ხულოში ჩასვლა შეიძლება მდ.
დიდაჭარის მარცხენა ნაპირით; მაგრამ ეს გზა აღწერილზე
უარესია. ამბობენ, ასევე ცუდია სოფ. ნიგაზულზე გამა-
ვალი გზა, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს ხულოსა
და ჭვანას). აქ გზა იყოფა: ჩრდილოეთი გზა გრძელდება
სოფელ ღორჯომში, დიდაჭარის მარჯვენა ნაპირით და იქე-
დან ჩვენს საზღვრებთან, მოხეს თემთან, გამოდის (ამ გზის
გარდა ღორჯომიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით გადის
მეორე გზა ჯვარი-უღეთოს უღელტეხილთან, რომელიც

გურიის საზღვარზეა), შუა გზა კი უხევეს აღმოსავლეთით, არსიანის უღელტეხილზე ბელღეთის ხეობას მიუყვება და გამოდის გოდერძის საგუშაგოსთან.

ჩრდილოეთის გზის სიგრძე მოხეს თემიდან სოფ. ფურტიომდე 40 ვერსამდეა. ჩვენ იგი 1874 წელს გაეიარეთ და აღეწერეთ წერილში “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”. ამ აღწერიდან ჩანს, რომ ჩრდილოეთ აჭარის გზა ეიწროა, ზოგან ტყეში გადის და ალაგ-ალაგ გასწორება სჭირდება; თუმცა იგი ეარგისია საპალნიანი ჯარისა და არტილერიის გადაადგილებისთვის. ამ გზით 1829 წელს ხულოდან ღორჯომამდე დაიხია უკან გენერალ საკენის არმიამ. რომელიც 2500 კაცისგან შედგებოდა (სოფ. დიდ-აჭარასთან ამ გზის ყველაზე ცუდი მონაკვეთია).

შუა გზა, გოდერძის საგუშაგოდან ჩრდილოეთის გზის შეერთების ადგილამდე, 1869 წელს გაიარა გენერალმა ზაფრიევმა, რომელიც თვლიდა, რომ იგი ტრანსპორტის გადაადგილებისთვის გამოდგებოდა. მისი სიგრძე რუსეთის საზღვრიდან სოფ. ფურტიომდე 27 ვერსია. ამ გზით 1829 წელს ჩამოვიდა გენერალ საკენის არმია.

სამხრეთი გზა, რომელიც სხალთის ხეობიდან სხალთისწყლის მარჯვენა ნაპირამდეა გადაჭიმული, ფართოა და მოსახერხებელი, აქ ხიდები მყარია, გამოდგება სამთო არტილერიისა და მძიმედ დატვირთული ჯარის გადასადგილებლად. ეს გზა 1874 წელს გაეიარე და აღეწერე წერილში “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”.

ჩვენ მიერ აღწერილი გზების გარდა, ზემო აჭარაში ყურადღების ღირსია: სოფ. ღორჯომისა და დიდ-აჭარის ქობულეთთან დამაკავშირებელი გზა, რომელიც სოფ. ღორჯომიდან დასავლეთით ჩადის მთების ტყიან ფერდობებზე, გადაივლის საყველაფერდის მთის ტოტს (ჭვანის ხეობის ზემო სოფლებთან ინწყვირეთთან და ხაბელაშვილებთან)

და პერანგას უღელტეხილის გავლით გადის კინტრიშის ხეობაში.

მელიქშინდა (ქანიერი) მამა ნიკოლოზის წყარო
სოფ. ხაბელაშვილების მახლობლად

ეს გზა იაილასთან, მდ. დიაკონიძეებისწყლის ზემოთ, ეერთდება სოფ. დიდ-აკარიდან გამომავალ გზას; პერანგას უღელტეხილამდე იგი 25 ვერსია და გენერალმა ზაერიევმა გაიყვანა, რომელიც მას ასე აღწერს: ეს გზა მცირერიცხოვანი რაზმის გადასადგილებლადაც უვარგისია, აღმართებსა და დაღმართებზე მხოლოდ მსუბუქი საპალნით თუ შეიძლება სიარული. გზის სიგანე დიდ მანძილზე ერთი არშინია, ასე რომ, მგზაურები ძნელად უქცევენ ერთმანეთს გვერდს. ბანაკის გაშლა გზაზე შეუძლებელია; საძოვრები არ არის: წყალი საკმარისია (ამგეარად აღწერს ამ გზას მეორე მოგზაურიც გ. ბაქრაძე; უნდა იყოს დიმიტრი ბაქრაძე. მთარგმნ.).

ნიურუქსეს რაიონი, რომელიც უფრო ქობულეთის სახელითაა ცნობილი, ერთი ხეობისგან შედგება, რომელსაც ქმნის აჭარა-გურიის ქედი და მისი განტოტება – პერანგა. ამ ხეობას რწყავს მდ. კინტრიში, რომელიც სათავეს ხინოს მთის მახლობლად იღებს. კინტრიშის ხეობის სიგრძე 35 კერსია. ზედა ნაწილში ვიწროა, დაკლაკნილი, ტყიანი და ციცაბო ფერდობებით, უკაცრიელი. მთები, ვიწრო გასასვლელით გარშემოვლებული, დასავლეთისკენ თანდათან შორდებიან ერთმანეთს. ხეობაც ფართოვდება; ამასთან აჭარა-გურიის ქედი. ჭახათის დასავლეთი მთები ქედების ხასიათს კარგავენ და თანდათან ქმნიან მდ. ნოლოქის მარცხენა ნაპირის დაბლობს; პერანგა კარგავს სიმაღლეს და ციხისძირის სიმაგრესთან კლდოვან კონცხებად იჭრება ზღვაში.

ადგილის რელიეფის ზღვასთან დახრილობა იწვევს წყლის სწრაფ დინებას, ხეობა კი, რომელიც ზედა ნაწილში

თალიანი ხიდი კინტრიშის ხეობაში

ვიწრო და ქვიანია, ზღვასთან ქმნის ალაგ-ალაგ ბუჩქებით დაფარულ მინდორებს.

ეს დაბლობი, სიგანით 9 ვერსი, უერთდება ჩოლოქისა და ნატანების ნაპირებს და გურიის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის ჭაობიან სივრცეს. ციხისძირიდან გურიის საზღვრამდე ზღვის ნაპირი ქვიშიანია, სადაც დიდი გემები ვერ დგებიან, მაგრამ ადგილობრივ ღია ნაუბებს იოლად ტვირთავენ სოფ. ჩურუქ-სუში.

ქობულეთში დამაკავშირებელი გზების ცენტრად შეიძლება მივიჩნიოთ ზღვისპირა სოფელი კინტრიში, იგივე ჩურუქ-სუ; აქედან აღმოსავლეთისკენ მდ. კინტრიშის ნაპირების გასწვრივ მიუყვება ერთი გზა, რომელიც პერანგას მთასთან უერთდება ქობულეთში ზემო აჭარიდან ჩამომავალ გზას. ეს გზა უდელტეხილიდან სოფ. ქობულეთამდე (9 ვერსითაა დაშორებული მდინარის შენაკადებს) ხასიათით ძალიან ჰგავს ზემოთაღწერილ ღორჯომის გზას: ისეთივე ვიწრო, ტყიანი და ქვიანია, მიხევეულ-მოხევეული დაღმართებითა და აღმართებით. სადაც გაელა მხოლოდ მსუბუქად დატვირთულ პირუტყვს შეუძლია. სოფ. ქობულეთიდან ზღვამდე გზა დაბლობს მიუყვება და გამოდგება სატრანსპორტო მიმოსვლისთვის. ჩურუქ-სუსთან სატრანსპორტო გზა სანაპიროს უერთდება, სწორედ ესაა ციხისძირისა და წმ. ნიკოლოზის საგუშაგოს მთავარი დამაკავშირებელი გზა, მეორენაირად მას ბათუმი-ოზურგეთის გზას უწოდებენ.

ციხისძირის ციხე-სიმაგრესთან სანაპირო გზა სამხრეთით გადის ე.წ. კინტრიშის მინდორზე და ფართო, სწორ ქვიშიანთიხიან ზოლად მიემართება; ციხესიმაგრიდან ორ ვერსზე გზა კვეთს მდ. დეხეასა და კინტრიშის შესართავს და მდ. აჭყვაზე გადაბულ ხიდს და მიდის იმ ადგილთან, სადაც ოდესღაც ქალაქი ჩურუქ-სუ იყო გაშენებული (ამ ადგილს ზოგჯერ მდ. კინტრიშსაც უწოდებენ. ოღონდ იგი არ უნდა აგვერიოს სოფ. ქობულეთთან, რომელიც ზღვიდან 9 ვერსზეა).

პეტრა ციხისძირი

ჩურუქ-სუს ჩრდილოეთით გზა ორად იყოფა: ერთი აგრძელებს სვლას ზღვის ნაპირის გასწვრივ და ლიმანის გაველით მიდის წმ. ნიკოლოზის საგუმავოსთან; მეორე დასავლეთის მიმართულებით ხშირი ტყეებისა და სოფელ ლეღვას გაველით გამოდის ჩვენს საზღვართან ჩოლოქის საგუმავოსთან, ქ. ოზურგეთიდან 7 ვერსზე.

ორივე გზა კარგია სატრანსპორტო მიმოსვლისთვის; მაგრამ ლეღვას სანაპირო გზა უკეთესია. ციხისძირიდან წმ. ნიკოლოზის საგუმავომდე 16 ვერსია; ლეღვას გაველით ოზურგეთამდე – 30, ჩოლოქის საგუმავომდე – 24 ვერსი.

ბათუმის რაიონს ტაღლოვანი ფორმა აქვს. აქ არის პერანგას ქედის გაგრძელება, ტერიტორია ტყითაა დაფარული, დაბლობი გვხვდება მდ. ჭოროხის შესართავთან, კილიკის კონცხის ორივე მხარეს, მდინარეებთან ყოროლისწყალი და

ჩაქვისწყალი. მოსახლეობა ბათუმის რაიონში თავმოყრილია ზღვის ნაპირებთან და მდინარე კოროხისა და ჩაქვისწყლის სანაპიროებთან. აქვე გადის გზებიც, მათგან სამგზავროდ კარგია მხოლოდ ორი: სანაპირო, ბათუმისა და ციხისძირის შემაერთებელი და გსატკეცილი, რომელიც მდ. კოროხის მარჯვენა ნაპირს მიუყვება.

ბათუმი-ციხისძირის სანაპირო გზა ციხისძირ-ნიკოლაევსკის გზის გაგრძელებაა, მას ძალიან ჰგავს, იმ განსხვავებით, რომ ყოროლისწყლის_შესართავის გარდა სანაპირო ზოლი ბათუმიდან კილიკის კონცხამდე* ეიწროა. კილიკის კონცხთან (იგი ბათუმსა და ციხისძირს შორის შუა გზაზე მდებარეობს) გზა ჯერ აუყვება ზღვის კლდოვან ნაპირს, შემდეგ კი ეშვება მდ. ჩაქვისწყლის შესართავის ფართო დაბლობზე, რომელსაც ჩრდილოეთიდან კეტავს ციხისძირის კონცხი. ამ გზის სიგრძე 20 ვერსია; იგი მთელი წლის მანძილზე გახსნილია სატრანსპორტო მიმოსვლისთვის. ბათუმიდან რუსეთის საზღვრამდე სანაპირო გზის სიგრძე 36 ვერსია (როცა ვსაუბრობთ თურქეთის საქართველოს გზებზე, ყურადღება აჭარა-გურიის ქედზე გამავალ უღელტეხილებზეც უნდა გავამახვილოთ. ამ უღელტეხილებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია ტალახა, ჯვარიმინდორი და ჯვარი-უღეთო. გურიის მხრიდან ამ უღელტეხილების სადაზვერვო სამუშაოები 1875 წლის ზაფხულში ჩავატარე და აღწერილობა დაეურთე წიგნის ბოლოს. (დან. №2).

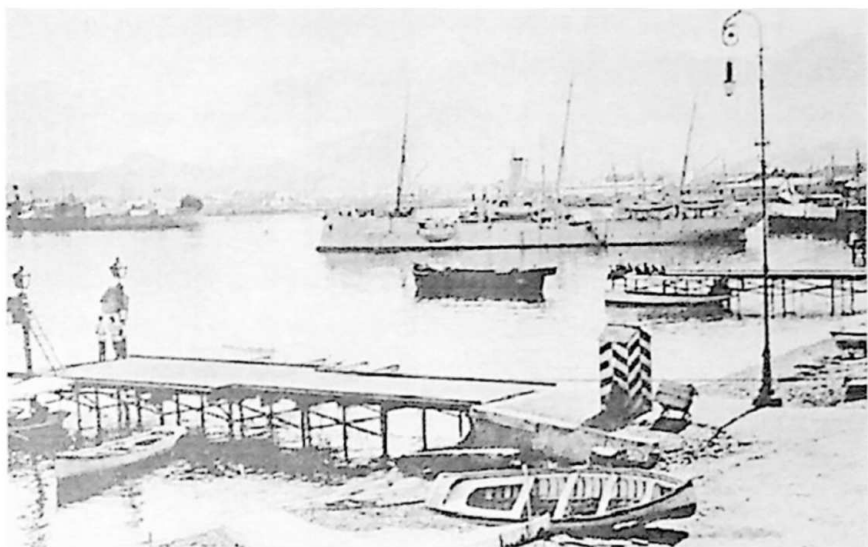
საკუთრივ ლაზეთთან მიმავალი სანაპირო გზის სამხრეთი მონაკვეთი გადის დაბლობზე და გრძელდება მდ. კოროხზე მდებარე ბორანამდე, რომელიც სოფ. კახაბერთან დგას.

სატრანსპორტო გზაზე და მდ. კოროხზე ნაოსნობის შესახებ საუბარი ქვემოთ გეჟენება; ახლა კი მიმოვიხილათ

* მწკანე კონცხი (შეზღ.)

გემების სანაპირო მიმოსვლას, რომელიც ბათუმის რუსეთთან დაკავშირების საუკეთესო გზაა.

როცა ბათუმს ტრაპიზონიდან ეუახლოვდებით, არ შეიძლება არ შევაშინოთ, რომ ღაზეთის მთები ჭოროხის მარცხენა ნაპირთან სწრაფად წყდება და ჩვენს თვალწინ იშლება დიდი ეაკე და ჭაობიანი სიერცე – ჭოროხის დელტა. ნაპირს მიუყვება ქვიშისა და ხრეშის მიწაყრილი, რომელიც კედელივით გამოურიყავს ზღვას. ამრგვალებს რა ჭოროხის დელტას, ნაპირი ქმნის ნალისებურ ყურეს, მას ღია მხარე ჩრდილოეთისკენ მიუშვრთავს, რომელსაც ბათუმის რეიდს უწოდებენ. მიუხედავად არც თუ ისე დიდი ზომისა, ეს რეიდი ერთ-ერთი საუკეთესო ანატოლიის სანაპიროზე და მნიშვნელოვანია ზღვაოსნობისთვის, რადგან შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში გემებისთვის უკეთესი თავშესაფარი არ არსებობს. „ბათუმში ნებისმიერი სიძლიერის ქარის დროს შეუძლია თავი შეაფაროს 10-მა დიდმა კომერციულმა გემმა. მიუხედავად იმისა, რომ პორტი სრულიად ღიაა, ძლიერი ქარები აქ ყერ აღწევენ“. ზღვის ფსკერი საცურაოდ კარგია: ნაპირთან წყლის სიღრმე 10 საჟენია, ცოტა მოშორებით კი – 60. რეიდის შუაში, 30 საჟენის სიღრმეზე, რუსულმა სანაოსნო და სავაჭრო საზოგადოებამ 120 ფუთიან ღუზაზე ტივტივა დაამონტაჟა. ამ ტივტივასა და ქალაქს შორის არსებული წყლის სიერცე ღუზის ჩასაშვებად საუკეთესო ადგილია. ძველი მცხოვრებლები შენიშნავენ, რომ ბათუმის ზოლი თანდათან ჩრდილოეთისკენ გრძელდება და ფართოვდება მდ. ჭოროხის მიერ ჩამოტანილი შლამით. „ლეიტენანტი პავლოვსკი აღნიშნავს, რომ ეს გარემოება განაპირობებს რეიდის დაცულობასა და სრულყოფილებას“ (ლეიტენანტ პავლოვსკის „შავი ზღვის ნაოსნობა.“ გამოცემული ნიკოლაევში 1867 წელს).

ზღვის ყურე ბათუმში

‘შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროსა და ამერიკაეკასიაში ბათუმის გამორჩეულობა ისაა, რომ დიდი გემები უოთის ნაპირებთან ვერ დგებიან. ისინი ბათუმში იცლებიან და იტვირთებიან. ასე რომ, მალე ამერიკაეკასიის პორტი ბათუმი გახდება და არა ფოთი. ეს კი ხელს ეწეობს ბათუმის სწრაფ განვითარებას, სადაც ამჟამად ჩამოდიან ფრანგული, თურქული, ავსტრიული და რუსული ჩქაროსნული გემები. ჩრდილოეთით რუსეთის საზღვრამდე ბათუმის გარდა არაა ადგილი. სადაც დიდი გემები ღუზას ჩაუშვებენ; მაგრამ უცხოური ნაგები შეუფერხებლად დაცურავენ მთელი სანაპიროს გასწვრივ და ხშირად შედიან კინტრიშში (ჩურუქ-სუში), განსაკუთრებით ჩოლოქის შესართავში.

2) საკუთრივ ლაზეთი: მისი ზედაპირის, ხეობების, მდინარეებისა და გზების დახასიათება.

სახელწოდებაში საკუთრივ ლაზეთი მოვიასრებთ ხმელეთის ვიწრო ზოლს პონტოს ქედსა და ზღვას შორის, კოროხის შესართავიდან ქემურის კონცხამდე. იგი ხუთ რაიონად იყოფა (გონიოს, ხოფის, არხაეის, ათინისა და ხემშინის) და სავსეა მთების უწყვეტი მასივით, რომელიც პონტოს ქედის სისტემას ეკუთვნის.

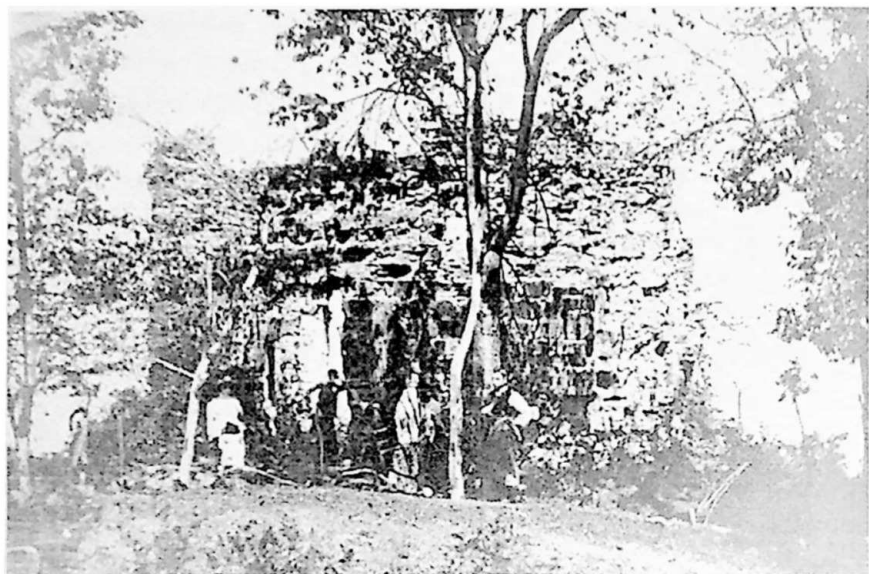

სოფ. სარფი და ზღვის სანაპირო

შავშეთის (იმერხევის) მთები, რომლებიც აჭარის სამხრეთ საზღვარს მიუყვება, ჯუანის ხეობის მერიდიანზე უხვევს სამხრეთ-დასავლეთით და ქალაქ ართვინთან ორ ნაწილად იყოფა, ჩრდილოეთით მდებარეს აქედია კარჩხლის

ქედი, სამხრეთით მდებარეს – ლაზეთის, იგივე პონტოს. ლაზეთის ქედი ართვინის პარალელზე 10000 ფუტის სიმაღლისაა, ხოლო ზღვასთან მისი სიმაღლე 25 ფუტია. აქედან ჩანს, რა მკვეთრად ეცემა ზღვასთან ადგილის სიმაღლე. ქედის თხემი ციცაბო კლდეებისგან შედგება, თითქოსდა პონტოს ქედი ჩინეთის კედელივითაა აღმართული საკუთრივ ლაზეთსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის. გარდა ამისა, უამრავი გოდლედი, რომელიც მთავარი ქედიდან ეშვება, ხეობას ისე ავიწროვებს და კეცავს, რომ მდინარეების სათავეებთან დასახლებისთვის ადგილი აღარ რჩება. ნაპირთან ახლოს გოდლედი შედარებით ფართოა და იქმნება მცირე საცხოვრებელი სივრცე. ლაზეთის ბუნების ეს თავისებურება განაპირობებს იმას, რომ მოსახლეობა თავმოყრილია ზღვის ნაპირთან და ქვეყნის მთავარი მდინარეების ქვემო ხეობებში. ზედაპირის მოკლე დახასიათება გეაძლევს საშუალებას ლაზეთი დაეყოთ ორ, სანაპირო და მთიან რაიონად. მთიანი ლაზეთი დაუსახლებელი და მიუდგომელია, სანაპირო – წარმოადგენს მიწის ვიწრო ზოლს 5-დან 15 ეერსამდე სიგანით, ზღვის ნაპირთან მისი სიგრძე 80 ეერსია, მაგრამ ეს ზოლი დაბლობი არაა; პირიქით, მისი დიდი ნაწილი მაღალი კლდიანი ნაპირით გადის ზღვასთან და დაბლობი მხოლოდ მდინარეთა შესართავეებთან იქმნება.

ლაზეთის მდინარეები აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ მიედინებიან და ყველა, გარდა მდინარეებისა ხოფა, არსავე, აბუ და ფურტუნა, მთელი წლის განმავლობაში ფონს იკეთებს. ფურტუნას კი ფონი გეაღვების პერიოდშიც არა აქვს. მოსახლეობა ზემოთნამოთვლილი მდინარეების ხეობებში სახლობს, ამიტომ შეეცადები მათი ზოგადი დახასიათება მოგცეთ.

**წმიდა ილიას ეკლესიის
ნაშთი ლაზეთში (პირონიტი)**

დაბლობში გამოსულამდე ლაზეთის ყველა მდინარე ღრმა ხეობაში მიედინება. მთავარი ქედის დიდი დახრილობის გამო ხეობაში გადაადგილება შეუძლებელია (მისი ფერდობები ციცაბოა), თანაც ფერდობებს გაუეალი ბუჩქნარი ფარავს. ხეობების ქვედა ნაწილში გოდლედი შედარებით სუსტდება, მაგრამ მცენარეული საფარი თხემებზე ისეთივე დაუძლეველ დაბრკოლებად რჩება, როგორც ხეობის ზედა ნაწილში; სამაგიეროდ, თავად ხეობა უფრო კარგი სანახაოა: ერთმანეთს ენაცვლება ხის სხვადასხვა ჯიში: თხელა, წიფელი, ფორთოხლისა და ლიმონის უზარმაზარი ხეები, მიმოფანტულია დასახლებული ადგილები, ხეობა უზარმაზარ ბაღს ჰგავს, სადაც ნათესებისთვის ადგილი არ დაუტოვებიათ.

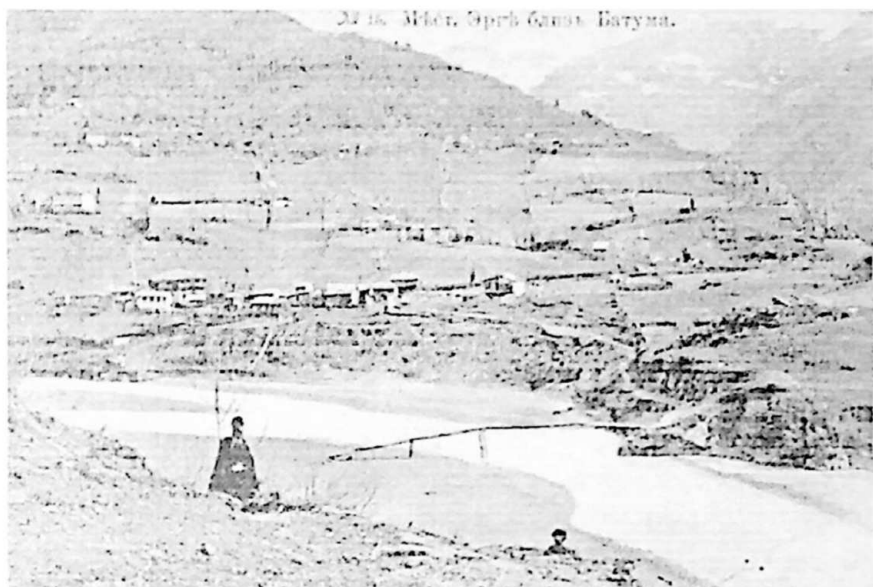
ლაზეთის ასეთი გეოგრაფიული აგებულების გამო ხეობებს შორის კაეშირი მხოლოდ ზღვის ნაპირის მეშვეობით ხერხდება. პონტოს ქედის უღელტეხილები 8-10 ათასი ფუტის სიმაღლეზე არიან; მთავარი ქედი მეზობელ ქვეყნებთან დასაკაეშირებლად უფრო მეტ დაბრკოლებას შეიცავს, ვიდრე ევროპის უმაღლესი ქედები; ამას თუ დაემატებთ ლაზეთის მთების ალპურ, უკაცრიელ ზოლს, დაეინახათ, რომ პონტოს ქედი სრულიად უსარგებლოა მიმოსვლისთვის; თუმცა აქ გვაქვს ბილიკები, რითაც ქვეითები გადაადგილდებიან. ასეთ ბილიკებს მიეკუთვნებიან: 1) მარსის მთის გავლით აბუს ხეობიდან კობაგას ხეობამდე; 2) კაჩარის მთის გავლით ფურტუნის ხეობიდან პარხლის ხეობამდე და 3) ჯემილის უღელტეხილის გავლით რიზედან შაითან-დერეს ხეობამდე. ჩვენ ამ გზებს არ აღეწერთ, რადგან მიუდგომლობის გამო, მათ არც ეკონომიკური და არც სამხედრო მნიშვნელობა არა აქვთ. ვისაც მათი ახლოს გაცნობა სურს, ეურჩეუ გაეცნონ კოხის, ოსმან-ბეის მოგზაურობებს და ჩემს სტატიას “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”, რომელიც დაიბეჭდა რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების დასავლეთ კავკასიის განყოფილების ჩანაწერების X წიგნში.

მაგრამ როცა ესაუბრობთ, რომ ლაზეთს არა აქვს პონტოს მთავარ ქედზე გამაყალი გზები, უნდა შევნიშნოთ, რომ ლიენასთან დასაკაეშირებლად არსებობს მთავარი ქედის ტოტის გადამკვეთი შემოუღიითი გზები. ისინი მიუყვებიან ჭოროხის მარცხენა ნაპირს იმ ადგილიდან, სადაც ეს მდინარე კვეთს კარჩხლისა და პონტოს ქედებს. ეს ტოტი იწყება ართვინთან, პოტიჩურის მთასთან და გრძელდება ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ. ამ ტოტზე გადის ორი გარდигარდმო გზა: 1) ხოფადან ბორჩხაში და 2) მაკრიალიდან მარადიდში.

ამრიგად, ლაზეთში მხოლოდ 3 გზა არსებობს: 1) სანაპირო – ბათუმი-ტრაპიზონის გზა; 2) ხოფის – ხოფისა და ბორჩხის შემაერთებული და 3) მაკრიალის – მაკრიალიდან მარადიდში მიმავალი. უკანასკნელი ორი გზა ჯერ კოროხის მარცხენა ნაპირთან, შემდეგ კი ბათუმი-ყარსის გზატკეცილზე გადის.

სანაპირო გზა ლაზეთის მთავარი სანაოსნო არტერიაა. რამდენიმე წლის წინ, ზღვის ნაპირის გასწვრივ სატელეგრაფო ხაზის დამონტაჟებისას, თურქეთის მთავრობამ იზრუნა სანაპირო გზის მოწესრიგებაზეც, რაც მანამდე საპალნიანი პირუტყვის გადასაყვანი ბილიკი იყო, საკმაოდ ციცაბო აღმართებითა და დაღმართებით. მაგრამ თურქეთის მთავრობის ზრუნვამ ოდნავ მოაწესრიგა გზა: მთელი სამუშაო შემოიფარგლა იმით, რომ გააფართოვეს მოსახვევები და დაადაბლეს ციცაბო დაღმართები და აღმართები. შეეხსენ გზის მხოლოდ შემადგენელ მონაკვეთებს და საერთოდ არ მოუკიდიათ ხელი დაბლობისა და ლაზეთის მდინარეებზე გადასასვლელებისთვის. ამიტომ ყველაზე ცუდი დაბლობში გამავალი მონაკვეთია, რომელიც ზღვის ნაპირს მიუყვება; ზღვის ტალღებს აქ გამოურიყავს ხრეშის, ქვიშისა და კენჭების მთელი გროვა, რომელზეც ძლივს გადადიან ცხენები, მითუმეტეს ვერ გადავა ტრანსპორტი, რაზეც აქ წარმოდგენაც არა აქვთ.

სოფელ კახაბერთან, მდ. კოროხზე გადასასვლელი ბორანის შემდეგ, ბათუმიდან მომავალი გზა მთის კალთებზე ადის და დაბურული ტყით, სატელეგრაფო ხაზის გაყოლებით, ჩადის ზღვის ნაპირთან, სოფელ მაკრიალთან; შემდეგ აუყვება კლდიან სანაპიროს, რომელიც იწყება მაკრიალის ეკლესიასთან და გადის დაბურულ ტყეში, ზღვის ნაპირის

მდ. ჭოროხი სოფელ ერგესთან

გასწვრივ, სოფელ აბუ-ისლამდე, სადაც გზა კელაფ ეშვება დაბლობში და გრძელდება სოფელ კისემდე.

აბუ-ისლიდან კისეში მიმავალი გზა კარგადაა ცნობილი გეოგრაფიული სასოგადოების ჩანაწერებიდან; მაგრამ შესასწაველია ამ გზის გაგრძელება – სოფ. კახაბრამდე. ჭოროხის გადასასვლელიდან სოფელ კისემდე მანძილი 30 ვერსზე მეტი უნდა იყოს.

კისედან არსავემდე მიმავალი გზა შორდება ნაპირს, აფიონ-ბაბას მწვერვალთან შემოუვლის პირონიტის კონცხს და ტყისა და თიხნარის გაელით, ციცაბო აღმართებითა და დაღმართებით, ჩადის არსავესთან. მართალია, გზის ეს მონაკვეთი 10 ვერსზე მეტი არ არის, მაგრამ ციცაბო აღმართების გამო გადაადგილება ძნელდება.

სოფლებს: არხავესა და სუმლს შორის ნაპირი შესამჩნევად მაღალია და მკვეთრად ეშვება ზღვაში, რომელიც ნაპირის გასწვრივ ქმნის ქედის მსგავს მთის მასას. ამ ქედისთვის გვერდის ასაქცევად (მას ზოგი პარმონიის ქედს უწოდებს). უნდა ახვიდე ხეობაში, არხავედან 5 ვერსის სიმაღლეზე, სოფელ იაკობიტთან გადალახო მდინარე არხავე, გადაიარო პარმონიის ხეობა და დიდ სოფელ დერბენტთან სუმლის ხეობით დაეშვა ზღვის ნაპირთან. ამრიგად, ზღვის 12 ვერსიანი მანძილის ნაცულად ორმაგი გზის გავლაა საჭირო. შემდეგ სუმლიდან ათინამდე გზა ზღვის ნაპირზე მიდის, სადაც ყველაზე მიუდგომელია სუმლი-ვიცეს მონაკვეთი (8 ვერსი), რადგან იგი გადის ზღვის ტალღებისგან გამორიყულ ზორობა მიწაყრილებზე.

მდინარე ჭოროხზე კახაბერის გადასასვლელიდან ქემერის კონცხამდე სანაპირო გზა 80 ვერსამდე სიგრძისაა, აქედან კახაბერსა და აბუ-ისლამდე და ათინასა და ქემერის კონცხამდე მანძილი დაზუსტებული არაა.

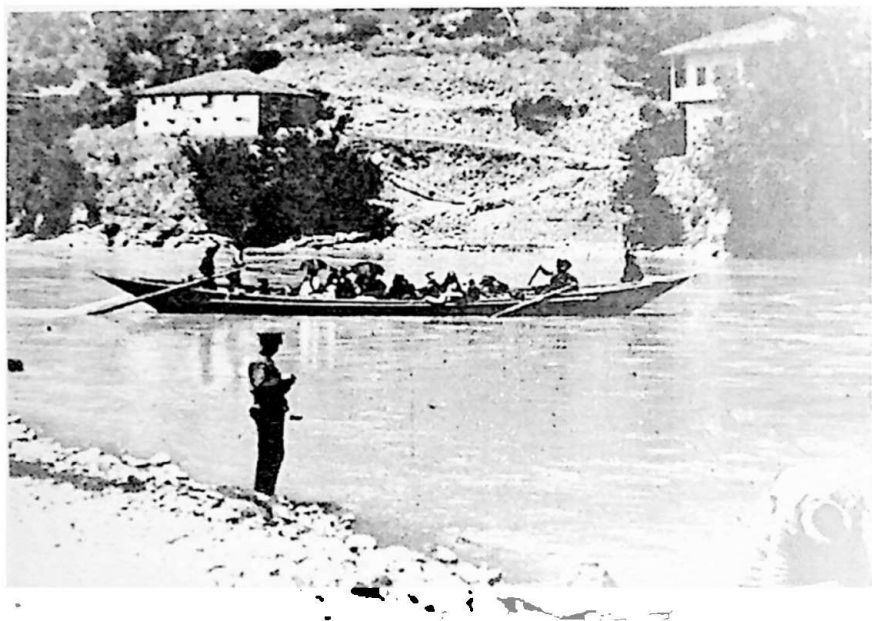
ლაზეთის სანაპირო გზა, რომელსაც უცხოელები სახელმწიფო გზას უწოდებენ, ქვეყნის ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს არ თამაშობს, რადგან მიმოსვლა და ტვირთის გადაზიდვა ზღვით ხორციელდება, მრავალრიცხოვანი პატარა გემების საშუალებით. ლაზეთისთვის სახმელეთო მიმოსვლას მნიშვნელობა არა აქვს, ამიტომ მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს არც გადამზიდი პირუტყვი ჰყავს და, მითუმეტეს, არც ტრანსპორტი. ამით აიხსნება ისიც, რომ ლაზეთში მდინარეებზე გადასასვლელი ხიდები არა გვაქვს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი მრავლად გვხვდებიან სანაპირო გზაზე. წყალუხვობისას ისინი დიდ დაბრკოლებას უქმნიან ქვეითებს. გვალვების დროს მათი დიდი ნაწილი ფონს იკ-

ეთებს, მაგრამ ჭოროხი და ფურტუნა არასდროს შრება და მუდმივად საჭიროებს ბორანებს.

სანაპირო გზაზე გადაადგილება ზღვითაც ხდება. ქემერის კონცხსა და ჭოროხის შესართავეებს შორის ზღვის ნაპირს არა აქვს დიდი გემების სადგომი ყურე; ამიტომ გემები ნაპირს ერთ საზღვაო მილზე ახლოს ვერ უახლოვდებიან, მიუხედავად იმისა, რომ ნაპირთან ალაგ-ალაგ ზღვა საკმაოდ ღრმაა. გემების საუკეთესო სადგომებად ითვლებიან: ათინა, არხავე და ხოფა, სადაც 1873 წლიდან შედიან თურქული საზოგადოება “ასიზიეს” ჩქაროსნული გემები. ზემოთ აღწერილი ნაკლის მიუხედავად, ნაპირთან დაცურავენ პატარა გემები, ამიტომ ლაზეთის სანაპირო დაფარულია უამრავი მცირე და დიდი ნავით. მათი მეშვეობით უკავშირდებიან, როგორც სავაჭრო პუნქტებს, ისე მთელ ქვეყანას: ბათუმს, ფოთს, ტრაპიზონს და შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაპირის სხვა ადგილებს.

ლაზეთის სახმელეთო გზებიდან, სანაპიროს გარდა, მნიშვნელოვანია – მაკრიალისა და ხოფის გზები. პირველის შესახებ არაფერი ვიცით, ამიტომ ყურადღებას მეორეზე შევაჩერებთ. ხოფის სანაპიროდან ზემოთ, იმავე სახელწოდების მდინარის ხეობაში, ფართო, ხრეშიან კალაპოტზე, ერთი ნაპირიდან მეორეზე გადადის გზა. ზღვიდან 10 ევრსში ხეობა ვიწროვდება, იტოტება და ზღვის დონიდან 2350 ფუტის სიმაღლეზე ადის პონტოს ქედის რბილ, თიხიან ფერდობებზე; აქედან ჩხალის (ან იჩყალის) ხეობის გასწვრივ გზა ეშვება ჭოროხთან; ჩხალის ხეობაში მიედინება მდინარე ჩაირ-სუ, რომელიც სოფელ ბორჩხასთან ჭოროხს უერთდება.

გზა ხოფიდან უღელტეხილამდე 20 ევრსის სიგრძისაა, უღელტეხილიდან სოფელ ბორჩხამდე – დაახლოებით 25 ევრსი.

დატვირთული ნაუი. სოფ. ბორჩხასთან

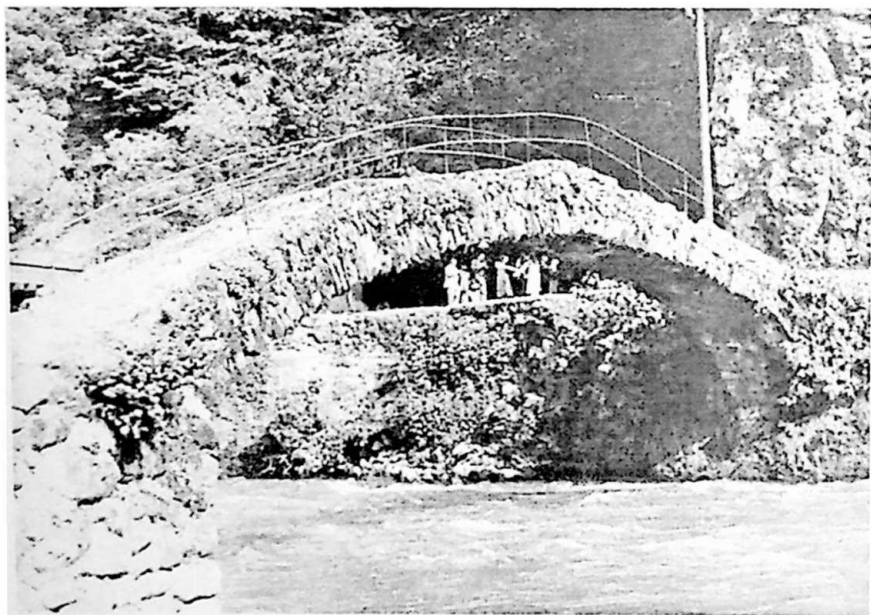
აი, როგორ აღწერს ამ გზას ერთი მოგზაური (კოხი, მთარგმნ.):

“მიწა ბორჩხის გზაზე თიხნარია: მთები დაფარულია გაუვალი მცენარეებით, ფერდობები კი – დეკის ბუჩქნარით, რომლის ფოთლები მთელი საუენი სიგრძისაა და ისეთი ხშირია, რომ მთის მწვერვალებს მიუდგომელს ხდის. ხეებიდან აქ ბევრია წაბლი (ამ ხისგან სახლებს აშენებენ), თხმელა, მუხა და დაუნა. დეკისა და წაბლის ტყეებს შორის რჩება პატარა მინდვრები, სადაც ღომი და სიმინდია დათესილი. საერთოდ, ნათესები მცირეა; რაც არის, ისიც პატარა ზოლებად გზას მიუყვება. ველები თითქმის არაა; ამიტომ არც მესაქონლეობაა განვითარებული. გზა ტალახიანია. აქ არ არის დიდი აღმართები და დაღმართები,

სამაგიეროდ ყველგან ტალახადქცეული თიხაა. ტალახისგან დასაცავად მოსახლეობამ გზაზე ხიდების გაკეთება დაიწყო, ისინი ქვიშაქვითა და ღორღით მოაპირკეთა; ამის გამო მგზავრებს მთელი გზა თითქოს უსასრულო ქვის კიბეზე უწევთ სვლა. კოხს ამ გზაზე გაელა იმ დროს მოუხდა, როცა ერთმა მორწმუნემ, საკუთარი მამის სულის საოხად ხალხი შეკრიბა და ამ “ბიბლიური კიბის” შენებას შეუდგა. უნდა აღენიშნო, რომ მთელი გზა და წყაროები, რომლებიც მრავლადაა გზაზე, ქველმოქმედებმა გაიყვანეს: მუსლიმანები თელიან, რომ ღმერთი მორწმუნეს ყველაზე მეტად დაუმაძღვლებს. თუ გაიყვანს გზას და წყაროს, მგზავრებისთვის წყურვილის მოსაკლავად. მგზავრებს ყოველ წყაროზე ხედებათ ხის დოქი. ეს მომენტი განსაკუთრებით საყურადღებოა ისეთ ქვეყანაში, სადაც სახელმწიფო საგზაო კომუნიკაციას არაერთარ ყურადღებას არ აქცევს” (“სამი თვე თურქეთის საქართველოში”, გვ. 98).

ხოფის გზამ, როგორც საუკეთესომ და ღაზეთის ლივანასთან ერთადერთმა დამაკავშირებელმა საშუალებამ, ყურადღება ჯერ კიდევ მიმდინარე ასწლეულში მიიქცია. მანამდე ბათუმი-ლივანას გზა გადიოდა მდინარე ჭოროხის საკმაოდ დახეუულ და კლდიან სანაპიროზე და ართვინში ჩასატანი საქონელი ხოფის ხეობით გაქონდათ (ბათუმიდან ართვინამდე მოგზაურობის ნარკვევები, გუარაჩინო, ლონდონის გეოგრაფიული საზოგადოების ჟურნალი, №15, 1845). თურქეთის მთავრობამ გადაწყვიტა აქ გზა გაიყვანოს, რათა ერთმანეთს დაუკავშირდეს ხოფა და ყარსის მშენებარე გზატკეცილი. თუ ეს იდეა განხორციელდა, ყარსი ზღვას 15-20 ვერსით მიუახლოვდება. და რაც მთავარია, ლივანის გზატკეცილს ზღვაზე ორი გასასვლელი ექნება, რასაც მნიშვნელოვანი ეკონომიური და სტრატეგიული დანიშნულება მიენიჭება.

3) მაჭახელა. ამ რაიონის შესახებ ზუსტი ცნობები არ მოგვეპოვება; მის სიღრმეში არცერთ ევროპელ მოგზაურს არ შეუღწევია, ვიცით მხოლოდ მის დასავლეთ საზღვარზე, რომელიც აჭარისწყლის შესართავიდან ღივანის საზღვრამდე მიუყვება მდინარე კოროხს. ზოგად ცნობებს მაჭახელას შესახებ კოროხის ხეობაში გამეღეღი მოგზაურები თუ გვაწვდიან. ამ მონათხრობებიდან ვასკენით, რომ მაჭახელა მთიანი ადგილია და კარჩხლის ქედის ჩრდილო-დასავლეთი ტოტების ნაკეცებში მდებარეობს. ბუნება საკმაოდ მკაცრია; ამიტომ მაჭახელა იზოლირებულია ლაზეთის სანჯაყის სხვა პროვინციებთან შედარებით. მისი ტერიტორია, მდინარე კოროხის ნაპირების გარდა, სავარაუდოდ, ვერასდროს შევა საომარი მოქმედებების არეალში. ამდენად, მაჭახელაზე ყურადღებას აღარ შევაჩერებთ.

თაღიანი ხიდი მდ. მაჭახლის ხეობაში მე-12 ს.

4) ლივანა. კოროხის ხეობის დახასიათება; ბათუმი-ყარსის გზატკეცილის აღწერილობა. ქალაქი ართვინი. ნაოსნობა კოროხზე.

ლივანის სახელით ცნობილია ძველი ქართული პროვინცია ლივანი; მაგრამ სანჯაყის ადმინისტრაციული დაყოფისას სახელწოდებაში ლივანის მაზრა ამ პროვინციის მხოლოდ ნაწილი იგულისხმება: მდინარე კოროხის ხეობა პერტეგრეკიდან ბორჩხამდე, მდინარე არტანუჯ-ჩაის ხეობა მისი შესართავიდან მდინარეების იმერხევის-წყლისა და არტანუჯ-ჩაის შეერთების ადგილამდე და მდინარე იმერხევის-წყლის ხეობის ნაწილი. აქედან ჩანს, რომ ლივანის მაზრა მხოლოდ ხეობებისგან შედგება და ლაზეთის სანჯაყის სხვა რაიონებისგან წინა აზიის უდიდესი კარჩხლისა და პონტოს ქედებითაა გამოყოფილი. ბათუმთან ლივანას დამაკავშირებელი ერთადერთი საშუალება კოროხის ხეობაა, რომელსაც ჰიშკრის ფორმა აქვს და კარჩხალს პონტოსთან აერთებს; ამ ჰიშკრით გადის ბათუმი-ყარსის გზატკეცილი. ამდენად, ლივანა არის ზღვიდან მცირე აზიის შიგა პროვინციებამდე (ერზრუმი, ყარსი, ბაიაზეთი) მიმავალი ერთადერთი გზა. ამასთან, უნდა ეაღიაროთ, რომ ჩვენ ლივანას მხოლოდ ჩრდილოეთ ნაწილს ვიცნობთ, სამხრეთი ნაწილი აღწერილია კოხის ნაშრომსა და სტატიაში “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”. ამიტომ შეცდომებისგან თავის დასაზღვევად, ყურადღებას შევაჩერებთ ლივანის მხოლოდ ჩრდილოეთ ნაწილზე, რომელსაც კვეთს ბათუმი-ყარსის, მეორენაირად ლივანის გზატკეცილი, რომლის კეთილმოწყობასაც აზიური თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მონაკვეთისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ბათუმისა და სომხეთის ცენტრალური პუნქტების დამაკავშირებელი გზის კეთილმოწყობის აუცილებლობა ცხადზე ცხადია; ამის გარეშე შავი ზღვის საუკეთესო პორტი – ბათუმი თურქეთისთვის მკედარ კაპიტალად დარჩება, ხოლო თურქეთის საქართველოსა და სომხეთის ცენტრალური პუნ-

ქტები საკუთარ ნაბუჯში ჩაიკეტებიან. ეს აზრი საზოგადოებაში დიდი ხანია გაითავისა და ამის შესახებ ევროპულ ჟურნალისტიკაშიც მსჯელობენ; მაგრამ იდეა ძნელი განსახორციელებელია: ბათუმსა და მტკვარ-არაქსის ზემო ნაწილებს შორის აღმართულია ისეთი მთები, სადაც ტრანსპორტის გადაადგილება თითქმის შეუძლებელია. მხოლოდ ამით თუ აიხსნება ის ფაქტი, რომ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს, ტრაპიზონიდან მდინარე ჩოლოქის შესართავამდე, მდებარეობის მიუხედავად, ბათუმს აზიის ისტორიაში მნიშვნელოვანი როლი არასდროს უთამაშნია. მაგრამ ასე ვეღარ გაგრძელდება, ცხოვრებამ მოიტანა და თურქეთი იძულებულია გაიყვანოს გზა. ბათუმის დაკავშირება სატრანზიტო გზასთან, რომელიც ყარსის გავლით სპარსეთში მიდის, ეკონომიკური თვალსაზრისით, სპარსეთთან ვაჭრობაზე ძველი სიმღერის ახალი ვარიანტია. ლივანის გავლით დიდი გზატკეცილის გაყვანის საკითხი ფოთი-თბილისის რკინიგზის გაყვანის დაწყებისთანავე გადაწყდა.

ბათუმის გზატკეცილისთვის ხაზის ასარჩევად შეიქმნა კომისია, რომელიც დიდხანს ბჭობდა, რა მიმართულებით გაეჭრათ გზა. ერთმა წევრმა წამოაყენა წინადადება, საქარავნო გზით, სხალთისა და ბაკოს გავლით, გაყოლოდნენ მდინარე აჭარის ხეობას, მაგრამ ეს აზრი არ გაიზიარეს, რადგან გზა რუსეთის საზღვართან გადიოდა. დარჩა ერთადერთი ხაზი – ზემოთ, მდინარე ჭოროხით არტანუჯზე, შემდეგ ყარსში – ან არტაანის გავლით, ან თავესკერისა და გიოლის დაბლობით. თავიდან კომისიამ გადაწყვიტა გზა გაეყვანათ არტაანზე, ამიტომ მას უწოდეს ბათუმი-არტაანის გზატკეცილი; მაგრამ სამუშაოების დაწყების შემდეგ შეიცვალა გადაწყვეტილება და გზა თავესკერის გავლით ყარსზე გადაიტანეს. ეს გადაწყვეტილება, ეფიქრობთ, აღარ შეიცვლება. ამიტომ ახალ გზას ყველა ბათუმი-ყარსისას (ლივანისას) უწოდებს.

სამუშაოები ერთდროულად დაიწყო ბათუმიდან და არტანუჯიდან. ამ პუნქტებს გზა გეერდს ვერ აუქცევს; 1872 წლამდე ბერი არაფერი გაკეთებულა, მაგრამ გასული, 1873 წლიდან, მთავრობამ მიიღო ენერგიული ზომები, რათა არტანუჯისა და ბათუმის დამაკავშირებელი გზა 1874-1875 წლებისთვის დაესრულებინათ. თუმცა, ჩატარებული სამუშაოებით თუ ეიმსჯელებთ, ეს ნაკლებად საიმედოა. მუშახელის ნაკლებობა არ არის; თურქეთის საქართველოში ყველა მამაკაცი, 14-დან 60 წლამდე, ეალდებულია წელიწადში 20 დღით გამოცხადდეს საგზაო სამუშაოებზე. სახელმწიფო მათ დღეში მხოლოდ 3 ფუნტ პურს აძლევს;

ბათუმი-არტაანი-არზრუმის გზის მშენებლები

ბათუმი-არტაანი-არზრუმის გზის მშენებლები

ამდენად, მუშახელის შენახვა მთავრობას ძალიან იაფი უჯდება. მიწა ბევრ აფეთქებით საშუალოს ითხოვს და ამიტომ მუშების უმეტესობა უსაქმოდაა. მშენებლები თურქი ინჟინრები არიან.

ბათუმიდან გზა კოროხის მარჯვენა ნაპირს მიუყვება, გადადის ხიდზე მდინარე აჭარის შესართავთან და კარჩხლის მთების ქვიანი, ციცაბო ფერდობებით შემოუედის ჭოროხისა და არტანუჯის ნაპირებს. 1874 წელს გზა ბათუმიდან მხოლოდ სოფელ მარადიდამდე მიიყვანეს, ართ-

ვინამდე 35 ვერსი (წიგნის ბეჭდვისას, 1875 წელს, ბათუმი-ართვინის გზატკეცილის გაყვანის სამუშაოები საკმაოდ სწრაფად მიდიოდა და წლის ბოლოსთვის დარჩენილი იყო მანძილი ართვინიდან სოფელ სინკოტამდე ე. ი. მხოლოდ 3 ვერსი). გზის ეს მონაკვეთი ჯერ არ გეინახავს, ჩვენთვის მხოლოდ ცნობილია არტანუჯი-ართვინის გზატკეცილის ამჟამინდელი მდგომარეობა. აი, რას ყვება გზის ამ მონაკვეთზე ერთი მოგზაური, რომელიც აქ 1874 წელს იმყოფებოდა:

„ქალაქ არტანუჯიდან ბათუმის გზატკეცილი უნდა ასულიყო სოფელ ბაცასთან და იქედან მდინარესთან უნდა დაშვებულყო. ამგვარად, სოფელი ბაცა გახდება გზის წამყვანი პუნქტი. სამუშაოები გაჩერებულია დაღმართზე ბაცადან ლივანის მხარეს, შავი ზღვის დონიდან 3500 ფუტზე. აქედან გზა ზიგზაგისებურად ეშვება გორგოთახანის სასტუმროსთან, რომელიც არტანუჯ-ჩაის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, ქალაქიდან 7 ვერსის დაშორებით. სასტუმროდან გზა მიუყვება მდინარის ნაპირს, მდინარისა და იმერხევისწყლის შეერთების ადგილამდე, აქედან კი გადადის ლივანის პროვინციაში. გორგოთახანიდან იმერხევისწყლის სივრცეში 2 ვერსზე მეტი არ არის. ნიადაგის შემადგენლობაში პირველ ოთხ ვერსზე სჭარბობს სხედასხეა ფერის თიხა, დაწყებული ყვითლით და დამთავრებული იისფრით. გზის სიგანე 1,5-2,5 საუენია; აღმართები, დაღმართები, გზის დაკლაკნილი მონაკვეთები რამდენადმე ეიწრო და ციცაბო აღმოჩნდა, მაგრამ გზის ამჟამინდელი მონახაზი მომავალი გზატკეცილის მხოლოდ ჩონჩხია; როცა იგი დასრულდება, უეჭველად შევა ევროპის საუკეთესო გზების სიაში“.

„გორგოთახანაში რამდენიმე საათით გაენერდით და დავინახეთ როგორ გამოაცოცხლა ახალმა გზამ ქვეყანა. საკონლით დატვირთული ათობით ცხენი და ხარი უწყვეტ

ნაკადად მიემართებოდა ართვინისკენ, გადაჰქონდათ ყარსის პური, რომელიც საპალნით ჩააქეთ ართვინის ნავსადგურში, იქედან კი მდინარე ჭოროხით – ბათუმში”.

„26 ივნისს, დილის 6 საათზე, გორგოთახანიდან ართვინში გავემგზავრეთ, გადავიარეთ მდინარე იმერხევის დროებითი ხიდი, სოფელ დოლისყანასთან აუუყევით კარჩხლის კლდოვან ფერდობს, რომელსაც ხარხანს უწოდებენ. ახალი გზა მთას სამხრეთიდან ზემოთ და ზემოთ აუყვება; არტანუჯ-ჩაის ნაპირების ბუნება პირქუში და ველურია. გზა ქვის კედლებს შორის მიდის, რომლებზეც ძლივს ხარობს მეჩხერი ბუჩქნარი. ძველი გზის, უფრო სწორად ბილიკის, ერთი ნაწილი ახალ გზატკეცილს შეერწყა, მეორე კი მის ზემოთ გადის. ახალი გზა ხიდიდან ართვინამდე კლდეებს შორის სანგარივით მიდის, მისი ერთი ნაწილი წყდება ციხესიმაგრესთან, მეორე კი კედელივით ცაში აზიდულა. გზას ვერ შემოუვლი; ვერც გვერდზე გადაუხვევ. სასტუმროთა მეპატრონეების გასახარად. საძოვრები გარშემო საერთოდ არ არის, საწვავად ბუჩქებს ხმარობენ”.

„გორგოთახანიდან გამოსვლის შემდეგ ორ საათში გადავიარეთ ხარხანის სამხრეთი ფერდობი და მოულოდნელად დავინახეთ წყლის შავი მასა; – ეს იყო მდინარე ჭოროხი. აქ გზა მიუყვება აღმოსავლეთით, შავი ზღვის დონიდან 2614 ფუტის სიმაღლეზე. თუ ხიდიდან მოსახვევამდე მანძილს 10 ვერსად ჩავთვლით, გამოდის, რომ გზის საერთო დაქანება ყველაზე ციცაბო ადგილას 0,07, რაც საეცებით მისაღებია”.

„ჭოროხისა და არტანუჯ-ჩაის შეერთების ადგილას გზა მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთით და მიუყვება ჭოროხის მარჯვენა ნაპირს. ქვემოთ მდ. არტანუჯის შესართავი ჩანს. ჭოროხი აქ დასავლეთისკენ უხვევს და მგზავრების თვალწინ მაღალ, შიშველ კლდეებზე მოჩქეფს; შორს, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მოჩანს სოფელ ორჯოხის უღამაზესი ბალები. მეგზურმა აღნიშნა, რომ ამ ბალებში ლივანის საუკე-

თესო ყურძენი ხარობს. გზა ჩრდილოეთისკენ განვაგრძეთ, შუა გზა რომ გავიარეთ, ოქროსწყალში სასტუმროსთან შევეჩერდით. დავინახეთ ართვინის ქათქათა სახლები, იმატა ურიკების რიცხვმა, მალე მიეუახლოვებით მუშათა დასახლებას, რომლებიც ისეთივე კონუსისებურ კარებში ცხოვრობენ, როგორშიც თურქული ჯარი. აქ დასრულდა ახალი გზა. გადაეუსხიეთ ძველ გზას, ციცაბო დაღმართით დავეშვიტ ართვინისკენ, სულ უფრო ეშორებოდით ახალ გზატკეცილს. ართვინი სულ მწვანეშია ჩაფლული, ჩვენსა და ქალაქს შორის მდორედ მიცოცავენ მღერი ჭოროხი. ხიდთან მდინარის სიგანე 15 ნაბიჯზე მეტია. ართვინის ხიდს თალის ფორმა აქვს და აგებულია ციცაბო კლდის ძირში, კლდეზე კი ძველი ციხესიმაგრე დგას. ხიდი სიგანით მხოლოდ 3 ნაბიჯია, მოპირკეთებულია მყარი ქვიშაქვის ფილებით. ხიდიდანვე იწყება საკმაოდ ციცაბო აღმართი, რომელიც ადის ზეთისხილის ბაღებსა და ქალაქის ჭუჭყიან ქუჩებს შორის. ჩვენ გავეჩერდით ართვინის ცენტრში, ყაფახანაში (წყლის სიმაღლე ხიდის ქვეშ შავი ზღვის დონიდან სულ 279 ფუტია)".

„როცა ბათუმის გზატკეცილზე ვსაუბრობთ, არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, აგრძელებს მოგზაური, რომ ის, ჩვენი აზრით, ეპოქას შექმნის თურქეთის საქართველოს ისტორიაში: საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, ლივანაში არ ყოფილა სატრანსპორტო მიმოსვლა, რამაც განაპირობა საუკუნოვანი უძრაობა ამ მხარის ისტორიაში. სატრანსპორტო მიმოსვლა ქმნის ცივილიზაციასა და ვაჭრობას. ბათუმის გზის გარეშე ლივანის, შაეშეთისა და არტანის სიმდიდრე ვაჭრობისთვის მკედარ კაპიტალად დარჩება და ევროპული გაეღენა, რომელიც დღეისთვის აზიის ბევრ კუთხეს აცისკროვნებს, ქვის კედლებს მიღმა აღმოჩნდება. ამ კედლების გარღვევისა და ქვეყნის გახსნის შესახებ უკვე დიდი ხანია საუბრობენ. იმ დროს, როცა ლივანას პური სჭირდებოდა, ყარსი მას გროშებად ყიდულობდა ახალციხესა და

ახალქალაქში ინგლისელი და ფრანგი ვაჭრებისგან. გზების უქონლობის გამო კი ართვინში ფართოდ ვერ განაეითარეს მებაღეობა. ვერ გააშენეს თუთის ბაღები. თუ ამჟამად პირუტყვის ძლივს გადააქვს ათასობით ბათმანი ტვირთი, მომავალში ასობით ათას ფუთს გადაიტანს. ბათუმის კეთილმოწყობილი გზა ბოლოს მოუღებს დაუსჯელ ძარცვებსა და ავაზაკობას, ასე რომ მიმინეარებს ლივანას მთებში; იქნებ ეს გზა თურქეთისა და ევროპის სატრანზიტო გზადაც იქცეს”.

„ბათუმის გზამ რომ მოსალოდნელი სარგებელი მოიტანოს, საჭიროა იგი მაღალტექნოლოგიურად გაიჭრას და დროულად დასრულდეს. მაღე დასრულდება თუ არა, არავენ იცის. მისი ამჟამინდელი მდგომარეობა კი ასეთია: სოფელ ბაცადან, რომელიც არტანუჯის ზემოთაა, ქალაქ ართვინამდე, 30 ვერსის მანძილზე და ბათუმიდან სოფელ მარადიდამდე, 40 ვერსის მანძილზე, მზადაა სატრანსპორტო გზის შავი მონახაზი; ყველაზე რთული მონაკვეთი – მარადიდიდან ართვინამდე (30 ვერსი) მხოლოდ ტრასირებულია. სოფელ ბაცადან ყარსამდე ჯერ არაფერია გაკეთებული და ბევრი ფიქრობს, რომ გზა არტანუჯთან შეწყდება. არ გვინდა ვიფიქროთ, რომ თურქეთის მთავრობა უპასუხისმგებლოდ ეკიდება საქმეს, მაგრამ გზის გაყვანის ტექნიკიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, იგი კიდევ 5 წელს არ დასრულდება. თუმცა ხელისუფლებას ძალზე სურს მისი მაღე გახსნა. ქალაქები არტანუჯი და ართვინი გზიდან ჯერჯერობით გვერდზე დარჩნენ, არტანუჯის მცხოვრებლებს ჯერ კიდევ აქვთ იმედი, რომ გზა მათთანაც გაივლის, ართვინის მცხოვრებლებს კი ამაზე ფიქრიც აღარ შეუძლიათ, რადგან მათ გზის მშენებლობისას უარი თქვეს მიწების დათმობაზე, ახლა ბევრს ნანობენ, მაგრამ გაფუჭებულ საქმეს აღარაფერი ეშველება, რადგან გზამ თითქმის 4 ვერსით აუქცია გვერდი ქალაქს. აქაურ სომეხ ვაჭრებს კომერციულმა ალ-ლომ ამჯერად ძლიერ უღალატა”.

ლივანისა და ბათუმის ცხოვრებაში, ბათუმის გზატკეცილის გარდა, საკმაოდ მნიშვნელოვან როლს ბათუმიდან ართვინამდე ჭოროხზე ნაოსნობაც თამაშობს; ამ ქალაქის ზემოთ გემები აღარ ადიან და ცურავენ ბრტყელძირიანი ნაევებით, რომელთა სიგრძე 50-60 ფუტია, სიგანე კი – 5-6 ფუტი. ართვინის ნავსადგური ხიდს ქვემოთაა, სადაც კოროხის სიგანე 100 ნაბიჯამდეა. ნავი იტევს 200 ფუთამდე ტეირთს და გასაოცარი სისწრაფით მიაქროლებს ქვემოთ. აი, როგორ აღწერს იგივე მოგზაური თავის გადაადგილებას ართვინიდან ბორჩხამდე:

ნაოსნობა ჭოროხზე

„წყლის სწრაფი დინება ართვინის ხიდთან წუთში 200 ნაბიჯის ტოლია, რაც 7,5 წუთში ერთ ვერსს შეადგენს. ამ გამოთვლით, წყლის დინებაზე მიშვებულ ნავს საათში 8 ვერსის გაელა შეუძლია; მაგრამ სამი ნიჩბის ძალით

სიჩქარე საგრძნობად იზრდება და მანძილი ართვინიდან ბორჩხამდე 30 ვერსი გამოვა. ჭოროხზე ნაოსნობა არ არის უსაფრთხო: წყალქვეშა ქეები და მკვეთრი, 90-გრადუსიანი მოსახვევებია მდინარის კალაპოტში. საჭიროა დიდი სიმარჯვე და გამოცდილება, რათა უსაფრთხოდ გაიარო კლდიან ნაპირსა და ქეებს შორის, რომლებიც გაბნეულია მდინარეში. მაგრამ ჭოროხელი ლოცმანები იმდენად დახელოვნებული არიან, რომ მათ მთლიანად შეიძლება ეგნდოთ; ისინი ნაევებზე 200 ფუტამდე ტვირთს დებენ და ცარიელი ნავის სისწრაფით იოლად მიცურავენ მდინარის დაკლაკნილ კალაპოტში. გამოუცდელ თვალს ვერ წარმოუდგენია როგორ შეიძლება მძიმედ დატვირთულმა ნავმა, ასეთი წინააღმდეგობის შემთხვევაში, მოუხვიოს კლდეებს შორის, მაგრამ დახელოვნებული ლოცმანი თქვენიტ ერთობა და იმ დროს, როცა გგონია, რომ ნავი კლდეს შეეჯახება, ნიჩბების მოსმით უსაფრთხო ადგილზე გადაფრინდებით. ტრაგიკული შემთხვევები თითქმის არ ხდება”.

„ბათუმამდე სწრაფი ცურვით 9 საათში ეშვები, ბათუმიდან უკან, ართვინში, 4-5 დღე სჭირდება, რადგან ბათუმში დატვირთული ნაეები ერთმანეთზე თოკებით გადაბმულნი მიცურავენ” (“სამი თვე თურქეთის საქართველოში”, გვ. 90-91).

მეორე მოგზაური, გვარაჩინო, ასე აღწერს ჭოროხზე ნაოსნობას: მდინარე ჭოროხის სიგრძე ართვინიდან მის შესართავამდე სულ 82 ვერსია. ვიწრო კალაპოტიდან გამოსვლის შემდეგ ჭოროხი ზოგან 300-400 ნაბიჯის სიგანისაა და საკმაოდ ღრმაა; ზამთარში მდინარის სიგანე კახაბრის ბორანთან 90 ფუტამდეა, სიღრმე კი — 7-8. 40-იან წლებში ჭოროხში 80-მდე ნავი დაცურავდა, ამჟამად, 1875 წელს, ეს რიცხვი სავარაუდოდ 200-250-ს აღწევს.

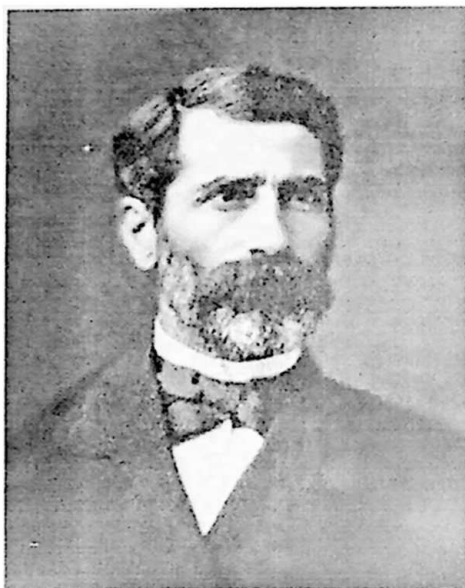
II

სანჯაყის კლიმატი და მჟარმოვლურობა

ა) კლიმატი და დაავადებები. უპირველეს ყოვლისა აღენიშნაეთ, რომ ლაზეთის სანჯაყზე ზუსტი მეტეოროლოგიური დაკვირვება არ ჩატარებია და ამ ქვეყნის კლიმატზე ემსჯელობთ მოგზაურთა ჩანაწერებით, რომლებიც ინფორმაციულად ძალზე მწირია. ლაზეთის სანჯაყი კლიმატურად 3 ნაწილად იყოფა: ცხელი და ამასთან ნოტიო დაბლობში; ზღვის ნაპირთან; თბილი სანჯაყის დანარჩენ ნაწილებში, გარდა 6-7 ათასი ფუტის სიმაღლისა, სადაც პაეა ზომიერად ცივია. ლაზეთის სანჯაყის კლიმატზე გავლენას შავი ზღვა და მაღალი მთები ახდენენ, რომლებიც ქვეყანას ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან ერტყმიან.

სანაპირო ზოლის პაეა მდინარეების შესართავეებთან ყალიბდება, რომლებიც წვიმებისა და თოვლის დნობის შედეგად დიდდებიან, წარმოქმნიან ნოტიო ზოლებს, სადაც იზრდება სეელი ბრინჯი და ციებ-ციხელება მეფობს. ლაზეთის ნაპირებთან ჭაობები დიდ ტერიტორიას არ იკავებენ და მინდერებს ჰგვანან, მათ ერთმანეთისგან მეზობელი მთების გოდლედები ყოფენ, რომლებიც უხეადაა დაფარული მცენარეებით; ეს უკანასკნელნი ატმოსფერული ტენის მნიშვნელოვან რაოდენობას ქმნიან და ხელს უშლიან ჭაობის სწრაფ დაშრობას.

ზემოთ აღნიშნული თვისებები გააჩნიათ მდინარეებს: ჩოლოქი, კინტრიში, მაკრიალი, არხავე და ათინა. ციებ-ციხელება განსაკუთრებით ბათუმისა და ჩურუკ-სუს რაიონების მდინარეების შესართავეებთანაა გავრცელებუ-

დიმიტრი ბაქრაძე
(1827–1890)

ლი (გ. ბაქრაძე (უნდა იყოს დიმიტრი ბაქრაძე, მთარგმნ.) თავის “გურიის, ჩურუქ-სუსა და აჭარის მოკლე ნარკვევებში” ოზურგეთი-ბათუმის (ლეღვას, გეარასა და კინტრიშის გაელით) გზაზე საუბრისას აღნიშნავს: “მე გამაოცა იმან, რომ ამ ზღვისპირა მხარეში, ისევე როგორც გურიის ჩვენ მიერ გავლილ ნაწილში, არ შემხედვრია არც მღერიე მდინარე და არც ჭაობი; წყლები კრისტალით გამკვირვალე, ცივი და გემრიელია” (რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების კაეკასიის განყოფილების ცნობარი. 1874 წ. ტ. 2, №5. უნდა შევნიშნოთ, რომ მოგზაურმა ეს გზა აგვისტოს დასაწყისში გაიარა). ჭოროხის ჩრდილოეთით, სანაპიროზე, სიციხეები უფრო ხანგრძლივია, ვიდრე სამხრეთით, რასაც განსაკუთრებით ხელს უწყობს პონტოს ქედთან სიახლოვე.

ზღვის სანაპირო ზოლში წელიწადის დროების ხანგრძლიობა განსხვავებულია: მოკლე გაზაფხულს (ცელის გრძელი ზაფხული, რომელსაც აგვისტოში ანაცვლებს ნესტიანი, მაგრამ თბილი შემოდგომა. ზამთარი, საზოგადოდ, საკმაოდ მოკლე და უთოელოა. მდინარეები არასდროს იყინება: წვიმები უხვადაა. ქვეყნისთვის საბედნიეროდ, აღწერილი კლიმატი ზღვის სანაპიროს პატარა სიერცხეზე მეუობს; ნაპირიდან ცოტა მოშორებით იწყება თანაბრად თბილი ზოლი, რომელიც კლიმატის სიჯანსაღით, წელიწადის დროების თანაბარი გადანაწილებითა და მდიდარი მცენარეული საფარით გამოირჩევა. ეს ზოლი, ჭოროხის ხეობის გარდა (ლივანაში), ზღვის დონიდან 5000 ფუტის სიმაღლეზე ადის. აქ ლაზეთის სანჯაყი ძლიერ გადახრილი მთიანი ადგილია, სადაც ხშირი ტყეები სჭარბობს. ამ ზოლის ვერტიკალური ხაზი მეკეთრად ადის აღმოსავლეთისკენ: ამავედროულად იცვლება წლის საშუალო ტემპერატურა (თუ ნაკადულების ტემპერატურას წლის საშუალო ტემპერატურად ჩათვლით, მაშინ იგი 3500 ფუტის სიმაღლეზე, სხალთის ხეობაში, 6° R-მდე იქნება), ხოლო პაეა ჯანსაღია. სანჯაყის ამ ნაწილის ფლორა ზომიერი სარტყლისას მიეკუთვნება: აქ არ გვხვდება სანაპირო ზოლისთვის დამახასიათებელი ტროპიკული მცენარეები (ფორთოხალი, ზეთისხილი), მაგრამ ყურძენი 4500 ფუტის სიმაღლეზეც ხარობს. ეაზის ასეთ გავრცელებას განაპირობებს შემდეგი ფაქტორი: ლაზეთის სანჯაყი დაკულია ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის ქარებისგან და მისი ხეობები პარალელურადაა გადაჭიმული.

ლივანას კლიმატი განსხვავებულია სანჯაყის სხვა რაიონების პაეისგან. ლივანა, რომელიც მოიცავს ჭოროხის ხეობას, გარშემორტყმულია თითქმის შიშველი, კირქვი-

ანი კლდეებით: ზღვის მომაკედილებელი გავლენისგან მას იცავს პონტოს მაღალი ქედი და იგი კონტინენტური ქარების გავლენას განიცდის; ამის გამო ქვეყნის კლიმატი საკმაოდ ცხელი და მშრალია, თუმცა სასარგებლო. აქ ხარობს: ზეთისხილი, ხურმა, ლეღვი, რომელთა ნაყოფი დიდი ზომისაა და ლივანას სიამაყეს წარმოადგენენ. ეს მცენარეები სანჯაყის სხვა ადგილებში ან არ ხარობენ, ან მცირე ზომისანი არიან.

აბსოლუტური სიმაღლიდან 5000 ფუტზე იწყება ცივი ზოლი. იგი სანჯაყის გარემომცველი ქედების მწვერვალებს მოიცავს. 6500 ფუტის სიმაღლეზე წყდება ტყის ზოლი და ალპური მინდვრები იწყება, საუცხოო საძოვრებით; კლიმატი ამგვარია: ოქტომბრის ბოლოს დიდი თოვლი მოდის და მთებზე მიმოსვლა შუა მაისამდე წყდება; ხშირია ქარბუქი, საგრძნობლად ყინავს. თუ მხედველობაში მივიღებთ

საფარი ტყე

წყაროების საშუალო ტემპერატურას, გამოდის, რომ 7-დან 8 ფუტამდე სიმაღლეზე ის აღწევს 4"-ს, ხოლო 9000 ფუტის სიმაღლეზე – მხოლოდ 2" R-ს.

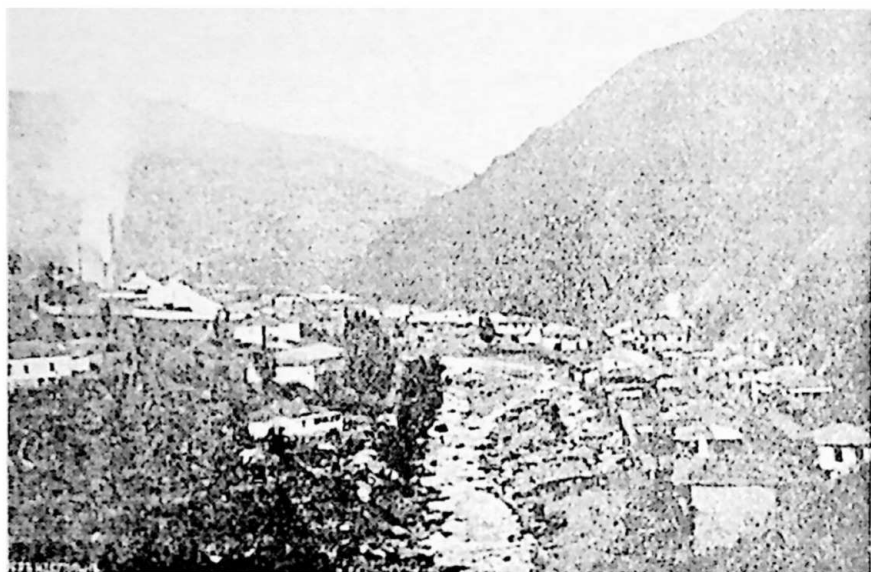
ლივანის სანჯაყში ორი ძირითადი დაავადებაა გავრცელებული – ზღვისპირეთში ციება, ზემო აჭარასა და მაჭახელაში კი ჩიყვი.

ბ) ტყიური საფარი. ქვეყნის მთავარი სიმდიდრე ღიდი და ხშირი ტყეებია, რომლებიც იწყება ზღვის ნაპირიდან და ადის ზღვის დონიდან 6500 ფუტის სიმაღლეზე. ტყე მხოლოდ ლივანას რაიონში არაა. შავი ზღვის ნაპირების ტყის ფლორა, როგორც კოხმა შენიშნა, ტრაპიზონიდან კავკასიონის მთავარ ქედამდე და მესხეთის, არსიანისა და პონტოს ქედებიდან დასავლეთისკენ, თითქმის ერთნაირია. წმინდა სამხედრო მიზნებისთვის გაცილებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ მთელი სანჯაყი დაფარულია დაბურული ტყეებით, ხოლო ხეებს შორის მცირე მინდვრები ისე დაუბურდავთ გეიმრის, მაყელისა და დეკის ბუჩქებს, რომ აღარ დარჩენილა აღარც სათესი ადგილები, აღარც საძოვრები. ასეთი მდგომარეობა განსაკუთრებით ხშირია საკუთრივ ლაზეთში. მცენარეები მაღალი ხეების კენწეროებამდე აღწევს, ირგვლივ გაშვები ჯაგებია, გზა რომ გაიკელიო, ნაჯახია საჭირო. ეს სურათი შენარჩუნებულია ყველგან, ზემო აჭარისა და ლივანის გარდა.

გ) მინდვრები. ტყე ადგილს არ უტოვებს მინდვრებს; ამიტომ ლაზეთის სანჯაყი საძოვრებითა და სათიბებით ძალზე ღარიბია. გამონაკლისია აჭარა-გურიისა და არსიანის ქედების ალპური მინდვრები და პატარა მდელოები მდინარეების: კინტრიშის, ჩაქვისა და ჭოროხის შესართავეებთან; მაგრამ ისინი პატარაა და ქვეყნის ეკონომიკაზე გავლენას

ვერ ახდენენ; ამიტომ ლაშეთის სანჯაყის შეშინდერეობა კონცენტრირებულია აკარა-გურიისა და განსაკუთრებით არსიანის ქედების აღპურ ზოლში.

დ) მინერალური სიმდიდრე ჯერ არავის გამოუყვლეფია.

ძანსულის საბადოები

III

სანჯაყის მოსახლეობა

მოსახლეობის რაოდენობა: საერთო და ტომობრივი; დასახლებული პუნქტების რაოდენობა.

ლაზეთის სანჯაყში დაახლოებით 168 ათასი კაცი ცხოვრობს. ქართველურ ტომზე (ქართველები, ლაზები) მოდის 89%, სომხებზე 9%, დანარიენებზე 2%; აქედან 98% მაჰმადიანია, ქრისტიანი კი 2%. როგორც ვხედავთ, ლაზეთის სანჯაყს სავსებით სამართლიანად უწოდებენ თურქეთის საქართველოს.

ა) ქართველებით (95 ათასი კაცი) მჭიდროდაა დასახლებული ე. წ. თურქეთის საქართველო, მაჭახელა და ლივანა. ცხოვრების წესით თურქეთის საქართველოსა და მაჭახლის მკვიდრნი ცოტათი თუ განსხვავდებიან ოზურგეთის მაზრის (ქუთაისის გუბერნია) მცხოვრებლებისგან. მსგავსია გარეგნობა, ენა, ჩაცმულობა და ტყეებში, ერთმანეთისგან დაშორებით, ხის სახლებში ცხოვრების წესი; განსხვავება მხოლოდ რწმენაშია, რამაც დიდი კვალი დატოვა მაჰმადიანი მოსახლეობის ყოფაზე. თურქეთის საქართველოს მკვიდრნი ცალ-ცალკე ჯგუფებად სახლობენ ხეობების გასწვრივ. ასე რომ, აქ არ გვაქვს იმ ტიპის სოფლები, როგორიც

ლაზი თაყადის ტიპი

რუსეთშია; მოსახლეობა გაერთიანებულია ერობაში, აქვს საერთო ადმინისტრაცია (სოფლის სასამართლო, მეჯლისი) და ჯამე (მეჩეთი). სახლები ხისაა, ძირითად წაბლის, ორსართულიანი. გამონაკლისია კოროხის ხეობა, სოფელ ერგეს ზემოთ დასახლება მჭიდროა, ხოლო სახლები – უმეტესად ქვისა.

ბ) ლაზები, 55 ათასი, ზღვის ნაპირას სახლობენ, მიწის ეიწრო ზოლში, კოროხის შესართავიდან ქემერის კონცხამდე, რომლის სიგანე 5-დან 15 ვერსამდეა. ლაზების დასახლება ისეთივეა, როგორიც აჭარლებისა და ქობულეთლების, ოღონდ მათი სახლები უფრო მოვლილი და მდიდრულია.

ლაზები

გ) სომხები (15 ათასზე მეტი) კომპაქტურად ცხოვრობენ ხემშინის რაიონში და ნაწილობრივ ხოფისა და ლივანის რაიონებში. მათ, მართალია, იციან საკუთარი წარმომავლო-

ბა. მაგრამ დაკარგული აქვთ წინაპრების სარწმუნოება და ენა. ადამ-წესებით მთიელ ღაზეებს უფრო ჰგვანან, ვიდრე სომხებს. ძირითადად თურქულად მეტყველებენ, იშვიათად - ღაზეურად; ღაზეურად უფრო საუბრობენ ხოფაში მცხოვრები ხემშილები. სომხების მეორე ნაწილი, რომელმაც შეინარსუნა ქრისტიანობა და ეროვნულობა, 4500 კაცამდე, ქ. ართვინსა და ბათუმში ცხოვრობს. განსაკუთრებით ბევრი სომეხი ცხოვრობს ართვინსა და ლივანაში (4300), სადაც ისინი ქალაქის ინტელიგენციას შეადგენენ.

ხემშინის სოფლები ღაზეურს ჰგვანან, ოღონდ ღაზეები უფრო მდიდრები არიან და მეზობლებზე უკეთესად ცხოვრობენ.

დ) ბერძნები (300 სული) სავაჭრო ადგილებში ცხოვრობენ და ჩამოსვლი ვაჭრები არიან.

ე) ემიგრანტი-ჩერქეზები კავკასიიდან გადმოსახლეს ღაზეეთის სანჯაყში (500 კომლზე მეტი); მათ დააარსეს დიდი სოფლები ციხისძირის, ბათუმის, არხაეის, ხოფას მახლობლად, მაგრამ რამდენიმე წელიწადში ნაწილი დაიხოცა, ნაწილი კი, მოსახლეობის მოთხოვნით, ერზრუმის რაიონში გადასახლეს. ამჟამად ღაზეეთის სანჯაყში ჩერქესთა 200 კომლია. ისინი უკიდურესად ღარიბები არიან, ცალკე სახლობენ. მათი დასახლება ღაზეეთის სოფლები-სას ჰგავს.

ვ) ქურთები (600 სული). რომლებსაც კახაბრის ქურთებს უწოდებენ. სავარაუდოდ, სანჯაყის მომთაბარე მოსახლეობის ერთადერთი ნაშთია; მათ მუდმივი საცხოვრებელი არა აქვთ. ზამთარს კახაბრის მახლობლად ჭოროხის დაბლობში ატარებენ. ზაფხულში კი არსიანის მთებთან გადადიან. უკანასკნელ ხანს იმატა საჩივრებმა ქურთების ქურდობასთან დაკავშირებით. ფიქრობენ ისინი ცალკე, სოფელში დასახლოვნ.

დასახლებული ადგილების დახასიათება; ბათუმი და ართვინი; ადგილები და სოფლები; გაშავრებული ადგილები: ბათუმის, ციხისძირის, გონიოს ციხეები.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ლაზეთის სანჯაყის ყველა დასახლებული პუნქტი ერთნაირია. ქალაქები შეიძლება ეუწოდოთ მიხლოდ ართვინსა და ბათუმს; დანარჩენი დასახლებული ადგილი სოფელია. ზოგიერთს, სადაც საეპრო პუნქტია, შეიძლება ეუწოდოთ დაბა. დაბებია: ხულო, ქედა, ჩურუქ-სუ, არხავე, ვიცე, ათინა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ბათუმის, ციხისძირის, გონიოს ციხეები.

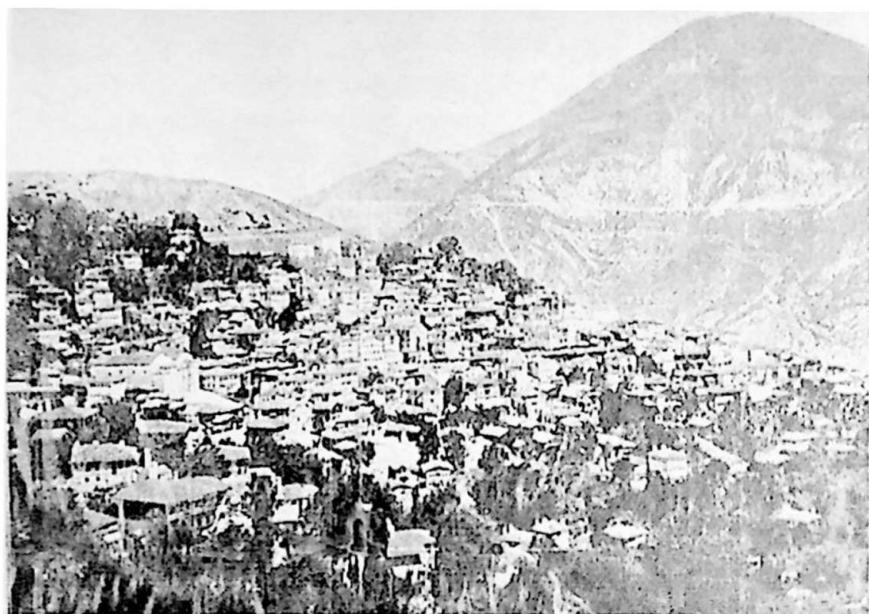

თამარის ციხე ბათუმის გარე უბანში (დაბა თამარა)
მე-13 საუკუნე.

ქალაქი ბათუმი შავი ზღვის პირასაა გაშენებული, რუსეთის საზღვრიდან 35 ვერსზე, მდინარე კოროხის შესართავეების მიერ წარმოქმნილ ფართო დაბლობთან. ბათუმის ნავსადგური საუკეთესოა შავ ზღვაზე (სევასტოპოლის შემდეგ). დაცულია ქარებისგან და დიდ სიგრძეზე საკმაოდ ღრმაა ნაპირთან. აქ ერთდროულად იცლება და იტვირთება ყველაზე მსხვილი გემები. ყველა სიკეთესთან ერთად, ბათუმი რუსეთისთვის ერთადერთი, სახმელეთო გზითაა სელმისაწვდომი. რომელსაც ციხისძირის ციხესიმაგრე იკავებს. კონსტანტინეპოლიდან ბათუმში გემით ჩამოსასვლელად 68 საათია საჭირო, ტრაპიზონიდან – მხოლოდ 10. ამრიგად, ბათუმს აქვს საბრძოლო პორტის ყველა თვისება და მდებარეობს ყარსის ახალაშენებულ გზაზე. თურქები ბათუმს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ და აქ ციხესიმაგრეებს აშენებენ. თურქების მიერ ჩატარებული სამუშაოებით თუ ეიმსჯელებთ, ისინი მხოლოდ ნავსადგურის შესასვლელებს ამაგრებენ.

ბათუმში არის ერთი ახალწვეულთა ბატალიონის შტაბ-ბინა და მედმივად იმყოფება ნიზამის ერთი ბატალიონი.

ქალაქი ართვინი მდებარეობს ნაპრალში, რომელიც პონტოს ქედს კარნახლისგან ყოფს. კოროხის მარცხენა ნაპირზე, ბათუმიდან 68 ვერსზე, ლივანის მშენებარე გზატკეცილთან. ქალაქში სულ 2000 სახლია, მათგან 100 გრიგორიანელ სომხებს ეკუთვნით, 600 კათოლიკე სომხებს, დანარჩენი მაჰმადიანებს, რომელთა შორის უმეტესობა ქართველებია. აქ არის 5 მეჩეთი, 4 კათოლიკური და 1 გრიგორიანული ეკლესია; ქალაქში არის 8 ყაფის სახლი, 200 ფარდული, სახლები მთის ციცაბო კალთებზე თითქმის გვერდიგვერდ, ჯგუფ-ჯგუფადაა განლაგებული. ქალაქგარეთ კი სახლები გაფანტულია ზეთისხილისა და ღვინის ბაღებში, მათ სოფლებს უწოდებენ. ქალაქის ქუჩები საკმაოდ ვიწროა და დახვეული.

ქ. ართვინი. 1897 წ.

სახლები ძირითადად ხისაა. მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას ეკრობა წარმოადგენს: ისინი დიდი ხნით, ზოგჯერ 10-20 წლით, სიბერემდე, მიემგზავრებიან, აგროვებენ ქონებას და ართვინში სიცოცხლის ბოლოს ბრუნდებიან. ართვინი ძალიან ჰგავს ამიერკავკასიის ქალაქ შუშას: მასავეით სიეწროვე და სიბინძურეა, ქალაქის შიგნით წერილი ეკრობაა, ქალაქგარეთ კი მსხილი. ართვინში განლაგებულია ახალწვეულთა ბატალიონის შტაბ-ბინა, რომელსაც ექვემდებარება ზემო აჭარა და ლივანა. ბატალიონის ყაზარმები ქალაქის ქვედა ნაწილშია განლაგებული და 4 შენობისგან შედგება. ყველაზე დიდია საკუჭნაო (საწყობი). აქ ინახება იარაღი და სამხედრო ფორმა 1200 კაცისთვის. იარაღი ძველბურთი სისტემისაა, შავრამ, ამბობენ, რომ მალე ჩამოვა

სწრაფმსროლი იარაღის მარაგი. საწყობიდან 10 ნაბიჯზე მაღალი ქვის კედლით შემოსასღერული დენთის სარდაფია. საწყობის მეორე მხარეს აშენებულია ახალი, 200 კაციანი ეასარმა, მის ახლოს კი დგას სამზარეულო. ყველა შენობა ახალი, მაგარი და სუფთაა.

პეტრა ციხისძირი

ციხისძირის ციხესიმაგრე აღმართულია შავი ზღვის ნაპირას, ბათუმიდან 19 ვერსზე, რუსეთის საზღვრიდან კი 16 ვერსზე, პერანგას ქედის კლდოვან ტოტზე. ციხისძირი აკონტროლებს კინტრიშისა და ჩაქვის მინდერების შემაერთებელ ერთადერთ გზას. ჩვენ არაფერი ვიცით ციხისძირის ციხესიმაგრის თანამედროვე მდგომარეობის შესახებ (ოსმან-ბეის ხელნაწერში, რომელიც 1854 წელს იყო ბათუმის რაზმის უფროსის ადიუტანტი, ციხისძირი ასეა აღწერილი (იგი ციხისძირს შეცდომით თელის ძველ რომაულ ქალაქ პეტრად (პროკოფის მიხედვით): “ციხ-

ისპირის ციხესიმაგრე გარშემორტყმულია კლდით, რომელიც ეფარება გზას და ერთი მხრით ზღვაში ჩადის, მეორე მხრით კი ესაზღვრება ძნელადმისადგომი ტყის თხემს. მთის შუაში განლაგებულია ორი ბატარეა, რომელიც იცავს წინ მდებარე პატარა მინდორს. სიმაგრეში ზეპოთ მხოლოდ მაღაზიები ეტევა. თუმცა, დასძენს ოსმან-ბეი, ამ ადგილს შეიძლება გვერდითა ველითაც შემოუარო, რომელიც გადის მარცხნივ, არმუდლუსთან; გზა ჯერ ტყეში გადის, შემდეგ სოფელ ჩაქვისკენ მიმავალი დიდი გზის ნათესებზე. რომელიც ბათუმიდან 3 კილომეტრში, ზღვის ნაპირას მდებარეობს. აღნიშნული გზა ციხისპირს მარჯვნივ, 2 კილომეტრზე ჩამოიტოვებს, ჩაქვს კი – 5 კილომეტრზე. ეს შემოვლა მიზანშეწონილია მხოლოდ უკანდახევისას გასაღწეოდ. რათა გარნიზონი თავდასხმას აარიდო. მარჯვენა ფლანგიდან ციხესიმაგრეზე თავდასხმა შეუძლებელია, რადგან ზღუდე, რომელიც ციხეს გზისგან ყოფს, ძნელადგასაღებელია. მე ამ გზაზე რამდენჯერმე ვიმგზავრე, ღამითაც კი, და მიმანია, რომ იგი დიდ გზაზე უფრო მოსახერხებელია”. (მოგონებები 1855 წელზე. მაიორ ოსმან-ბეის მოგონებების ხელნაწერი, შეძენილი კავკასიური კრებულისთვის); 1829 წელს, გენერალ პესსეს მიერ გაკეთებული მოხსენებიდან ჩანს, რომ ციხისპირის სიმაგრის დაცვა არტილერიითაა შესაძლებელი, იგი საკმაოდ ძნელადმისადგომია. ამ ადგილს არაერთარი ეკონომიკური მნიშვნელობა არა აქვს, ამიტომ აქ არც დასახლება გვაქვს. ციხისპირიდან ჩრდილოეთით, 4 ვერსზე, ზღვის ნაპირას მდებარეობს ადგილი ჩურუკ-სუ, მეორენაირად ქობულეთი. სადაც 60 კომლი ცხოვრობს. სოფლის 3/4-ს ზღვა და მდინარე აკევა აკრავს. ჩურუკ-სუში დაბანაკებულია ნიზამის ორი ასეული. რომელიც აქ ზაფხულობით გადმოდის ბათუმიდან.

გონიოს ციხე-სიმაგრე

გონიო - ძველი ციხესიმაგრეა შავი ზღვის ნაპირას, კოროხის სამხრეთ ტოტზე. მას აქვს ოთხკუთხა ციტადელის ფორმა და კოშკებითაა გამაგრებული. იგი და ფოთის ციხესიმაგრე ერთდოულად აშენდა, ამიტომ ერთმანეთს ჰგავნან. ამჟამად გონიოს ციხე ცარიელია. ციხე-ციხელების გამო, მეწობელი სოფლის, გონიოს. მოსახლეობამ მიატოვა მშობლიური ადგილი.

ე.წ. დაბები (ხულო. ქედა. ხოფა. არხაეე, ეიწე, ათინა) დანარჩენი სოფლებისგან იმით განსხვავდებიან, რომ აქ იმყოფება სოფლის ხელისუფლება და დგას რამდენიმე საეკლესიო ფარდული.

მოსახლეობის საქმიანობა. სანამ მოსახლეობის საქმიანობას შევეხებოდეთ. დაეახსიათებთ სანჯაყის ეკონომიკურ მდგომარეობას. ლაზეთის სანჯაყში ფართოდ არც ერთი

წარმოება არ არის განვითარებული, თუმცა ზოგან მესობელ ქვეყნებში გასაყიდად გასატან საქონელს აწარმოებენ. ასეთია: მებაღეობა ლიუანაში, თიხის წარმოება ჭოროხის ხეობაში, გემთშენებლობა ზღვისა და ჭოროხის ნაპირებთან და ცეცხლსასროლი იარაღის წარმოება მაკაიხელაში.

ა) მიწათმოქმედება გეოგრაფიული პირობებისა და მიწის ნაკლებობის გამო უმნიშვნელოდაა განვითარებული. ლაზეთის სანჯაყის ცალკეულ რაიონებში პურის მთელი წლის მარაგს ამიერკავკასიაში ყიდულობენ (ასეთია მაგალითად, საკუთრად ლაზეთი); სხვა რაიონებში კი მოსაგები წლიდან-წლამდე ძლიერს ყოფნით. სხვებთან შედარებით უზ-

სიმინდის მოთხნელები

რუნველყოფილია თურქეთის გურიის რაიონები, თუმცა მათ აქვთ სხვა რაიონში გასაყიდი პურის მარაგი. პურეულიდან თესვენ სიპინდს, ხორბალსა და ქერს.

შეიძლება ითქვას, რომ ღაზეთის სანჯაყი ღარიბია პურით, ხოლო ომის დროს მოსახლეობის გამოსაკეებად დახმარებას საჭიროებს. მებოსტნეობა არ არსებობს, თუმცა ექსპერიმენტებმა აჩვენეს, რომ აქ ბოსტნეული კარგად ხარობს, ხოლო კარტოული კი დიდი ზომისა და გემრიელი მოდის. მებაღეობა სარუიანია ლივანაში და ღაზეთის ნაწილში; პირველ პროვინციაში ბევრია ზეთისხილი და ყურძენი. ღაზეთში – ფორთოხალი და ლიმონი. კულტურული მცენარეებიდან მო-

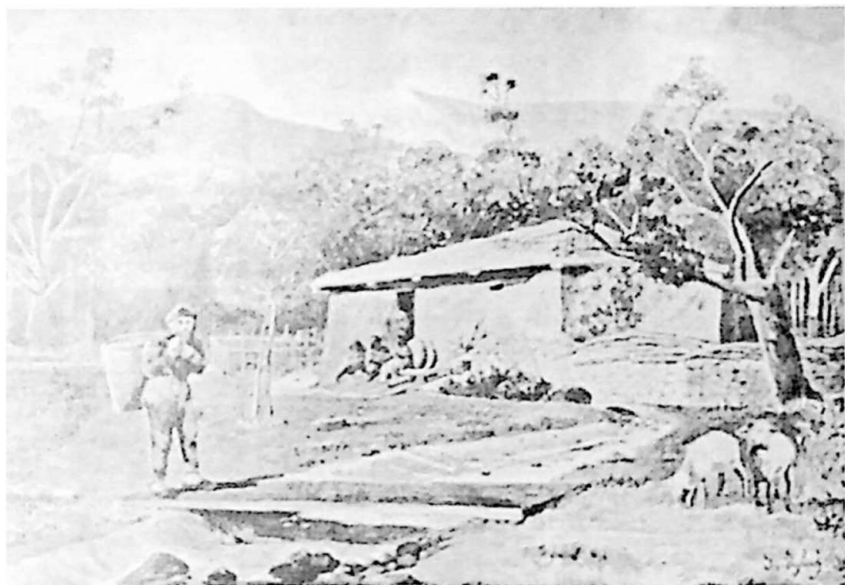
ნალია, ურები და ცხენი ქართულ სოფელში

პყავთ თუთუნი (ძირითადად ქველა აკარაში), მაგრამ ისე იბუ-
გრება, რომ შისი წარმოება ყოველწლიურად ეცემა. ბევრია
თუთის ბაღი. მაგრამ აბრეშუმის კია არ გამოყავთ. შინდერები
ლაზეთის სანჯაყში ძალიან ცოტაა. საძოვრებით განეხიერე-
ბულია ზღვის ნაპირი ბათუმიდან რუსეთის საზღვრამდე, გან-
საკუთრებით არსიანის ქედი, რაც აქ მესაქონლეობის განვი-
თარების საშუალებას იძლევა; საკუთრივ ლაზეთში კი შინდ-
ერები არ არის, შესაბამისად არც მესაქონლეობაა.

ბ) მეცხენეობა. ცხენი აქ ტვირთის გადამზიდი ერთად-
ერთი საშუალებაა. სანჯაყში ცხენის ადგილობრივი ჯიში
არ არის. გავრცელებულია ქურთული ჯიში (არტაანიდან).
ცხენების ყველაზე დიდი რაოდენობა შოდის თურქეთის გუ-
რიაზე – 1 ცხენი კომლზე. შემდეგ მაჭახელასა და ლიფა-
ნაზე. ხოლო თავად ლაზეთში ცხენი დიდი იშვიათობაა;
სამაგიეროდ აქ გეხედება ჯორები.

გ) მესაქონლეობა მეცხენეობაზე უფრო გავრცელებუ-
ლია: ზემო აკარის სოფიერთ სოფელში კი იგი ძლიერ გან-
ვითარებულია; სამაგიეროდ, საკუთრივ ლაზეთში, საკეების
უქონლობის გამო, საქონელი ცოტა პყავთ. სანჯაყში საქ-
ონელს რძის მისაღებად ინახავენ, რომელიც შთაყარი
საკეები პროდუქტია თურქეთის გურიასა და მაჭახელაში.
სანჯაყის უმდიდრეს რაიონში – ზემო აკარაში, სავარაუ-
დოდ, 10 ათასი სული მეწველი ძროხაა, დაახლოებით 4-ზე
მეტი კომლზე, მაგრამ მესაქონლეობა აქაც არათანაბრად
განვითარებული. განსაკუთრებით მდიდარია ის სოფლები,
რომლებიც მდინარეების ზემო ნაწილში, საძოვრების ახლო-
საა გაშენებული: ღორჯომი, ხიხაძირი და სხვ. ერთი მოგ-
ზაური წერდა: “მდიდარ ოჯახს (ღორჯომში) პყავს 2-3 ათ-
ეული მეწველი ძროხა და რამდენიმე წყვილი ხარი” (“სამი
თვე თურქეთის საქართველოში”, თავი I). თუმცა ეს ერთი
მაგალითი სანჯაყის მეცხოველეობაზე წარმოდგენას ვერ

შეგვიქმნის. საკუთრივ ლაზეთის რაიონებში (ხოფა, არხავე, ათინა) ეს დარგი იმდენად სუსტადაა განვითარებული, რომ თქრქეთის მთაწერობამ მოსახლეობა მესაქონლეობაზე დაწესებული ბეგრისგან გაათავისუფლა.

წისქვილი და მეწისქვილე აჭარაში
აღ. ბერიძის ნახატი

დ) მეცხვარეობა ლაზეთის სანჯაყში არ არსებობს, რადგან მთაწერობამ 25 ცხერით დაბეგრა ერთი მოსახლე. ზემო აჭარაშიც კი, რომელიც სხეებთან შედარებით საძოვრებით მდიდარია, მთაწერობამ თხეებსა და ცხერებს დააქისრა 1050 მანეთი, რაც კომლზე 2 სულს შეადგენს (4000 თხა და ცხვარი). გადასახადი ბეგებს მიაქვთ.

ე) მეფუტკრეობა, რომელიც ერთ დროს ლაზეთის, განსაკუთრებით კი აჭარის სიამაყეს წარმოადგენდა, დიდი გადასახადის გამო, თანდათან ეცემა. მოსახლეობას ტყეებში

საიდუმლოდ სკები გაუმართაეთ, სადაც თაფლის მარაგი აქვთ შენახული. რომელსაც არ ყიდიან.

სანჯაყის მოსახლეობის საქმიანობის ზოგადი დახასიათება. ღაზეთის სანჯაყში მრეწველობა არ არის განვითარებული. ქვეყანა გასაყიდად არაფერს აწარმოებს, გეოგრაფიული პირობებიდან გამომდინარე, იგი იძულებულია იზრუნოს ყოფითი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და ეერ აგროეებს წარმოების ზედმეტ მარაგს. სანჯაყის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ღარიბია მინდვრებითა და საძოვრებით, არ მეშაობს, მოკლებულია სასოგადოებრივ

აჭარელი მეომრები

წესრიგს, პრობლემებს უქმნის მთავრობას, ეწევა ნახევრად ელურ ცხოვრებას, კერძოდ, ქურდობასა და ყაჩაღობას. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან ქობულეთლები, მაკახელელები, ქვემო აჭარლები, ზემო აჭარლები, როგორც ყველაზე უსრუნველყოფილი მიწათმოქმედები, ზნეობრივად მეხოხლებზე მაღლა დგანან. სანჯაყის მოსახლეობის სიღარიბისა და დაბალი დონის მიზეზი გარემო ფაქტორია, ე. ი. გეოგრაფიული და არა ხალხის ფიზიკური და ზნეობრივი არასრულყოფილება. ამ არგუმენტს ლაშები ამყარებენ, რომლებმაც ზღვის წყალობით თავი დააღწიეს გაჭირვებას. მათ, ერთი მოგზაურის სიტყვებისა არ იყოს, ფინიკიელების მსგავსად, ზღვის წყალობით ვაჭრობით მოიპოვეს კეთილდღეობა. ყველა ლაში მეზღვაური ან უცხოეთში ვაჭრობს, სადაც ისინი სარჩოს წლიურ მარაგს აგროვებენ, ამიტომ ლაშები მატერიალურად უსრუნველყოფილნი გახდნენ.

მოსახლეობის ურთიერთობა მთავრობასთან და ადგილობრივ ბეგებთან. ისტორიამ შესამჩნევი კვალი დატოვა ლაშეთის სანჯაყის მოსახლეობის ცხოვრებაზე. მოსახლეობა იზოლირებული იყო წინა აზიისგან, მათ დიდხანს შეინარჩუნეს პირველყოფილი კულტურა და საზოგადოებრივი წყობა. მუდმივად იბრძოდნენ არსებობისთვის. საუკუნეთა მანძილზე ხალხი ხან ქართველ მეფეებს ებრძოდა, ხან გურიელებს, და ბოლოს, XVII საუკუნის დასაწყისში ოსმალებს დაემორჩილნენ. დაიწყო მაჰმადიანობის გავრცელება. მაგრამ თურქეთის ხელისუფლება ფაქტობრივად XIX საუკუნის 20-იან წლებიდან დამყარდა. რასაც ეოველი ფეხის ნაბიჯზე სასტიკი წინააღმდეგობა ხედება საომრად უაღრესად მომზადებული მოსახლეობის მხრიდან, რომელიც ხელიდან არ უშვებს იარაღს. ქვემოთ ვისაუბრებთ თურქეთის საქართველოს ტერიტორიაზე თურქული ენისა და მმართველობის გავრცელების შესახებ, რასაც საკმაოდ დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა აქვს.

ტაოელი ქართველები: ოშკის მოლა და მამასახლისი

მიმდინარე ასწლეულის დასაწყისში თურქეთის საქართ-
ველო ბეგების ხელში იყო (აქარას განაგებდნენ ხიმშიაშვილები,
ქობულეთს – თავდგირიძეები, ბათუმს – შერვაშიძეები, სა-
კუთრივ ლაზეთის დიდ ნაწილს – ხაჯი-შაინ-ოღლები), რომლე-
ბიც ვალდებულნი იყვნენ სულთნისთვის მხოლოდ ომის დროს
გაეწიათ სამსახური. თურქეთის გურია ნომინალურად ახალ-
ციხეს მიაკუთვნეს. საკუთრივ ლაზეთი – ტრაპიზონს, მაგრამ
თურქეთის ჯარს არასდროს გაუბედავს ამ ქვეყნებში გამონენა
და ბეგები იმდენად ძლიერები იყვნენ, რომ ერს-ერსმა მათგანმა
– სელიმ-ბეგ სიმშიაშვილმა (აქარის) ახალციხიდან გააძევა
გუბერნატორი, თავად დაიჭირა მისი ადგილი და ფაშა გახდა.

სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილი (1755–1815)

ნახ. გურამ ფუტყარაძისა

ამ გარემოებამ იმდენად გააძლიერა ხიმშიაშვილთა გვარი, რომ სელიმ-ფაშას შეილმა ახმედ-ბეგმა მთელ თურქეთის საქართველოზე მოიპოვა გავლენა. თურქეთში ახალი სახელმწიფოებრივი წყობის, თანზიმათის დამყარების შემდეგ (1839-44 წწ.) სულთანმა მამმუდმა დახმარებისთვის ახმედ-ბეგს მიმართა, რომელიც მაშინ ფაშა იყო და მისი მეშვეობით გააერცვლა თავისი ძალაუფლება თურქეთის საქართველოში. პორტას წყალობით აღზევებულმა ახმედ-

* აქ მოთხრობილი ამბები რამდენიმე წლით ადრე მოხდა. ახმედ-ბეგი 1836 წელს, ხოლო სულთანი მამმუდ მეორე 1839 წელს გარდაიცვალა (რედ.).

ფაშამ თურქეთის საქართველოში პირველმა დააწესა სულთანის სასარგებლო გადასახადები; იგი მფარველობდა თურქ ჩინოვნიკებს და სავალდებულო სამხედრო სამსახური შემოიღო. დაუდო რა სათავე საკუთარ მამულში თურქულ მმართველობას, ახმედ-ფაშამ შეკრიბა ჯარი და მთელ ლაზეთში იარაღის ძალით თურქული წესრიგი დაამყარა.

სულთანი მამუდ II
(1784—1839)

ყველა შემდგომი გადასახადი თურქეთის საქართველოში ბეგების მეშვეობით დააწესეს, რომელთაც ხელისუფლება უხვად ურიგებდა ფირმანებს და უწესებდა შეღავათებს; მაგრამ XIX საუკუნის 50-იან წლებში, როცა თურქულმა კანონებმა ღრმად გაიდგეს ფესვები, ხელისუფლება თვით ბეგებსაც მისწვდა და გამოუცხადა: “სულთნის ყველა ქვეშეურდომი, მათ

შორის ბეგები, სხეების მსგავსად, ეალდებულნი არიან გადაიხადონ გადასახადები. მიწები სახელმწიფოს კუთვნილებაა.

ამგეარად, თანზიმათმა თურქეთის საქართველოში გააუქმა სიტყვიერი პრივილეგიები და ამით ხელისუფლების წინააღმდეგ განაწყო ძველი წარჩინებული ოჯახები. არც ხალხი დარჩენილა კმაყოფილი ახალი წესრიგით, რადგან მათ უყურებდნენ, როგორც შემოსაულის წყაროს. მალე მთელი ადმინისტრაციული პერსონალი ჩაერთო გადასახადების აკრეფაში; ეს იყო სულთნის პირველი დაეალება, ხალხი დარწმუნებულია, რომ მუდირები, კაიმაკები და სხვა წინიონიკები იმისთვის მოდიან, რომ გადასახადები აკრიფონ, ხალხი კი გროშებს დააჯერონ. არავენ ზრუნავს და არც ითხოვს სამართალს, არც გზებია, არც სკოლები, არც საზოგადოების უსაფრთხოებაა დაცული., არავენ წუხს ამის გამო, ხალხის ერთადერთი სურვილია, რომ სულთანმა არ გაზარდოს დაწესებული გადასახადები, მაგრამ ხალხის სურვილებს არავენ ითვალისწინებს და თუ გადასახადები თურქეთის საქართველოში საუკუნის დასაწყისში ომის დროს სამხედრო სამსახურით შემოიფარგლებოდა, ამჟამად საკმაოდ გაიზარდა., თანაც სამხედრო სამსახური სავალდებულო გახდა. ეფიქრობ. ეს საკმაოდ სახიფათოა სულთნის მთავრობისთვის. ბეგები უკმაყოფილონი არიან და მათი ყველაზე გავლენიანი ნაწილი ხელისუფლებას ოპოზიციაში უდგას. ეს ფაქტი სტრატეგიულად საყურადღებოა.

ვისაც სურს დეტალურად გაეცნოს თურქეთის საქართველოს, ვურჩევთ წაიკითხოს ზემოთნახსენები სტატია “სამი თვე თურქეთის საქართველოში”; აქვე ორიოდ სიტყვით გამცნობთ ამ ქვეყანაში არსებული გადასახადების შესახებ.

სახელმწიფოებრივი დაქვემდებარება. საუკუნის დასაწყისში თურქეთის საქართველო სულთანს დაქვემდებარა. მოსახლეობას თავდაპირველად ომის დროს შეიარაღებული

დახმარების გაწევა ევალდებოდა, ამჟამად კი მისი ვალდებულებები გაიზარდა. უნდა აღენიშნოთ, რომ ქვეყნის მთელი მოსახლეობა, განურჩევლად ფენისა, ერთნაირადაა დაბეგრული. ეს თანასწორობა პატივისცემას იმსახურებს, მაგრამ მიუხედავად ამ სისტემის მოწვევებითი ღირსებისა, სინამდვილეში იგი უაღრესად მკაცრია, ყველაზე ცუდი ისაა, რომ ხალხი იხდის მაღალ არაოფიციალურ გადასახადებს, რომლებიც პირდაპირ ჩინოვნიკების ჯიბეში მიდის, რომ არაფერი ეთქვათ სამართალდამცავი ორგანოების უკონტროლობაზე, ხშირად ქვეყანაში აკრეფილი მთელი გადასახადი თავს იყრის კონკრეტული პირების ხელში, ეს უკანასკნელნი კი ყოველგვარ ღონეს ხმარობენ, რომ გლეხების ხარჯზე იცხოვრონ. საბოლოოდ ხალხი ასკენის, რომ თურქეთის მთავრობა პროვინციებს უყურებს როგორც შემოსავლის წყაროს და აქ საზოგადოებრივი წესრიგის დამყარება არ აინტერესებს.

თურქეთის საქართველოში სახელმწიფო ვალდებულებების შემდეგი სახეები არსებობს:

გადასახადები: 1) **გლეხების** – ეს სულადობრივი გადასახადია; რადგან მთავრობას მოსახლეობის აღწერა არ ჩაუტარებია, გლეხები გადასახადს იხდიან მთელი რაიონის მასშტაბით, შემდეგ თანხა ნაწილდება თემებსა და კომლებზე. მდიდარი ოჯახები იხდიან მეტს, ღარიბები – ნაკლებს. ეს თანხა 1874 წელს დაახლოებით იყო 1 მან. და 50 კაპ.-დან 1,75კაპ.-მდე.

2) **თახშირი, მიწის მოსავალის** – პურის, მოჭრილი ტყის, ხილისა და სხვ. მეათედის გადახდა. ამ გადასახადის აკრეფა იმდენად რთულია, რომ მთავრობა ამჯობინებს გამოსყიდვის ნება დართოს, მაგრამ ეს პროცესი ხალხს ძალიან ეჯავრება და ამ მომგებიან ოპერაციას საკუთარ თავზე არავენ იღებს (ცნობილია, რომ თახშირის გამოსასყიდი გახდა გერცოგოვინის აჯანყების მთავარი მიზეზი. პორტამ ოფიციალურად აღიარა მეათედის აკრეფის ხარვე-

ზები და 1876 წლის დასაწყისში გამოსული სულთნის ბრძანებით, შესყიდვების სისტემა შეიცვალა გადასახადის აკრეფის სისტემით, რომელსაც ახორციელებდნენ თემის მიერ არჩეული პირები).

საკუთრივ ლაზეთის რაიონებში თახშირი მიღებული მოსავლის 1/8-ია, რქოსანი პირუტყვისა და ცხერის სიმცირის გამო მათზე გადასახადი არ დაუდვიათ.

3) ბატკნებზე, ცხერებსა და თხებზე გადასახადი 25 კაპიკია წყვილზე. ეს უაღრესად მძიმე გადასახადი საკუთრივ ლაზეთის რაიონებში არ არის.

4) მეწველ პირუტყვზე გადასახადი 1/2 ოყა კარაქია.

5) ზემოთნათვლილი მთავარი გადასახადების გარდა არსებობს ბევრი სხვაც, ზოგი ჩამოთვლილია გ. მაღამას წიგნში (გ. მაღამა, "ერზრუმის ეილაიეთის აღწერა").

სახელმწიფოს მიერ დაკისრებული ვალდებულებებიდან თურქეთის საქართველოში გვაქვს საზოგადოებრივი საქმიანობა და სამხედრო ვალდებულებები.

სახელმწიფო სამუშაოები (ემელიე). სულთნის ყველა ქვეშევრდომი 16-დან 60 წლამდე ვალდებულია, საჭიროების შემთხვევაში, წელიწადში ერთხელ 20 დღიან სამუშაოზე გამოცხადდეს. ხალხს მხოლოდ 3 ფუნტ პურს აძლევენ დღეში. ამჟამად ლაზეთის სანჯაყის მოსახლეობას გაყავს ბათუმი-ყარსის გზატკეცილი და აშენებს ბათუმის ციხესიმაგრეს.

სამხედრო ვალდებულება. თურქეთში ორი სახის სამხედრო სამსახური არსებობს: ირეგულარულ ნაწილებში (ბაში-ბუზუკი) და რეგულარულ არმიაში (რეგულარული არმიის, ახალწვეულთა და სხვა ქვედანაყოფები).

ბაში-ბუზუკი ეოლონტიორთა ლაშქარია, რომლებიც ომის დროს მოხალისეებად მიდიან ჯარში. ეს არის თურქეთის ძველი სამხედრო სისტემის გადმონაშთი, როცა სულთნის დაძახილზე ადგილობრივი ბეგები საკუთარი რაზმით საომრად ცხადდებოდნენ. ამჟამად მთავრობა ომში ყველა მუსულმანს

იწვევს. გამოცხადებულები ქმნიან ტაბურებს (ბატალიონებს), იღებენ ბინ-ბაშების (ათასასთავი) წოდებას, ეს უკანასკნელნი თავად ირწევენ ასეულის უფროსებს (იუზ-ბაშებს) და სხვა ოფიცრებს თავიანთი ბატალიონებისთვის. ბაში-ბუზუკები ხაზინიდან მხოლოდ სურსათს იღებენ, იარაღი და აღჭურვილობა თავად უნდა შეიძინონ. ეს წესი თავად მეტყველებს, რომ ბაში-ბუზუკების ბატალიონებს მხოლოდ მდიდარი მეომრები აკომპლექტებენ. თურქებს აქვთ გამოთქმა დროშის გაშლა – ე. ი. საკუთარი ხარჯით მოხალისეების შეკრება, მეომრებს სამხედრო წოდებებს ანიჭებენ, მაგრამ ამ წოდებებს ომის დასრულების შემდეგ მნიშვნელობა ეკარგებათ.

თურქეთის უკანასკნელი ომის დროს (1853-1856 წწ.) თურქეთის საქართველომ, მეომარი მოსახლეობის წყალობით, მთავრობას მისცა ბაში-ბუზუკების დიდი რაოდენობა, ძირითადად ქვეითები. ისინი იბრძოდნენ საკუთარი ბეგების მეთაურობით, მთავარსადალი იყო ჰასან-ბეგ თავდგირიძე (ქობულეთიდან). მათ ჯერ წმინდა ნიკოლოზის საგუმბაგო დაიკავეს, შემდეგ კი სელიმ-ფაშის არმიის წინამძღოლობით ნიგოთამდე ჩავიდნენ.

სამხედრო გაწვევა თურქეთის საქართველოში XIX საუკუნის 40-იან წლებში შემოიღეს ახმედ-ფაშა ხიმშიაშვილის დროს, მაგრამ თავდაპირველად თურქეთის მთავრობას ქვეყანაში ავტორიტეტი არ ჰქონდა და გაწვევა თურქეთის საქართველოში ფაქტობრივად არც ხდებოდა. ამჟამად სამხედრო სამსახურზე უარს იშვიათად ამბობენ, რადგან მეომრები კარგად მომზადებულნი არიან და ანაზღაურებაც მაღალი აქვთ. უნდა შევნიშნოთ, რომ გაწვევა თურქეთის საქართველოში მკაცრად განსაზღვრული წესით არ ხდება. ამაში ადგილობრივი მთავრობაა დამნაშავე, რომელსაც არც ძალა შესწევს, არც ავტორიტეტი გააჩნია და არც მოსახლეობის აღწერის წესია სრულყოფილი. ღაზეთის სანჯაყი შედის IV კორპუსის IV პოლკის ორი რედიფთა რაიონის, ბათუმისა და ართვინის, ბატალიონის შემადგენლობაში.

თითოეული რაიონი ვალდებულია ახალწვეულთა ცენტრში რეგულარული არმიისთვის ჩაიყვანოს ახალწვეულთა განსასლდერული რაოდენობა. ეისი რიგია, ამას თემობა განსასლდერავს. ღღემდე ახალწვეულებს სამედიცინო შემოწმებას უტარებდა და სამხედრო ვალდებულებისგან გათავისუფლების მრავალრიცხოვან გარემოებებს განსასლდერადა რაიონებში ჩასული სპეციალური კომისია, მაგრამ გახშირდა კომისიის მოსყიდვის ფაქტები და მთავრობა იძულებული გახდა უარი ეთქვა ამ მეთოდზე. ამჟამად საკირბოროტო საკითხებს ახალწვეულთა ცენტრებში განიხილავენ, სადაც ჩაყავთ ახალწვეულთა ის რაოდენობა, რაც განსასლდერულია თითოეული რაიონისთვის.

შეიარაღებული ლაზები

ლაზეთის სანჯაყის რაიონები ახალწვეულთა ორ ბატალიონს ქმნის, რომელთა შტაბბინა არის ბათუმსა და ართვინში. ყოველ ბატალიონს აქვს მარაგი და ჰყავს

ოფიცრებისა და უნტერ-ოფიცრების კადრი. ესენია: ერთი ბინ-ბაში (ბატალიონის მეთაური); ორი ყოლადაში (კაპიტანი, ბატალიონის მეთაურის დამხმარე); რვა იუზ-ბაში (ასეულის მეთაური); რვა მულეზიმი (პრაპორშიკი); რვა ბაშ-ჩაუში (ფელდფებელი). ოცდათორმეტი ჩაუში (უნტერ-ოფიცერი).

ყველა საბატალიონო რაიონი დაყოფილია 8 ასეულურ რაიონად, სადაც გაწევასა და ახალწვეულებს ხელმძღვანელობს ასმეთაური.

ბათუმის ბატალიონში შედიან ქობულეთის, ბათუმის, ქვემო აჭარის, გონიოს, ხოფის, არხაეის, ათინისა და ხემშინის რაიონები. ართვინის ბატალიონში — ზემო აჭარის, მაჭახელის, ლივანის, ერზრუმის ვილაიეთის ხუთი რაიონი.

ყოველი ასმეთაური ეალდებულია შეადგინოს საკუთარი მონაკვეთის ახალწვეულთა სია; ადგილობრივი ხელისუფლების ხელშეწყობით კრებს მათ ბატალიონის შტაბბინაში სამხედრო წვრთნისთვის. ახალწვეულები კანონით ვალდებული არიან წელიწადში ერთხელ წვრთნისთვის შეიკრიბონ, მათ ეძლევათ ტანსაცმელი, იარაღი, აღჭურვილობა და სურსათი. ახალწვეულთა ბატალიონში მანამ ირიცხებიან, სანამ ბანაკში 7-ჯერ არ გაიწვევენ; ზოგჯერ ყოველწლიური შეკრება არ ხერხდება და შეკრებაზე ცოტა ცხადდება. ამით აიხსნება უწესრიგობა თურქეთის არმიაში ახალწვეულთა მხრიდან.

IV

სტრატეგიული ნარკვევი

1856 წლის შემდეგ, თურქეთთან მოსალოდნელი ომის გამო, რუსეთის სამხრეთი საზღვრების სტრატეგიული დანიშნულება სრულიად შეიცვალა. ყირიმის ომამდე რუსეთი ოტომანთა იმპერიას, ზღვისა და ამიერკავკასიის გარდა, ბესარაბიის რაიონითაც ესაზღვრებოდა (პარიზის საზავო ხელშეკრულებით). მთელი რიგი დიპლომატიური კომბინაციების შემდეგ შეიქმნა რუმინეთის დამოუკიდებელი, ნეიტრალური სათაეადო, რომელმაც ევროპაში ერთმანეთისგან გათიშა ორი მეზობელი იმპერია – რუსეთი და თურქეთი. ტრაქტატზე ხელისმომწერი ევროპული სახელმწიფოების მფარველობამ და რუმინეთისთვის დამოუკიდებელი სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელი ბევრი უფლების მინიჭებამ (ასეთ უფლებებად მივიჩნევთ: 1. 1866 წელს გოგენცოლერნების გეარის სამეფო ტახტის მემკვიდრეებად გამოცხადება; 2. პარიზის ტრაქტატის 26-ე პარა-გრაფით ეროვნული ჯარის შექმნის უფლება; 3. პორტას დაუკითხავად მოლაპარაკებების წარმოება) რუსეთსა და თურქეთს შორის დუნაის აუზში სამხედრო დაპირისპირების შესაძლებლობა შეამცირა. ასევე შეიცვალა შავი ზღვის ჩრდილოეთი ნაპირის მნიშვნელობა; რუსეთისთვის მისი მნიშვნელობის მიუხედავად, იგი ვერ გახდება საომარი მოქმედებების მთავარი ადგილი, რადგან აქ ვერც თურქეთის არმია იმოქმედებს და ვერც ჩვენი ბაზისი იქნება თურქეთის წინააღმდეგ ომისას. პირველი დაბრკოლება გეოგრაფიული პირობებია, მეორე კი – შავ ზღვაზე რუსეთის ძლიერი საზღვაო ძალების უქონლობა. ყირიმის ომმა დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება. უკვე ყველამ იცის, რომ მოკავშირეებმა

1854-55 წლებში ყირიმის საომარი მოქმედებების ცენტრად რუსეთის ფლოტისა და სახელგანთქმული სევასტოპოლის გასანადგურებლად აქციეს. რუსული ფლოტის დაკარგვასთან ერთად (ჩაძირეს 1855 წელს) რუსეთის ევროპული ნაწილის შავი ზღვის სანაპირო მისი მტრებისთვის სტრატეგიულად აღარ იყო საინტერესო. შავი ზღვა, რომელიც აქამდე თურქებისთვის საკმაოდ სახიფათო იყო, ამჟამად მათთვის თავდაცვის გიგანტური საშუალებაა, იგი იცავს ანატოლიის სანაპიროების უსაფრთხოებას და თურქეთის არმიას აძლევს საშუალებას თავისუფლად გადაიყვანოს მთელი თავისი შეიარაღებული ძალები შავი ზღვის სანაპიროს ნებისმიერ წერტილში.

ყოველივე ზემოთთქმულმა განაპირობა ამიერკავკასიისა და მასთან ერთად თურქეთის პროვინციების მნიშვნელობა. ისინი რუსეთსა და თურქეთს შორის შეიარაღებული დაპირისპირების შემთხვევაში საომარი მოქმედებების ადგილად იქცევა (ამიერკავკასიის მნიშვნელობა ყოველწლიურად უფრო შესამჩნევი ხდება: თურქეთის რკინიგზის გახნისთანავე აქ გადმოინაცვლებს შუაზიისა და ინდოეთის საკითხების სიმძიმის ცენტრი და ეს საკითხები შეიძლება აქ გადაიჭრას კიდევც). რა პირობებში მოხდება ეს შეტაკებები, რა თქმა უნდა, ძნელი სათქმელია; მაგრამ უდავოა, თურქეთი რუსეთს ევროპული სახელმწიფოების მხარდაჭერის გარეშე არ შეეებება. ეს უკანასკნელნი კი, სავარაუდოდ, კავკასიის წინააღმდეგ ომისას საბრძოლო იარაღით აღჭურვიან თურქეთს.

თურქეთის არმიის ზუსტი შემადგენლობის განსაზღვრა შეუძლებელია, მაგრამ შეგვიძლია დაეასახელოთ შემდეგი სავარაუდო ციფრები, რომლებიც მოყვანილია შენიშვნაში "მოსაზრებები კავკასიის დაცვის შესახებ" (ეს შენიშვნა, შედგენილი კავკასიის სამხედრო რაიონის რაიონულ შტაბ-

ში, 1873 წელს სამხედრო მინისტრს წარუდგინეს კავკასიის არმიის გარდაქმნის პროექტის ფარგლებში) და მთავარი შტაბის პოლკოვნიკის ზელიონის ერთ ხელნაწერში, რომელიც გახლავთ სპეციალისტი თურქეთის შეიარაღებული ძალების საკითხებში. ჩანაწერში, რომელიც ეხება კავკასიის დაცვას, აღნიშნულია, რომ თურქები რუსეთია წინააღმდეგ გამოიყვანენ 180 ქვეით ბატალიონს, კავალერიის 88 ესკადრონს და 408 საველე არტილერიას ე.ი. 145 ათას ქვეითს და 10 ათას ცხენოსანს 68 ბატარეათი. პოლკოვნიკი ზელიონი ითვლის 145 ბატარეას, 91 ესკადრონს და 414-მდე არტილერიას.

თურქეთის არმიის შემადგენლობა დამოკიდებულია ოტომანთა იმპერიის იმ რაიონების პოლიტიკურ სანდოობაზე, სადაც ჯარები მშვიდობიან პერიოდშია განლაგებული, მაგრამ ამის განსაზღვრა წინასწარ შეუძლებელია, ამიტომ ჯარის ზუსტ ციფრს ეერ ვიძლევიტ და თურქეთის აზიურ ნაწილში განლაგებული ჯარის შემადგენლობის ჩვენებით შემოვიფარგლებით. სწორედ ეს ჯარი მიიღებს მონაწილეობას ამიერკავკასიის წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლებში. 1875 წელს თურქეთის აზურ ნაწილში, არაგიის გარდა, ითვლიდნენ ნიზამის 57 ბატალიონს, კავალერიის 3 ესკადრონს, 252 საველე და სამთო არტილერიასა და რედიფს – პირველი კლასის 102 ბატალიონს და 21 მეორე კლასის ბატალიონს. ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარებისას თურქეთს შეუძლია ამიერკავკასიისკენ ამ სამხედრო ძალის არამარტო დიდი ნაწილის მიმართება, არამედ არმიის გეარდიითაც გაძლიერება. ამგვარად, თურქეთს ჩვენს საზღვრებთან შეუძლია განაღდგოს კავკასიის არმიაზე მეტი რაოდენობის ჯარი და შემოგვიტოს.

შეტევით ბრძოლას ამიერკავკასიაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. ისტორიის გაკეთილებმა და ამიერკა-

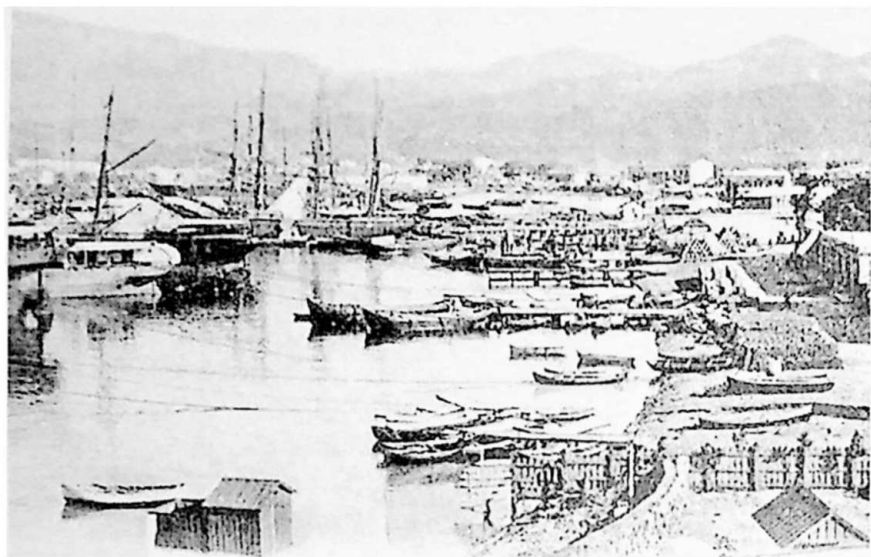
ეკასიის რელიეფის ეურადღებით შესწავლამ მიგვიყვანა დასკვნამდე, რომ ეს ქვეყანა თავდაცვითი ომისათვის არ გამოდგება. ამას ხაზს უსვამს ყველა, ვისაც ამიერკავკასია სტრატეგიულად შეუესწავლია. ეკვი არაა, ეს კემშარიტება თურქეთისთვისაც ცნობილია. რომელ სამხედრო ოპერაციას აირჩევს თურქეთი? ამ კითხვას მოკლედ ვუპასუხებთ: კონსტანტინეოლიდან მთავარი სტრატეგიული მიზნისკენ, ე.ი. საქართველოს სამხედრო გზისკენ. ასეთ გზებად მოიაზრება ორი – კონსტანტინეოლი-ტრაპიზონი-ერზრუმ-იქარსი ან კონსტანტინეოლი-ტრაპიზონი-ბათუმი. ამ გზების ბოლო პუნქტებს ყარსი და ბათუმი წარმოადგენს, რომლებიც ერთად ან ცალ-ცალკე თურქეთის არმიის შეტევის ბრძოლების ბაზა უნდა გახდნენ.

ყარსის ბრძოლების ეპიზოდი.
1877 წ.

ყარსი თურქეთის არმიის შეტევითი და თავდაცვითი ბრძოლების ბაზისი რომ არის, მიმდინარე ასწლეულის მანძილზე თურქეთთან წარმოებული ომების გამოცდილებამ გვიჩვენა.. ბათუმმა კი მხოლოდ 1853 წლის ომის შემდეგ შეიძინა განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა, სახელდობრ, შავი ზღვის თურქების ხელში ჩაგდების შემდეგ, ამიტომ შეეცდებით უფრო დაწერილებით შევეხოთ ბათუმის სტრატეგიული მნიშვნელობის საკითხს.

ბათუმი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პატარა გამაგრებული ქალაქია შავი ზღვის ნაპირას, რუსეთის საზღვრიდან 35 კერსის მოშორებით. ბათუმის პორტი საუკეთესოა შავ ზღვაზე სევასტოპოლის შემდეგ, დაცულია ქარებისგან, ნაპირთან წყლის სიღრმე 10 საუენია, ასე რომ, აქ შეიძლება ერთდროულად დაცალონ და დატვირთონ რამდენიმე დიდი გემი. ყველა სიკეთესთან ერთად, ბათუმს რუსეთისგან იცავს აჭარის ქედი. იგი კონსტანტინეპოლიდან 68 საათის საეალზეა, ტრაპიზონიდან – 10 საათის (ცურვით). აქედან გამომდინარე, ბათუმი, როგორც გემების უსაფრთხო გასაჩერებელი ადგილი, პორტას საშუალებას მისცემს ომამდე აქ თავი მოუყაროს უზარმაზარ სამხედრო ტექნიკას, ხოლო ომის დროს თავისი და დაქირავებული სამხედრო ფლოტის მეშვეობით მნიშვნელოვანი დესანტიც შეკრიბოს. ბათუმის მნიშვნელობას იხილც ზრდის, რომ ლივანის გზატკეცილის წყალობით, საჭიროების შემთხვევაში ყარსისთვისაც გამოდგება ბაზად. ამრიგად, ბათუმი არის 1. ყარსის სამხედრო ნაესაყუდელი; 2. დამოუკიდებელი რაზმის შესაკრები პუნქტი, რომელსაც აქედან სტრატეგიული ოპერაციების წარმოება შეუძლია რიონის მხარისკენ ან არდაგანისა და ყარსისკენ, ასევე ახალციხესა და ალექსანდროპოლისკენ.

ბათუმის ნაემისადგომი

ისმის კითხვა: 1. აქვს კი თურქეთს იმდენი რესურსი, რომ დიდი დესანტის გადასხას ბათუმში? 2. როგორი უნდა იყოს ამ დესანტის შემადგენლობა? 3. რა დანიშნულება ექნება მას?

სანამ პირველ კითხვას ვუპაუხებდეთ, გასარკვევია — აქვს კი თურქეთს, საერთოდ, ეს დესანტი, რადგან, როგორც ადრე აღვნიშნეთ, თურქეთი რუსეთთან ომს შეძლების მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი დაუკავშირდება ევროპის ძლიერ სახელმწიფოებს და ექნება საკმარისი საზღვაო აღჭურვილობა.

დღეისთვის ევროპაში საზღვაო ფლოტი ისეა განვითარებული, რომ შესაძლებელია ძლიერი დესანტის შექმნა, რომელიც აღჭურვილი იქნება კავალერიით, საჭირო ტრანსპორტით, ამ დესანტის დიდ მანძილზე გადასროლა

იქნება შესაძლებელი - ქვეყნის სახმელეთო ძალების შეკრების ადგილიდან მოწინააღმდეგე ქვეყნის ტერიტორიაზე. მთავარია, გონიერულად მოეყაროს თავი ყველა საჭირო იარაღს ლოკაციის ადგილზე. გენერალმა ჟომილ-იმ შექმნა თეორია ძლიერი დესანტის თავმოყრის შეუძლებლობაზე. ამ თეორიას ჩვენში გენერალური შტაბის აკადემიის შენობაშიც კი ქადაგებდნენ ყირიმის მოვლენების წინ. მას თავის დისერტაციაში მხარს უჭერდა გენერალი დრაგომიროვიც, მაგრამ ყირიმის ომმა დაამსხვრია იგი. ყირიმის ომით არ დასრულებულა საზღვაო საქმის სრულყოფა, აბისინის ექსპედიციამ დაგვანახა, რომ თუ დესანტი კარგად დაფინანსდა, ყველა პრობლემა, რასაც იგი აწყდებოდა მიმდინარე ასწლეულის დასაწყისში, მოიხსნება. დღეისთვის თურქეთს შეუძლია ბათუმში ძალიან მოკლე დროში გადმოსხას დესანტი, თუკი საჭირო იქნება რამდენიმე რეისიც კი ჩაატაროს. თურქეთის ჯარს საფრთხეს ვერც ჩვენი ფლოტი შეუქმნის, ვერც ჩვენი სახმელეთო ძალები, რადგან რუსეთს შავ ზღვაზე არ ჰყავს სამხედრო ფლოტი. ბათუმი კი თურქეთის საზღვრებშია.

თურქეთის იმპერიის სამხედრო ფლოტი ამჟამად შედგება 120 გემისგან. 706 საბრძოლო იარაღისგან და 10894 მეზღვაურისგან. ომის დროს 23 ათას მეზღვაურს კრებს, ოფიცრებითურთ. ამ ფლოტით თურქეთს ერთდროულად შეუძლია გადაიყვანოს 10-12 ათასი ჯარისკაცი და 2 1/2 ათასი ცხენი, ან 20-25 ათასი ჯარისკაცი. გარდა ამისა, თურქეთის საზღვაო კავშირ "აზიუს" გემებით შეუძლია კიდევ 6 1/2 ათასი დაამატოს. თუ კონსტანტინეპოლის პორტის გემებს მიეუმატებთ, ერთ რეისზე 34 ათას ადამიანს გადაიყვანს. თუ თურქეთი გამოიყენებს მოკავშირეების საზღვაო ძალებს, მას სავსებით ძალუძს ჯარი მოკლე დროში შავი ზღვის ნებისმიერ ნაპირზე გადაიყვანოს.

აქვე დავძენთ, მართალია, თურქეთის შიგა გზები ცუდ მდგომარეობაშია, სამაგიეროდ, სანაპირო კითარდება, ოტომანთა იმპერიის საზღვაო ძალები იძლევა საშუალებას, რათა თურქეთის არმია კაეკასიის საზღვრებთან განლაგდეს. თანაც ეს საზღვრები ზღვისგან მოშორებული იყოს. ეს რომ სიმართლეა, ამტკიცებს პოლკოვნიკი ზელიონი. რელიფის უმეტესობა, რომელიც მცირე აზიაშია განლაგებული, საჭიროებისამებრ სომხეთში მოიყრის თავს, იგი უნდა გაიგზავნოს ღოკაციის ადგილებიდან უახლოეს პორტებში, იქიდან ტრაპიზონში, შემდეგ ერზურუმში. ეს გზა კიდევ უფრო მოსახერხებელია სირიაში განლაგებული ჯარისთვის, რომ არაფერი ეთქვათ გეარდიის კორპუსსე. რომელიც სარეზერვო არტილერიასთან ერთად კონსტანტინეპოლშია განლაგებული.

ტრაპიზონსა და ბათუმს უარყოფითი მხარეებიც აქვს, მაგრამ ლივანის გზატკეცილის დასრულების შემდეგ ყველა უპირატესობა ბათუმის მხარეს გადაინაცვლებს, რომელიც საუკეთესო საზღვაო პუნქტია. ბათუმს შეუძლია იქცეს რიონის მხარესე იერიშის მიმტანი რაზმის ბაზად, ასევე იმ რაზმების ბაზად, რომლებიც გაილაშქრებენ ახალციხესა და ალექსანდროპოლისკენ. ბათუმი მათთან უფრო ახლოსაა, ვიდრე ტრაპიზონთან. ლივანის გზატკეცილის დასრულებამდე კი ბათუმის ფართო მნიშვნელობა საგრძნობლად სუსტდება და მთავარ ადგილს ტრაპიზონს ეთმობს ჯარის ყარსთან მობილიზების გამო, მაგრამ ბათუმს თავისი მნიშვნელობა მაინც აქვს, რადგან იგი ამჟამად თითქმის აერთებს ლივანის გზატკეცილს არდანუხთან, არდანუნიდან კი გეაქეს კარგი საპალნე გზები შავშეთისა და აღანუს-ჩამის გავლით არდაგანსა და ყარსისკენ.

რა რაოდენობის ჯარს გადასხამენ ბათუმში თურქები, დამოკიდებულია ლივანის გზატკეცილის მდგომარეობაზე და

იმ როლზე, რასაც პორტა დააკისრებს რიონის მხარეს. თუ დაეაკვირდებით ცხრილს, რომელზეც ასახულია მშვიდობიან დროს თურქეთის ჯარის დისლოკაცია (დისლოკაციის ცხრილი 'შეადგინა პოლკოვნიკმა ზელიონშა, იხ. დანართი №3. 1875 წ.), ჩანს, რომ 4-5 დღეში კონსტანტინეპოლიდან ბათუმში თურქებს მთელი ჯარის ჩამოყვანა შეუძლიათ ე. ი 12 ბატალიონის, 28 ესკადრონისა და 100 ქვემეხის, პირველი კვირის ბოლოს ეს დესანტი შეიძლება გაიზარდოს 23 ბატალიონამდე, 29 ესკადრონამდე, 180 ქვემეხამდე და რედიფის 28 ბატალიონამდე. მეორე კვირის ბოლოს მათი რიცხვი კიდევ უფრო გაიზრდება – 41 ბატალიონამდე, 51 ესკადრონამდე, 234 ქვემეხამდე და რედიფის 52 ბატალიონამდე. მესამე კვირის ბოლოს კი – 41 ბატალიონამდე, 57 ესკადრონამდე, 270 ქვემეხამდე და რედიფის 66 ბატალიონამდე.

საბრძოლო მზადყოფნა

ამავე ვადებსა და პირობებში ყარსში შეიძლება თავი მოიყაროს: პირველი კვირის ბოლოს: ნიზამის 4-მა ბატალიონმა, 9 ესკადრონმა, 54 ქვემეხმა და რედიფის 6-მა ბატალიონმა; მეორე კვირის ბოლოს – 11-მა ბატალიონმა, 16-მა ესკადრონმა, 74-მა ქვემეხმა და რედიფის 7-მა ბატალიონმა. მესამე კვირის ბოლოს 16-მა ბატალიონმა, 16-მა ესკადრონმა, 74-მა ქვემეხმა და რედიფის 15-მა ბატალიონმა.

ჩვენ მიერ მოყვანილი ციფრები გადაჭარბებული რომც იყოს, ამტკიცებს: 1. რომ თურქებს, თუ საშუალება მიეცათ, ამიერკავკასიის არმიის წინააღმდეგ შეუძლიათ რიცხოვრივი უპირატესობით იმოქმედონ; 2. ანატოლიის არმიის ნაწილები შეიძლება შეიკრიბოს ორ პუნქტში (ბათუმსა და ყარსში), რომლებიც სრულიად მოშორებულნი არიან ამიერკავკასიის საომარი მოქმედებების არეალისგან ე. ი. ახალქალაქისა და რიონის რაიონებისგან და 3. ანატოლიის არმიას, რომელსაც აქვს ორმაგი ბაზა, შეუძლია სიმძიმის ცენტრი ხან ბათუმში გადაიტანოს, ხან ყარსსა და არდაგანში; თუ თურქები მოისურვებენ, მათ შეუძლიათ გეზი აიღონ ახალქალაქის, ახალციხისა ან ქუთაისისკენ.

ასეთია თეორიული დასკვნები ბათუმის მნიშვნელობის შესახებ. პრაქტიკული მოქმედებისას კი აუცილებელია გავითვალისწინოთ ლაზეთის სანჯაყის პირობები, რომლის ცენტრიც ბათუმია.

წინამდებარე ნაშრომის პირველი ნაწილიდან ჩანს, რომ ლაზეთის სანჯაყი სავსებით მოწყვეტილია ამიერკავკასიასა და თურქეთის აზიურ ნაწილსა. იგი დაფარულია ტყიანი, ძნელად მისასვლელი მთებით, ჯარისკაცების სურსათით მომარაგება ჭირს, ამდენად, ლაზეთის სანჯაყი დამოუკიდებელი საომარი მოქმედებების წარმოების ადგილად არ გამოდგება, იგი შეიძლება განვიხილოთ ბრძოლის სხვა პუნქტების გადამკვეთ ხაზად. თუ თურქები ბათუმს არ

გამოიყენებენ, როგორც სადგურს, ლაზეთის სანჯაყი მათთვის ყოველგვარ სამხედრო მნიშვნელობას დაკარგავს. იგი ჩვენთვისაც არ იქნება სტრატეგიული სამიზნე. თურქები დიდ შეცდომას დაუშვებენ, თუ ბათუმს თავდაცვითი მიზნით დაიკავენ. ჩვენ დარწმუნებულნი უნდა ვიყოთ, რომ ბათუმის დესანტს ექნება არა თავდაცვითი, არამედ შეტევითი დანიშნულება. მის შემდეგ ისმის კითხვა, საით გაემართება ბათუმის დესანტი – ყარსისა და არდაგანისაკენ თუ ახალციხისა და ქუთაისისაკენ

ყველა ამ პუნქტს თავისი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ ისინი ყურადღების ღირსია.

ბათუმის დესანტს ყარსის მიმართულებით გადაადგილება მარტო ერთი გზით შეუძლია – ლივანის გზატკეცილით, რომელიც დასრულებულადაც რომ ჩავთვალოთ, ჩვენი, საქართველოს სამხედრო გზის მსგავსად, ვიწრო ხეობაში გადის. გადაადგილება აქ შეიძლება ეშელონებით, არაუმეტეს 2-3 ბატალიონისა, ან 2-3 ათასი ადამიანისა ერთად აღებული, პარალელურად წინასწარ უნდა მომზადდეს საეტაპო პუნქტები, სადაც ყველაფრის მნიშვნელოვანი მარაგი იქნება. თუ დაეუშვებთ, რომ თურქეთის არმია დაძლევს ყველა წინააღმდეგობას და გზა არდანუჩიდან თავესკერში გაივლის, მაშინ გზის ურთულესი მონაკვეთის (ბათუმი-შადვალა) გავლას თითო ეშელონი 7 დღეს მოანდომებს, ხოლო ყარსამდე კიდევ 4 დღეს, – სულ 11 დღე. ამ გათვლით, თუკი თურქეთი მოისურვებს ბათუმის რაზმის ყარსში თავმოყრას, ამ ციხესიმაგრეში შეიკრიბება:

1 კვირის ბოლოს: 1. ყარსის გარნიზონი 2 სარეზერვო ბატალიონით, 3 ბატალიონით, 5 ესკადრონით, 8 ქვემეხით. 2. ართვინიდან, ოლთისიდან და ერზურუმიდან: 7 ბატალიონი, 4 ესკადრონი, 46 ქვემეხი. სულ 10 ბატალიონი, 9 ესკადრონი 54 ქვემეხი.

II კვირის ბოლოს: 1. ერზინგანიდან, მაზგერთიდან და მუშადან 7 ბატალიონი, 1 ესკადრონი, 20 ქვემეხი. 2. ბათუმიდან 2 ბატალიონი, 6 ქვემეხი. სულ 19 ბატალიონი, 10 ესკადრონი, 80 ქვემეხი.

III კვირის ბოლოს: 1. ბათუმიდან 14 ბატალიონი, 6 ესკადრონი, 24 ქვემეხი. 2. ხარფუთიდან, დიარბექირიდან, მაღატიდან, არგანიდან და ხოზატადან 11 ბატალიონი, 6 ესკადრონი. სულ 44 ბატალიონი, 22 ესკადრონი, 104 ქვემეხი.

IV კვირის ბოლოს: 1. ბათუმიდან 14 ბატალიონი, 6 ესკადრონი, 24 ქვემეხი. 2. ერზრუმიდან 4 ბატალიონი, 6 ესკადრონი, 24 ქვემეხი. სულ 62 ბატალიონი, 28 ესკადრონი, 124 ქვემეხი.

თუ წარმოდგენილ ციფრებს გადავხედავთ, ყარსში ჯარების თავმოყრისას ბათუმი, როგორც ჯარის გადასმის ადგილი, ტრაპიზონზე უკეთესი იქნება მხოლოდ მესამე კვირაში. მეოთხე კვირაში კი ყველა უპირატესობა ტრაპიზონის მხარეს გადაინაცვლებს. ამის მიზეზი კი ღლივანის გზატკეცილია, რომელზეც ყარსისკენ მიმავალი ჯარი ეშელონებად გადაადგილდება და თანაც ნელა. მეორე კვირაში ტრაპიზონიდან ყარსში მიმავალი ჯარი, თუ რაიმე შეფერხება არ მოხდა, დანიშნულების ადგილას იმაზე ადრე ჩავა, ვიდრე ბათუმში.

ყარსისკენ მიმავალი ჯარების ბათუმში თავმოყრა მხოლოდ ომის დასაწყისშია ხელსაყრელი, ისიც 25-30 ათასი ჯარისკაცის; მებრძოლთა უფრო დიდი რაოდენობა უმჯობესია ყარსში განლაგდეს. პრობლემას ბათუმი-ყარსის გზატკეცილის დაუსრულებლობაც ქმნის. ამიტომ ეშელონების რიცხვი უნდა განახიერდეს და საველე არტილერიის გადატანაზე უარი უნდა ითქვას. აქედან გამომდინარე, ამ გზაზე პირველ სამ კვირაში 10 ათასი ჯარისკაცი გაივლის, თუმცა ბათუმი ყარსისთვის მთავარი თუ არა, საკმაოდ მნიშვნელოვანი დამხმარე ბაზა იქნება და მისი მნიშვნელობა

გაძლიერდება კავკასიის არმიის თურქეთის სომხეთის სიღრმეში შესვლისას და იმ შემთხვევაშიც, თუ თურქებს ტრაპიზონიდან გამოძვალ გზაზე დაბრკოლებები შეიხდათ.

ჩვენი მოწინააღმდეგეები აღნიშნავენ, რომ ბათუმის რაზმს გზაზე ისეთი სიძნელეები შეიხდება, რომ მთლიანად გაანადგურებს მას. ჩვენ ამ მოსაზრებას არ ეეთანხმებით. თუ თურქები გაიზარებენ ბათუმის მნიშვნელობას, რაშიც ეჭვი არ მეპარება, მათ უნდა დაასრულონ გზის ის ნაწილი მაინც, რომელიც 1874 წელს დამუშავებულიც არ იყო (მარადიდსა და ართვინს შორის). ამ შემთხვევაში თურქებს გაუადვილდებათ გზის ყველაზე რთულ მონაკვეთზე გადაადგილება—ბათუმიდან არტანუჯამდე. აქედან გზა არდაგანისკენ მიდის, რომელიც, მართალია, ყველგან სატრანსპორტო არაა, სამაგიეროდ მოსახერხებელია. ამ გზებიდან ერთი სოფელ ბაცადან შაეშეთზე გამოდის, მეორე—ალანუს-ჩამიდან შადვანზე. ბათუმი-ყარსის გზის მოწინააღმდეგეების აზრით, ყველაზე დიდ დაბრკოლებას, ტრანსპორტისა და სურსათის ნაკლებობის გარდა, წარმოადგენს საფრთხე რუსეთის არმიის მხრიდან.

რაც შეეხება სატვირთო ტრანსპორტს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ თურქეთის არმია ყოველთვის კმაყოფილდება საპალნეებით. სადესანტო რაზმისთვის პირუტყვის ნაწილს ადგილზე კრებენ, ნაწილს — ყარსის შემოგარენში, ნაწილი კი დესანტთან ერთად მოჰყავთ. თუ გავითვალისწინებთ ლაზეთის სანჯაყისა და მისი მიმდებარე რაიონების მდგომარეობას, დესანტს არ სჭირდება დიდი კაეალერია და გადამზიდი ცხოველების უმეტესობა (ცხენები, ძროხები, ხარები) შეიძლება საპალნით დაიტვირთოს. ყველაზე რთული მონაკვეთია მდ. აჭარიდან არდანუჩამდე. აქ საჭირო გახდება საეტაპო საწყობების მოწყობა, რაც იოლად მოხერხდება, თუ რეკვიზიციას მოეაწყობთ ლივანსა და შაშეთში.

ველაზე მეტად გაუჭირდებოდათ ბალახისმოძოველებს, მაგრამ ესეც მოგეარდება, რადგან ბალახით ღარიბია მხოლოდ სამი გადასასვლელი, თუ პირუტყვისთვის საკმარისი თივა არ იქნა. მას მარცვლეული ჩაანაცვლებს.

ბათუმიდან ყარსისკენ მიმავალ გზას იოლად შეუძლია გაუკეთდეს ზღუდეები, მაშინ, როცა ბათუმიდან ალანუს-ჩამამდე მიმავალი გზა ვიწრო ხეობაში გადის და სამხედროებს მწყობრში ჩადგომის საშუალებას არ აძლევს. ამიტომ, თუ მოწინააღმდეგე მოასწრებს მნიშვნელოვანი პუნქტების დაკავებას, ლივანის გზატკეცილზე ჯარის გადაადგილება შეჩერდება. ასეთი პუნქტებია: სოფ ბაცა, რომელიც შავშეთისა და ლივანის გზების შეერთების ადგილთან ახლოსაა და ალანუს-ჩამის უღელტეხილი სოფელ შადვანასთან.

თუ მოვასწრებთ ამ პუნქტების აღებას, განსაკუთრებით სოფ. ბაცის, მნიშვნელოვან სამხედრო წარმატებას მოვიპოვებთ, მაგრამ, საქმე ისაა, რომ თურქები უფრო იოლად აიღებენ ამ პუნქტებს რუსების მისვლამდე და დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ ამ შესაძლებლობას ხელიდან არ გაუშვებენ, თუ ბათუმი-ყარსის გზის ხელში ჩაგდებას მოისურვებენ.

ამრიგად თურქეთის სომხეთში საომარი მოქმედებების მსვლელობაზე გავლენის მოხდენა ბათუმს შეუძლია. ლივანასთან დამაკავშირებელი გზების მოწესრიგებასთან ერთად ეს გავლენა გაძლიერდება. 1855 წელს, ყარსის აღების დროს, ლივანის გზა ახლანდელ მდგომარეობაში რომ ყოფილიყო, ომარ-ფაშას მიერ აჭარის გზაზე გამოგზავნილი 19 ბატალიონი ლივანის გზაზე იმუშაებდა და ომარ-ფაშა მოასწრებდა დამოუკიდებელი რაზმის გაგზავნას ყარსზე შესატევად. ეს გზა მზად რომ ყოფილიყო, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, ციხისიმაგრე არ დაეცემოდა; ყოველ შემთხვევაში, ბათუმის მდგომარეობა არ შეიძლება არ აღელვებდეს კავკასიის არმიის მარჯვენა ფლანგს. რომლის სამო-

ქმედო სიერცე ყარსი და არდაგანია. აქედან გამომდინარე, ნათელია, რომ სომხეთში მოქმედებისას იგნორირებას ვერ გაეუქმებთ ბათუმს, რომელიც 1854-55 წლებში ალექსანდროპოლის რაზმის ბედს არ წყვეტდა.

ბათუმიდან ახალციხეში გადასვლა შეიძლება შავშეთით ან ზემო აჭარით. შავშეთში გზა ბათუმიდან ლივანის გზატკეცილის გავლით გადის სოფ. ბაცამდე, შემდეგ სოფ. სათლელიდან და სხლობანიდან არსიანის მთების გავლით ფოცხოვის ხეობაში. უნდა აღენიშნოთ, რომ ამ სოფელთან შავშეთის ქვაბულზე გადის დიდი საპალნე გზა. მხარე მდიდარია ფურაყით, პურიით, საწვავითა და წყლით. ჯარი ყველაფრით იქნება უზრუნველყოფილი, მაგრამ თავად შავშეთი არ წარმოადგენს დიდი ჯარის სამოქმედო სიერცეს. შავშეთის ქვაბული გამოდგება ისეთი რაზმის შესაკრებად და სამოქმედოდ, რომელიც შედგება რამდენიმე ქვეითი ბატალიონისაგან, კავალერიისაგან, სამთო ქვემეხისაგან.

ეს რაზმი ბათუმიდან გამოსვლიდან ერთ კვირაში მივა სოფელ ბაცაში და მე-11 დღეს დაიკავენ არსიანის უღელტეხილს. არსიანის მთასთან აქედან გზა ორი მიმართულებით მიდის – ახალციხეში, ყაჩკაევის საგუშაგოს გავლით და არდაგანში. უღელტეხილიდან ახალციხემდე 60 ვერსია, არდაგანამდე მხოლოდ – 35. შავშეთის ქვაბული, ახალციხეს, არდაგანსა და არდანუჩს შორისაა, ამიტომ იგი რაზმის თავმოყრის პუნქტად გამოდგება. ეს რაზმი ინფორმაციას მიაწოდებს რუსებს, როცა ისინი ახალციხიდან არდაგანისკენ დაიძვრებიან, ასევე გამოდგება ქალაქ ახალციხეზე მანევრირებისას, რათა ეს უკანასკნელი მუდმივ განგაშში პყავდეთ. 1828 წლის ომის დროს შავშეთში თავს იყრიდა ადგილობრივი ბაში-ბუზუკების ჯარები, რომლებიც არ ასპენებდნენ რუსეთის არმიას, როცა ამ უკანასკნელმა დაიპაა არდაგანი და ახალციხე.

ბათუმიდან აჭარაზე გამავალი გზები, როგორც წიგნის პირველი ნაწილიდან ჩანს, შავშეთის გზაზე უარესია და მხოლოდ მსუბუქი რაზმების გადაადგილებისთვის გამოდგება. ბათუმის რაზმს შეუძლია ამ გზით ახალციხისკენ წაუიდეს, მაგრამ რიცხოვრებულ ცოტა იქნება და დარწმუნებული უნდა იყოს აჭარის მოსახლეობის ერთგულებაში. მდ. აჭარის აუზის გეოგრაფიული პირობები და მისი მოსახლეობის სამხედრო მომზადების ხარისხი მხოლოდ მას უწინასწარმეტყველებს წარმატებას, ვის მხარესაც ადგილობრივი მოსახლეობა დაიჭერს. თუ ადგილობრივი მილიცია აღიჭურვება ახალი იარაღით, დიდ გავლენას მოახდენს ახალციხის რაიონში გამართული საბრძოლო მოქმედებების მსვლელობაზე. გრაფმა პასკევიჩმა იცოდა

პასკევიჩი ივანე თეოდორეს ძე
(1782–1856)

აჭარლებისა და ქობულეთლების ეს როლი, ამიტომ მათი ყურადღება რომ მოედუნებინა, უბრძანა გენერალ პესესა და საკენს ბათუმზე განეხორციელებინათ შეტევა. აქვე აღენიშნავ, რომ მათ მცდელობას ხელი შეუშალა ქვეყნის გეოგრაფიამ და ადგილობრივი მოსახლეობის სამხედრო მომხმარებამ.

მურავიოვი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე
(1794–1866)

1844 წლის საომარი მოქმედებების დროს ომარ ფაშა ჯერ ბათუმში ჩავიდა და გაითამაშა, თითქოს აჭარის გაე-
ლით აპირებდა წასვლას, ამიტომ აჭარის გზების მოსაწეს-
რიგებლად 19 ბატალიონი გამოავზაენა. ამან შეაშფოთა
გენერალი მურავიოვი, რომელიც ამ დროს ყარსთან იდგა.
მან გურიის რაზმის უფროსს თავად ბაგრატიონ-მუხრანელს
უბრძანა მთელი თავისუფალი ძალა ახალციხეში გადაე-
სროლა და დემონსტრაცია გაემართა ქობულეთში, რათა

**გენერალ-მაიორი ივანე ბაგრატიონ-მუხრანელი
(1812–1895)**

თურქებს უარი ეთქვათ აჭარით გადასვლაზე. ომარ-ფაშამ სასწრაფოდ შეიცვალა გეზი.

ეფიქრობთ, რომ ბათუმის დესანტის ნაწილების ახალციხისკენ წასვლა შეიძლება როგორც აჭარით, ასევე შავშეთით. უკანასკნელი თურქებისთვის გაცილებით მოსახერხებელია, ვიდრე პირველი. შავშეთის გზით შეიძლება დიდი რაოდენობით რეგულარული ჯარის გადაყვანა, რომელიც უზრუნველყოფილი იქნება სურსათით და უსაფრთხოდაც იგრძნობს თავს, შავშეთში თავმოყრილ ჯარს შეუძლია როგორც არდაგანში, სოფ ბაცაში, ასევე ბათუმში თავმოყრა, ყოველ შემთხვევაში, ბათუმის დესანტის მთავარი მიზანი არ შეიძლება იყოს ახალციხით გადაადგილება.

ქუთაისი

ქუთაისში ბათუმის რაზმი ჩავა ან ციხიძირითა და ოსურგეთით. ან ბათუმიდან ჩრდილოეთით, რომელიმე საზღვაო პუნქტით.

ბათუმი-ოსურგეთის გზა მიუყვება ზღვის ნაპირს, შეკვეთილს ან ლელვას. ეს გზები, მცირეოდენი გამონაკლისის გარდა. გამოდგება ყველა ტიპის იარაღის გადასატანად, შემოგარენი კი საკმაოდ მდიდარია წყლით, ტყეებით, საქონლის საკვებით. ამ გზების ერთადერთი ნაკლი სივიწროვეა. ამ მხრივ ყველაზე რთულია ბათუმი-ციხისძირის მონაკვეთი და ლელვას ტყე. ციხისძირის ციხესიმაგრესთან პერანგას მთის ტოტი გადის ზღვასთან ხშირი, ტყიანი მისით, სიმაგრის ზემოთ გადაჭიმულია მინდორი, რომელიც წარმოშვა მდ. კინტრიშის შენაკადებმა. ამ მინდორზე თავს იყრიდნენ ბა-

თუმის რაზმის მთავარი ძალები 1828, 29, 53 და 54 წლების ომების დროს და აქედან ემუქრებოდნენ ჩვენს, გურიის რაზმს. ციხისძირის მინდორი ჩრდილო-დასავლეთით უერთდება გამაგრებულ პუნქტს – ქობულეთს (ჩურუკ-სუ), საიდანაც გურიაში ორი გზა მიდის: ერთი ზღვის ნაპირს მიუყვება წმ. ნიკოლოზის საგუმბაგომდე (12 ვერსი), მეორე – ძველი ლელვადან ჩოლოქისა და ოსურგეთის საგუმბაგომდე. ბათუმიდან გზის სიგრძე 42 ვერსია, ქობულეთი-შეკვეთილის გზა (წმ. ნიკოლოზის საგუმბაგომდე) სამივე სახეობის იარაღისთვის სავსებით მოსახერხებელია. სერიოზულ დაბრკოლებას ამ გზაზე მხოლოდ მდ. ჩოლოქი ქმნის, რომელიც შეკვეთილთან უერთდება მდ. ნატანებს და ქმნის 100 ნაბიჯი სიგანის ღრმა ყურეს. აქ ან მყარი ხიდი უნდა გაკეთდეს (1853 წელს, წმ. ნიკოლოზის ციხესიმაგრის ალყისას, თურქებს უნდა გადაეღაჩათ ჩოლოქის შესართავები კაიუკებით (ნავის სახეობა), ღამით. ისინი ციხესიმაგრის ჩრდილოეთით დადგნენ და ამ მხრიდან შეუტყეს მას). ეს დაბრკოლება იცავს საზღვაო გზას ჩვენი თავდასმისაგან და უზრუნველყოფს უეცარ თავდასხმას შეკვეთილის მხრიდან ლიმონას მინდვრისკენ, რომელიც ჩოლოქის შესართავთანაა. 1828 წელს ამ მინდორზე 10 ათასი კაცი შეება ერთმანეთს. 1853-54 წლების ომში ამ ველზე განლაგებული იყო სელიმ ფაშის მოწინავე რაზმი, 7 ათასი კაცი, რეზერვი კი ჩურუკ-სუსა და ბათუმში ჰყავდა.

ჩურუკ-სუდან გზა სოფელ ლელვას გაელით ტყეში გადის. გზა ომის დროს თურქებმა მოაწესრიგეს და კარგია ყველა სახის იარაღის გადასატანად.

გურიის წინააღმდეგ მოქმედებისას თურქებმა შეიძლება ისარგებლონ გზებით, რომლებიც გადის აჭარა-გურიის

ქელზე, ტალახას უღელტეხილითა და ჭვანისა და ღორჯომის ხეობებში არსებული მინდერებით, მაგრამ ყველა ეს გზა გამოდგება მხოლოდ საპალნიანი ტრანსპორტისათვის და, ბათუმიდან მოშორების გამო, ხელსაყრელია ადგილობრივი რაზმებისთვის, რომლებიც თურქებს დაეხმარებიან იმ მხრივ, რომ თავს დაესხმიან გურიას და გურიის რაზმის ფლანგსა და ზურგს შეაშფოთებენ.

ამრიგად, თურქეთის დამოუკიდებელი კორპუსის გადაადგილება ბათუმიდან გურიისკენ საესებით შესაძლებელია.

რაც შეეხება ბათუმის რაზმის შავი ზღვის სანაპიროზე გადმოსმის საკითხს, არ შეიძლება არ აღენიშნოთ, რომ თურქები დაუბრკოლებრივ განახორციელებენ მას ნებისმიერ ადგილას, მაგრამ ეს ოპერაცია არაა მომგებიანი.

თურქების დამხმარე რაზმის გადმოსმის პუნქტი შემდეგ პირობებს უნდა აკმაყოფილებდეს: 1) ბათუმის მთავარ რაზმზე შემტევი რუსეთის ჯარის ყურადღებას უნდა იქცევდეს, მტრის თავდასხმისგან დაცული უნდა იყოს; 2) იგი დაუბრკოლებრივ უნდა უკავშირდებოდეს ბათუმის რაზმის მთავარი ძალების განლაგების ადგილს და 3) ისეთ ადგილას უნდა იყოს განლაგებული, რომ მთელი კამპანიის განმავლობაში მნიშვნელობა არ დაკარგოს.

ამ პირობებს ყველაზე მეტად ფოთის ძველი სიმაგრის სამხრეთით მდებარე სივრცე აკმაყოფილებს. აქ განლაგებული რაზმი მთავარ ძალებს წოლოქთან მიახლოებისას გურიაში გადასვლის პროცესს შეუმსუბუქებს, რიონის შესართავის დაკავებით კი ის დამხმარე რაზმის როლსაც ითამაშებს. შეტევისას ფოთის დესანტი მდ. რიონის გასწვრივ დამაკავშირებელ გზას გახსნის, რისთვისაც გამოიყენებენ რკინიგზას, გემებსა და საფოსტო გზას.

ქ. ფოთი, პორტი

სოხუმსა და ფოთის ჩრდილოეთით რაზმის გადასხმა თურქებისთვის მომგებიანი არ იქნება, იქაური გარემო პირობების გამო და ამოდ მოაცილებს რაზმის ბათუმის მთეარ ძალებს (ომარ-ფაშა 1855 წელს სოხუმში იმისთვის გადავიდა, რომ კავკასიელ მთიელებთან ახლოს ყოფილიყო).

ასეთია ბათუმის სადესანტო რაზმის გეზი. მაშასადამე, ვასკენით, რომ 1) ბათუმში ომის დაწყებიდან პირველი 15-22 დღის მანძილზე შეიძლება გადასხან 80 ბატალიონი კავალერიითა და არტილერიით და 2) ამ ძალების დიდი ნაწილი შეიძლება გაემართოს რიონის მხარისკენ, მცირე კი ყარსისკენ.

რუსეთის არმიას ხელს აძლევს ამიერკავკასიის ვიწრო ხეობიდან სომხეთის ტერიტორიაზე გამოსვლა, რათა ომის უბედურება საკუთარ სამფლობელოებს აარიდოს, სამართლებრივად მოახდინოს გაელენა როგორც საკუთარ, ისე

პორტას ქვეშევრდომებზე, ისარგებლოს რიცხოვრივი უპირატესობით. თურქებისთვის ჩვენი საზღვრის გადაკვეთა მომგებიანია, რათა ერთდროულად საფრთხე შეექმნას თბილისისკენ მიმავალ სხვადასხვა გზას, რუსეთის არმია ცრუ მიმართულებით წაიყვანოს და ხელოვნური მანევრით შეკრიბოს თავისი ძალები საომარი მოქმედებების ავანსცენაზე. თურქებს ჩვენი საზღვრების გადაკვეთისას იმედი უნდა ექნეთ, რომ გავლენას მოახდენენ საქართველოში მცხოვრებ ქართველებზე, რუსებზე, მაჰმადიანებზე, ქურთებსა და თურქ სომხებზე. შეტევაზე გადმოსვლისას, თუ კრაიი განიცადეს, შეუძლიათ თავი შეაფარონ ყარსს, არდაგანს, ბათუმსა და ერზრუმს. მაშინ როცა, უკან რომ დაიხიოს, რუსეთის არმიამ უნდა გაწმინდოს ალექსანდროპოლი, ამიერკავკასიის ერთადერთი სიმაგრე, რომელსაც არა აქვს ის სტრატეგიული და ტექნიკური თვისებები, რასაც მიმდინარე ომი მოითხოვს. დიდი სტრატეგიული ფრონტის (ბაიაზეთი, ყარსი, არდაგანი, ბათუმი, რომლის ცენტრი ყარსია) მოწყობისას თურქები განლაგდებიან ორ ხაზზე: ყარსი-არდაგანი-ოზურგეთი და ახალქალაქი-ახალციხე-ქუთაისი. ბაია უნდა გადავიდეს ფოთსა და ბათუმში, ან დარჩეს ყარსსა და ერზრუმში და აქედან დაემუქრონ თბილისს.

ეს გეგმა დიდად საყურადღებოა, ამიტომ ზედმეტი არ იქნება, თუკი მას დაწვრილებით განვიხილავთ.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ რუსეთთან ომისას პორტას, თუ ხელსაყრელი პირობები ექნა, კავკასიის არმიის წინააღმდეგ უსარმაზარი ძალების გამოყვანა შეუძლია, რომლებიც განლაგებულია ზემოთ მითითებული სტრატეგიული ფრონტის მთავარ პუნქტებში. თავდაპირველად ბათუმში შეიქმნება სადესანტო რაზმი. ეს უკანასკნელი გადაადგილებას ანატოლიის არმიის სხვა ნაწილებზე ადრე დაიწყებს.

ბათუმის რაზმის მიზანია სწრაფი შეტევით დაიკაოს რიონის რაიონი, გადალახოს სურამის უღელტეხილი. შექმნას ფოთისა და ბათუმის მყარი სარკინიგზო ან საგზაო კავშირი, შეეცადოს ზეკარის უღელტეხილით დაუკავშირდეს არდაგანის რაზმს, აიძულოს რუსები დატოვონ ახალციხის ქვაბული (ბორჯომის ხეობიდან გამოსასვლელის ჩაკეტვით დაემუქონონ).

ომის გამოცხადების დღეს, შეიძლება უფრო ადრეც, თურქებს ბათუმში შეუძლიათ იყოლიონ ერთი ბატალიონი, რომელიც დაიკაუებს ციხისძირს და დაიწყებს ბანაკის მოწყობას მდ. კინტრიშის შესართავებთან და ჩურუკ-სუში.

7-10 დღეში ბათუმში შეიძლება გადმოსხან 50 ბატალიონამდე, 29 ესკადრონამდე და 150 ქვემეხამდე. ამ ჯარების ერთი ნაწილი შეიძლება გაიგზავნოს სოფ. ბაცაში (დაახლოებით 3 ბატალიონი, 2 ესკადრონი, 6 ქვემეხი), ნაწილი არდაგანსა ან ყარსში (6 ბატალიონამდე, 10 ესკადრონი, 24 ქვემეხი), დანარჩენი ძალები თურქებს შეუძლიათ ციხისძირში გაგზავნონ, რომლებიც 3-4 დღეში ისე შეიძლება გაიზარდონ, რომ გურიის გავლით რიონის მხარისკენ დაიძრან, სადაც შეიძლება გადაეყარონ მხოლოდ მილიციას და ჩვენი რეგულარული ჯარების 4 ან 6 ბატალიონს, რომლებიც მიმოფანტულია მთელი რიონის მხარეში. ოზურგეთისკენ მსვლელობისას თურქებს ბათუმიდან რიონის შენაკადებამდე შეუძლიათ გადაიყვანონ 15-20 ბატალიონი და გეზი ქუთაისისკენ აიღონ, გზაში კი მოწინააღმდეგის სუსტი ძალები გაანადგურონ. ვერ ვიტყვით, რომ თურქებს ამ ოპერაციების განხორციელება არ გაუჭირდებათ, ისინი არაერთ წინაღმდეგობას წააწყდებიან მოსახლეობისა და მოწინააღმდეგის ჯარების მხრიდან; არც საკვები ეყოფათ, თუმცა, ამ მხარეში ჩვენი ჯარების ორგანიზება და დისციპლინა თუ არ შეიცვლება და თურქებისთვის კელაე ელადიკაეკაზის

უკანასკნელ ეშელონად დაერჩებით, ისინი იოლად მიაღწევენ მიზანს და მთელ რიონის მხარეს დაიკავენ. ჩვენ დაწერილებით არ განვიხილავთ თურქების საომარ ოპერაციებს – მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ თუ ისინი შეძლებენ სწრაფი შეტევით მიუახლოვდნენ სურამის უღელტეხილს, ეს გავლენას მოახდენს ომის მსვლელობაზე ომის სხვა ადგილებში და ვინ იცის, იქნებ ბათუმის რაზმმა ომის ბედიც გადაწყვიტოს. ამიტომ მნიშვნელოვანია ჩვენი მოწინააღმდეგეებისთვის ხელსაყრელი პოზიციების პარალიზება, ჩვენ უნდა ვიციოდეთ, რა არის თურქების სიძლიერისა და ჩვენი სისუსტის მიზეზები.

თურქები ბატონობენ შავ ზღვაზე, მათ ხელშია ბათუმიც, თურქები უფრო ადრე ჩაიყვანენ ბათუმის რაზმს დანიშნულების ადგილას, ვიდრე გურიის რაზმი, მხოლოდ სამხედრო ფლოტს შეუძლია დააკარგინოს თურქებს შავი ზღვა, ფლოტი კი რუსებს არა აქვთ და მის შექმნას დიდ დროს მოანდომებენ, ამიტომ ჩვენ თურქების დამარცხება შავ ზღვაზე არ ხელგეწიფება, მაგრამ შესაძლებელია ხელი შევუშალოთ მათ თავისუფლად და სწრაფად გადმოსხმას ნაპირზე და ქვეყნის შიგნით გადაადგილების საშუალება არ მიეცეთ.

ამისთვის საჭიროა: 1) ბათუმის ხელში ჩაგდება; 2) იმ გზების ჩახერგვა, რომლებიც ბათუმიდან ამიერკავკასიასა და ყარსისკენ მიდის; 3) გურიაში თურქების სადესანტო რაზმის შეტევითი ოპერაციებისთვის ხელის შეშლა მანამ, სანამ რიონის მხარეში შეიკრიბება ისეთი რაზმი, რომელიც შეძლებს მოწინააღმდეგის შეჩერებას.

ბათუმის დაკავებას აქვს უდიდესი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა და გარდამტეხ გავლენას მოახდენს სადესანტო რაზმის ბედზე. ომის დასაწყისში ბათუმის ხელში ჩაგდება ნიშნავს პორტა დატოვო იმ უზარმაზარი სარგებლის

გარეშე. რასაც ის შავ ზღვაზე ბატონობისას ნახულობს, ან უკიდურეს შემთხვევაში, მთელი თეეებით შენერდეს დესანტის ოპერაცია ე.ი. თურქები ვერ შეძლებენ იმაზე ადრე გადმოვიდნენ შეტევაზე, სანამ გურიის რაზმი შეიქმნება. თურქეთის სადესანტო რაზმი მიზანს მხოლოდ მაშინ მიაღწევს, როცა პორტა მოასწრებს რიონის მხარეში შეიყვანოს მრავალრიცხოვანი, მატერიალურად უზრუნველყოფილი და სურამის უღელტეხილისკენ სწრაფად მიმავალი რაზმი. თუ თურქები დაკარგავენ ბათუმს, ისინი სხვა ადგილას გადავლენ და შეეჩეხებიან იმ უზარმაზარ ფინანსურ და ტაქტიკურ სიმძლევებს, რაც 1854 წელს იგემეს მოკაეშირეებმა, ამასთან დესანტი ვეღარ მოახდენს გავლენას სამხედრო მოქმედებების მთავარ ადგილზე და საშუალებას მისცემს რუსებს შექმნან გურიის რაზმი.

ჩვენ უნდა გავარკვიოთ ბათუმის სესტი და ძლიერი მხარეები.

ბათუმის აღება, როგორც დამოუკიდებელი ოპერაცია, არასოდეს ყოფილა რუსეთის არმიის სტრატეგიული მიზანი. 1829 წლის ომში გრაფმა პასკევიჩმა უბრძანა გენერლებს **პესესა და ოსტენ-საკენს** აჭარის, ქობულეთისა და ბათუმისკენ დაძრულიყვნენ, რათა ადგილობრივი მოსახლეობის ეწერადლება მოედუნებინათ ახალციხისა და ყარსისკენ მიმავალ გზებზე და აჭარის ბეგზე შური ეძიათ, რადგან მან რუსეთთან მოლაპარაკება ჩაშალა. ჩვენი შეტევები მარცხით დასრულდა, მაგრამ ამ გამოცდილებამ გვიჩვენა, რა სახის სიმძლევებთან კიდილი მოუხდება რუსულ ჯარს, თუ კელავ შეიჭრებიან თურქეთის გურიაში, ამიტომ ნაშრომის ბოლოს გენერალ პესისეს 1822 წლის ღაშქრობის აღწერას წარმოგიდგენთ.

ამრიგად: 1. გურიიდან ბათუმისკენ მიდის ერთადერთი გზა, რომელიც ზღვის ნაპირს მიუყვება; 2. ამ გზაზე კინტროლის მინდვრისა და ციხისძირის დაკავების შემდეგ მოხედები;

3. ადგილობრივი პირობებსა და მოსახლეობის ხასიათს თუ გაეითვალისწინებთ, ლაშქრობის წარმატების საწინდარი მოსახლეობასთან მეგობრული დამოკიდებულება იქნება.

1853-1856 წლების ომმა მხოლოდ ცხადყო 1829 წლის ომის ვითარება. მართალია, ბოლო ომში ჩვენ არც გვიოცნებია, რომ ბათუმი აგვეღო, მაგრამ ჩვენმა მოწინააღმდეგეებმა, რომლებსაც რიცხოვრები უპირატესობა ჰქონდათ, შეუტიეს გურიას იმ გზით, რომელიც მათ 1825 წელს გაიარეს. თურქებმა 1853-54 და 1829 წლებში თავი მოიყარეს კინტრიშის ველზე, აქედან გადაწყვიტეს შეტევაზე გადასულიყვნენ და ნიგოთის ოპერაციის შემდეგ ამავე ველზე დაიხიეს, რათა თავიდან გადასულიყვნენ შეტევაზე, მაგრამ 1954 წელს უკეთეს შედეგს მივაღწიეთ, ვიდრე 1829 წელს. თავადმა ანდრონიკოვმა

გენერალ-ლეიტენანტი ივანე
მალხაზის ძე ანდრონიკაშვილი
(1798–1868)

სასტიკად დაამარცხა თურქები ჩოლოქის მარცხენა ნაპირზე, ე. ი. იქ, სადაც 1829 წლის დასაწყისში იბრძოდა პესე და ჩენს გეგმებში ბათუმის აღება რომ ყოფილიყო, ჩენი ჯარები აუცილებლად გაივლიდნენ ზღვის ნაპირს და შეიხდებოდნენ იმავე დაბრკოლებებს ციხისძირთან და იმავე რაოდენობის შეიარაღებულ ადგილობრივ მოსახლეობას, რასაც 1829 წელს.

ამიერკავკასიიდან ბათუმში კიდევ ორი გზა მოეშარება: 1. ახალციხიდან აჭარის გავლით მდ. აჭარის გასწვრივ; 2. ახალციხიდან შავშეთით სოფ. ბაქაზე და შემდეგ ლივანის გზატკეცილით. ეს გზები დაწერილებით აღეწერე ჩენი ნაშრომის პირველ თავში და სტატიაში “სამი თვე თურქეთის საქართველოში” (გვ. 56, 57, 58, 65). ამიტომ ამ გზებს აღარ განვიხილავ.

ბათუმში ჩენი ჯარები ჩაელენ როგორც ოზურგეთიდან ქობულეთის გავლით, ასევე ახალციხიდან აჭარისა და შავშეთის გავლით.

ქობულეთოს გზა გაცილებით მოკლეა და ოთხთვალეების გადაადგილებისთვის ხელსაყრელია, მისი ნაკლი ისაა, რომ ზღვიდან მოწინააღმდეგის ქარცეცხლში მოუწევს ჯარს გაელა.

3. აჭარის გზაზე მხოლოდ მცირე რაოდენობის რაზმს შეუძლია გადაადგილება, დაახლოებით 4 ბატალიონს, სამთო არტილერიითა და საპალნეებით. ყველაზე მოსახერხებელია ის გზა, რომელიც 1829 წელს გაიარა ბარონმა ოსტენ-საკენმა აჭარის პირველი ექსპედიციისას. ამ გზის შემდეგ კარდია სამხრეთი გზა ე. ი. ურემა-დაღისა და სხალთის ხეობების გავლით, ჩრდილოეთი გზა, რომელიც სხეებზე გრძელია და ნაკლებად მისადგომი, უკეთესია იმ გზებზე, რომლებიც რუსეთის სამფლობელოებს მიუყვება აჭარის საზღვრებთან.

4. შავშეთზე გმავალი გზა ზემოთჩამოთვლილებზე გრძელა და მოშორებულია რუსეთის სამფლობელოებს, სხვებთან შედარებით უსაფრთხოა გადაადგილებისთვის, ამასთან მოსახერხებელი და მოკლეა და შეუძლია ჩაკეტოს ბათუმის კავშირი ყარსთან, ამ გზაზე მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტია სოფელი ბაცა. 4-5 ბატალიონისაგან შემდგარ რაზმს, რომელსაც ექნება კავალერია და არტილერია ბაცაში, შეუძლია სრულიად მოწყვიტოს ბათუმი ყარსს (აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენთვის კარგად ცნობილია შავშეთის გზის მხოლოდ ის მონაკვეთი, რომელიც სოფელ ბაცადან არსიანის მთამდე მიდის, არსიანი-ახალციხე-არდაგანის გზა ჯერ გამოკვლეული არ არის).

რა გზაც არ უნდა ავირჩიოთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ თურქეთის მოსახლეობა ან მთლიანად ჩვენ მხარეს უნდა იყოს, ან ნეიტრალიტეტს უნდა იცავდეს, აღმოსავლეთის უკანასკნელმა ომმა გვიჩვენა, რომ როგორც კი 1853 წლის ომის გარდაუფლობა დადგა, თურქეთის არმიამ თავმოყრა კინტრიშის ველზე დაიწყო, ქობულეთლებმა იზოლაციაში მოაქციეს წმ. ნიკოლოზის ციხესიმაგრის გარნიზონი და აიძულეს გურიის რაზმის მეთაური დაეტოვებინა ოზურგეთი. შეტევას მეთაურობდა ქობულეთელი ჰასან-ბეგ თავდგირიძე, რომელიც ნიგოითის შეტაკებისას მოკლეს. რამდენად დიდი იყო აჭარელი და ქობულეთელი ბეგების გავლენა თურქების წარმატებებზე 1853 და 1854 წლებში იქიდან ჩანს, რომ თურქების აზრით, ისინი ჩოლოკთან იმიტომ დამარცხდნენ, რომ ადგილობრივ ბეგებს სიხარბის გამო სელიმ-ფაშა არ მოსწონდათ. გურიის რაზმის ნაწილი თურქების ყურადღების მოსაპყრობად ლელვას გზაზე გადაისროლეს; რუსეთის ჯარი დაუბრკოლებლად მივიდა სოფელ ლელვამდე, მაგრამ აქ რაზმის უფროსმა გაიგო, რომ ქობულეთლებმა უკანდასახევი გზა მოუჭრეს. გამოსავალი იყო ახალი გზით,

ტყის გაელთ, მისულიყო მდ. ჩოლოკზე არსებულ ბოლილსკის საგუშაგოსთან.

ეს მაგალითები ამტკიცებს, რომ ლაზეთის სანჯაყის მოსახლეობის მხარდაჭერის გარეშე ბათუმიდან მოქმედი თურქეთის არმია, მნიშვნელოვან შედეგებს ვერ მიაღწევს, თუ მოსახლეობა ჩვენს მხარეს იქნება, თურქებმა შეიძლება ვერც გაბედონ ბათუმში დესანტის გადასხმა, ამიტომ ძირითადი მოსახლეობის გადმოხიზება ომის დროს ან ომის წინ, როგორც გამოცდილებამ აჩვენა, შეუძლებელია, სამაგიეროდ მშვიდობიანობისას, განსაკუთრებით კი ახლა, როცა სხვადასხვა სოციალური და ადმინისტრაციული მიზეზების გამო, თურქეთის საქართველოში ოპოზიციური მუხტი გაჩნდა, ჩვენ იოლად მოვამზადებთ მომავალი ომის ნიადაგს. ჩვენი მიზნის საწინდარი კი გახდება გონიერული და გულწრფელი პროპაგანდა, რომელიც დამყარებული იქნება ქვეყნის წარსულისა და აწმყოს ცოდნაზე.

უნდა გვახსოვდეს, რომ ბათუმის აღება უფრო იოლია, ვიდრე საზღვაო ფლოტის დაუხმარებლად მისი შენარჩუნება; თურქების 2-3 სამხედრო გემს შეუძლია დაუსჯელად დაუშინოს ბომბები ქალაქს და იქ განლაგებული ჯარები განდევნოს ბათუმიდან. ასე რომ, ბათუმის აღება სასურველია იმდენად, რამდენადაც აუცილებელია დესანტის გამოსმისთვის ხელის შეშლა და მოსახლეობის შეგნებაზე ზემოქმედება, თუ ამ უკანასკნელს რუსეთისკენ სწრაფვას შეამჩნევენ. თუ ლაზეთის სანჯაყის მოსახლეობა ჩვენს წინააღმდეგ იქნება განწყობილი, ბათუმის აღებას არც კი უნდა ვეცადოთ.

თუ ბათუმისკენ ვერ დავიძვრებით, მოგვიწევს რიონის მხარის დაცვა. ისმის კითხვები: 1. არ შეიძლება შევეუშალოთ ხელი თურქების დესანტის გადმოსმას ჩვენს ნაპირზე? 2. როგორ უნდა ჩამოვაყალიბოთ ზღვისპირა რაზმი?

პირველ ამოცანას ფლოტის დაუხმარებლად ვერ გადავტყდით. “ჩვენი ერთ-ერთი საუკეთესო სპეციალისტი აღნიშნავს, რომ შავი ზღვის ფლოტის აღდგენა სწრაფად ვერ მოხერხდება, რამდენიმე სწრაფ და აქტიურ ჯაეშნოსანს შეუძლია თურქეთის საზღვაო ძალების პარალიზება. 4-5 ასეთი ჯაეშნოსანი არ მისცემდა თურქებს გემების სხვადასხვა პორტში თავმოყრის საშუალებას. ისინი იძულებული გახდებოდნენ ტრანსპორტის ესკადრონები გაეგზავნათ, რითაც შესამჩნევად შენელებდა თურქეთის ჯარის თავმოყრის ტემპი.

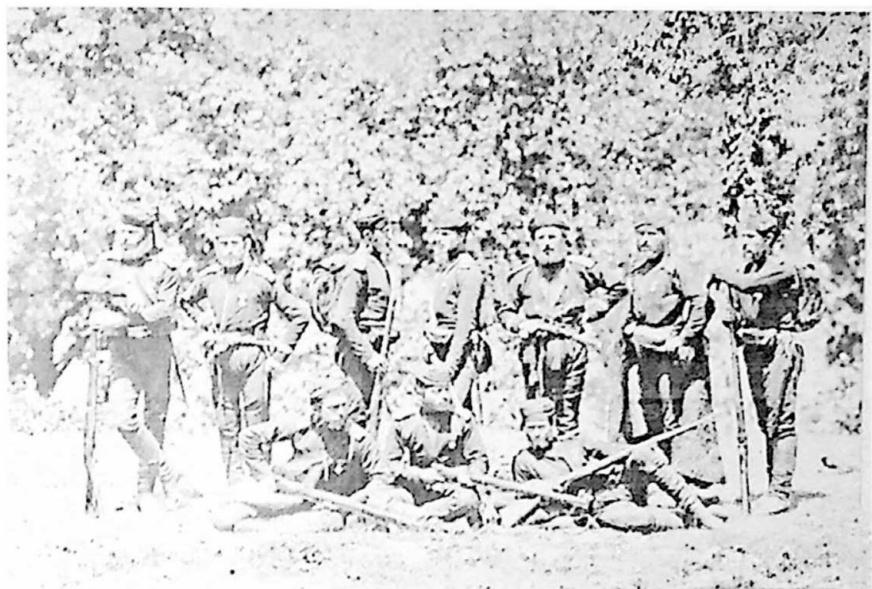
ამ შეფერხებით თურქეთის მოკავშირეები ვერ მოასწრებენ შეიყვანონ გემები შავ ზღვაში, რაც გაელენას მოახდენს ომის მსვლელობაზე”.

შემდეგ ჩვენ მიერ ციტირებული ჩანაწერის ავტორი საუბრობს რა მანევრირების დროს თურქეთის ფლოტის უნარობაზე, დასძენს: “ვერ უარყოფთ, რომ თურქეთის ფლოტის ნაწილი იოლად შეიძლება გადავიდეს შედარებით სუსტი, მაგრამ კარგად მართული საზღვაო ჯაეშნოსანის ხელში.

ერთი ასეთი სარიისკო ქმედება შეაცვლევინებდა თურქებს კონსტანტინოპოლის თუნდაც დროებით დატოვების გადაწყვეტილებას და არ მისცემდა ყველაზე ოპერატიულად შეკრებილ სამხედრო კორპუსს საომარი მოქმედებების ეპიცენტრში დროულად შეკრების საშუალებას”.

ეს ყველაფერი უნად გავითვალისწინოთ ჩვენი, შავი ზღვის, ფლოტის შექმნისას. მაგრამ ამჟამად მთელი ყურადღება გადატანილია ისეთი გემების მშენებლობაზე, რომლებიც ნაკლებად პასუხობენ საომარ მოთხოვნებს. ამიტომ ჩვენ არ შეგვწევს ძალა შავი ზღვის სანაპიროზე შევაჩეროთ თურქების დესანტის გადმოსმა და თუ ბათუმს ვერ დავიკავებთ, მაშინ რიონის მხარის დაცვაზე უნდა ვიზრუნოთ. 1855 წლის ომის შემდეგ ამ მხარემ უდიდესი სტრატეგიული მნიშ-

ვნეულობა შეიძინა, ამიტომ ვერ დავეთანხმებით იმას, ვინც რიონის მხარეს არ ანიჭებს საომარი მოქმედებების გასაძაღ-თად მნიშვნელოვანი ადგილის ფუნქციას, ცენტრალური კი სომხეთის ზეგანია. ამ ტრადიციულ შეხედულებას, რა თქმა უნდა, თავისი ღირსება აქვს, მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ფრონტის გრძელი ხაზი მაშინ შეიქმნება, როცა ფლანგები სავსებით უზრუნველყოფილია, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ჩვენ გრძელი ფრონტის ხაზი გვექნება, როცა დაცული ეიქნებით ბათუმისა და რიონის მხრიდან. ამისთვის საუკეთესო საშუ-ალეობა ბათუმის აღებაა, რისთვისაც საჭიროა ომის დასაწყ-ისში გვეყადეს რიონის რაზმის მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რასაც ამჟამად ვერ მოვახერხებთ, ფოთი-თბილისის რკინიგ-ზას ღიდად არ შეუძელია რიონის მხარის მდგომარეობა წინა ომის დასაწყისში. როცა თურქებმა წმ. ნიკოლოზის (კიხესიმაგრე აიღეს (15-16 ოქტომბერი 1853 წელი), ძლივს შევეკრიბეთ გურიაში 2 1/2 ბატალიონი, 4 ქვემეხით, რომელიც დაუპირისპირდა სელიმ-ფაშას 15 ათასიან კორპუსს. შემ-დეგ გურიის რაზმი საგრძნობლად გაიზარდა, მაგრამ 1854 წლის ნახევრამდე ქვეყნის დაცვა მთელი თავისი სიმძიმით ადგილობრივ მილიციას დააწვა კისერზე, რომელმაც ღირ-სეულად აღასრულა თავისი მოვალეობა. მილიცია ტყეილად არ გვიხსენებია, ვფიქრობთ, ხელსაყრელი იქნებოდა რიონის მხარეში იგი მომავალ ომშიც გამოგვეყენებინა. რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან რეკრუტების ჩამოყვანას აზრი არა აქვს: ქვეყნის ბუნება, მისი მკვეთრად (კვალებადი კლიმატი, დამღუპველი იქნება მათთვის. აქაური მოსახლეობა თავ-დაცვისთვის უნდა მოეამზადოთ (მოსახლეობა რუსეთის იმპერიის ერთგულია). სანამ ახალ მილიციას მოვაწყობ-დეთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ძველი მილიციის ორგანიზება, განსაკუთრებით კი შეიარაღება, ვერ აკმაყოფილებს ომის თანამედროვე მოთხოვნებს.

გურიის რაზმი, 1877-78 წწ

დასასრულს, წარმოგიდგენთ შემდეგ დასკვნებს:

1. თურქებსა და მათ მოკაეშირეებს ომის დაწყებისთანვე შეუძლიათ შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირთან დიდძალი დესანტი გადმოსიხან, ყველაზე მეტად ეს ბათუმშია მოსალოდნელი და არმია რიონის მხარისაკენ ან ყარსისკენ გაემართება.

2. თავის სტრატეგიულ მიზანს თურქები რიონის მხარეში მხოლოდ მაშინ მიაღწევენ, თუკი დაიკავენ სურამის უღელტეხილს, რაც შესაძლებელი იქნება რიონის რაზმის შექნისთვის ხელის შეშლის შემთხვევაში ან ეელზე შეტაკებისას მისი განადგურების შემდეგ.

3. რიონის რაზმმა უნდა შეუტოს ბათუმს, მთავარი ძალების გადაადგილება სანაპირო გზით უნდა განხორციელ-

დეს, აუცილებელია ადგილობრივი მოსახლეობის კეთილგანწყობის მოპოვება.

4. თუ ბათუმის დაკაუებას ვერ მოვახერხებთ, მაშინ თავდაცვაზე უნდა გადავიდეთ.

5. ბათუმის რაზმის მოქმედების პარალიზებისთვის ომის დასაწყისშივე აუცილებელია სოფ. ბაცას, კინტრიშის მინდურისა და ციხისძირის სიმაგრის აღება.

**ნარკვევები ლაზეთის სანჯაყის და გურიის
საზღვრის შესახებ
(პირველი ორი თავი წაკითხულია კავკასიის
სამხედრო ოლქის გენერალური შტაბის
შეკრებაზე 1875 წლის დეკემბერში)**

I

ისტორიული ნარკვევი

იურიდიულად ლაზეთის სანჯაყთან რუსეთის (გურიის) საზღვარი დადგენილია ადრიანოპოლის ტრაქტატის IV სტატიით, სადაც ნათქვამია:

„საქართველო, იმერეთი, სამეგრელო, გურია და ამიერკავკასიის ბევრი მხარე დიდი ხანია განუსაზღვრელი დროით შეუერთდა რუსეთის იმპერიას. რუსეთს ტრაქტატით, რომელიც დაიდო ირანთან თურქმენჩაიში 1828 წლის 12 თებერვალს, გადაეცა ერევნისა და ნახიჩევანის სახანოებიც, ამიტომ ზემოთ ნახსენებმა მხარეებმა საჭიროდ ჩათვალეს დაედგინათ საზღვრები, რათა მომავალში თავიდან აეცილებინათ ყოველგვარი გაურკვევლობა. მათ მიეცათ შესაძლებლობა მესობელი ტომების მხრიდან აეცილებინათ თავდასხმები და ძარცვა, რასაც არაერთხელ დაურღვევია ამ ორი ომპერიის მეგობრული და კეთილმეზობლური ურთიერთობა. ამიერიდან აზიაში რუსეთის საიმპერატორო კარსა და ოტომანთა ბრწყინვალე პორტას შორის საზღვარი მიუყვება გურიის დღევანდელ საზღვარს შავი ზღვიდან იმერეთამდე და იმერეთიდან პირდაპირ იმ ადგილამდე, სადაც ახალციხისა და ყარსის საფაშოები უერთდება საქართველოს, ისე, რომ ქ. ახალციხე და ახალქალაქის სიმაგრე აღნიშნული

ზოლის ჩრდილოეთით ექცევა. ერთმანეთიდან ორი საათის საყალზე.

ყველა მიწა, რომელიც მდებარეობს ზემოთაღნიშნული საზღვრის სამხრეთსა და დასავლეთში ყარსისა და ტრაპიზონის საფაშოების მხარეს, ასევე ახალციხის საფაშოს დიდი ნაწილი, სამუდამოდ დარჩება ბრწყინვალე პორტის საკუთრებაში. გურიის ჩრდილოეთსა და აღმოსავლეთით მდებარე მიწები, რომლებიც არიან საქართველოს, იმპერიისა და გურიის მხარეს, მათი მიმდებარე შავი ზღვის სანაპირო მდ. ყუბანის შესართავიდან წმ. ნიკოლოზის ნავსადგურამდე, სამუდამოდ რუსეთის იმპერიის კუთვნილებაა. რუსეთის საიმპერატორო კარი ბრწყინვალე პორტას ებრუნებს ახალციხის საფაშოს დარჩენილ ნაწილს, ქ. ყარსს თავისი საფაშოთი. ყველა ტერიტორიას, რომელიც დაიკავა რუსეთის არმიამ და მდებარეობს ზემოთაღნიშნული საზღვრის გარეთ”.

ეს სტატია ნათლად მეტყველებს, რომ საზოგადოებაში ჯიუტად დამკვიდრებული აზრი, 1829 წელს რუსეთსა და თურქეთს შორის საზღვრის დადებისას რუს დიპლომატებს მდ. ჩოლოქი და მდ. ჭოროხი ერთმანეთში აერიათ, გაუმართლებელია: ტრაქტატში გარკვევითაა მითითებული, რომ წმ. ნიკოლოზის ნავსადგური არის რუსეთის შავი ზღვის სანაპიროს ბოლო, სამხრეთი სანაპირო პენქტი, მაგრამ საზოგადოება აზრს არ იცვლის და თვლის, რომ 1829 წლის ომის შემდეგ შეიძლებოდა ჩვენი საზღვრების გაფართოება ბათუმის სამხრეთით და ქვეყნის ისტორიისა და ტერიტორიის უცოდინრობამ შეუშალა ხელი ამ პროცესს 1829 წელს (განსვენებული პლ. იოსელიანისგან გესმენია), რომ როცა მან თავად პასკევიჩს წარუდგინა თავისი თხზულების “საქართველოს ეკლესიის უახლესი ისტორია” ეგზემპლარი, ფელდშარშალმა იგი მიიყვანა კავკასიის რუ-

კასთან და აღელვებულმა კკითხა: “სად არის ქართველი ხალხის გეოგრაფიული საზღვარი?” და როცა იოსელიანმა თითი დაადო კოროხის შუა დინებას, თავადმა პასკევიჩმა

პლატონ იოსელიანი
(1809—1875)

თქვა: “სამწუხაროა, რომ არ ვიცოდი”). აქვე დავძენთ, რომ ადრიანოპოლის ტრაქტატი იყო საკმაოდ გაურკვეველი; ის არ უთითებდა გურიის ზუსტ დემარკაციულ ხაზს, ამ გარემოებას უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს, რადგან თავად გურიელთა სამფლობელოს არ პქონდა ზუსტი საზღვრები. ისეთი, როგორსაც ევროპული სახელმწიფო სამართალი ითხოვს. როგორც ჩანს, ტრაქტატზე ხელისმომწერ არცერთ მხარეს ამ ფაქტისთვის სერიოზული მნიშვნელობა არ მიუნიჭებია. მთელი ყურადღება გადატანილი იყო ახალციხის საფაშოზე. გურიის საზღვრის მიმართ ასეთი დამოკიდებულება უფრო მკვეთრად გამოვლინდა თურქეთ-

სა და რუსეთს შორის 1834 წელს დადებულ კონვენციაში, როცა საზღვრის ხაზის რუკა შეადგინეს. ამ რუკაზე საკმაო სიზუსტით გააველეს ახალციხის საზღვარი, გურიისა კი უწინდებურად არ განუსაზღვრათ. უფრო მეტიც, საზღვრის დამდგენი კომისია 1874 წელს არც კი ჩასულა გურიაში. ჩვენი საზღვრისპირა რაიონების მმართველები არაერთხელ წაწყდომიან სიძნელეებს მათზე იერიდიულად დაქვემდებარებული ტერიტორიების დადგენისას.

გურიას, რომელმაც რუსეთის ქვეშევრდომობა 1810 წელს მიიღო, ომამდე, თავად მამია გურიელის მცირეწლოვნების გამო, მართავდა დედამისი, სოფიო. კობულეთელი ბეგები, რომლებიც მანამდე გურიელთა ქვეშევრდომები იყვნენ, და-

სოფიო გურიელის საფლავი პლატანაში

მოუკიდებლად მართავდნენ სოფლებს და საზღვრების გამო
 გამუდმებით ეკინკლავებოდნენ მეზობლებს. 1829 წლის
 ომის შემდეგ, რუსეთის მმართველობის დამყარებისთანავე,
 სასაზღვრო საკითხი ოდნავადაც არ შეცვლილა. საზღ-
 ვარს ისევე ადგილობრივი მოსახლეობა იცავდა, რომელიც
 საგუშაგოებს მხოლოდ თავის სოფლებში ქმნიდა. ასეთი
 მდგომარეობა შენარჩუნდა გურიის პირველი მმართველის,
პესეს დროსაც, რომლის გავლენაც მდ. ჩოლოქამდე ერ-
 ცელდებოდა. ამ მდინარის ორივე ნაპირს ესაზღვრებოდა
 დაუსახლებელი ტყიან-ჭაობიანი სიერცე, მხოლოდ ჭაჩათას
 მთასა და მდ. ჩოლოქსა და წყალაფონას შორის მდებარე
 მიწებს ამეშავებდა სოფ. ქაქუთის. ნაცხვატევისა და ჩეხედე-
 ნას მოსახლეობა, ასე გრძელდებოდა 1835 წლამდე, მაგრამ
 1835 წელს ქობულეთელი ბეგი **ედენ-ბეგ** (**მემედ-ბეგ**, **მთარგ**)
 თავდგირიძე გურელებს ხელს უშლიდა მდ. ჩოლოქის მარ-
 ცხენა მხარეს მდებარე მინდვრების დამუშავებისას და სოფ.
 ქაქუთის ის ტერიტორიაც კი დაიპყრო, რომელიც ამ მდინა-
 რის მარცხნივ იყო, იქიდან განდევნა ჩვენი საგუშაგო და მის
 ადგილას კოშკი აღმართა, რითაც სოფ. ქაქუთის მიწებზე
 თავის უფლებებს აცხადებდა. იმდროინდელმა სუსტმა მთაე-
 რობამ ვერ დაიცვა რუსი მოსახლეობა ქობულეთლების შე-
 ეიწროვებისგან, არც მათ საჩივარს მოჰყოლია შედეგი, **ედენ-
 ბეგი** (**მემედ-ბეგი**?) გახდა დაპყრობილი მიწის მფლობელი
 და ორი იმპერიის საზღვარი მდ. ჩოლოქი გახდა. მხოლოდ
 ხუთი წლის შემდეგ, 1840 წლის დასაწყისში, გენერალ გო-
 ლოვინის შუამდგომლობით, საქმის გასარჩევად დაინიშნა
 საერთაშორისო კომისია, რომელშიც რუსეთის ინტერესებს
 იცავდა გენერალური შტაბის კაპიტანი **ნემიროვიჩ-დანჩენკო**.
 ქობულეთლების ბეგი დაპყრობილი მიწის დაბრუნების სას-
 ტიკი წინააღმდეგი იყო და ომით დაემუქრა თურქების კომის-
 არს, რომელმაც ფაშის სახელით რუსეთთან დარღვეული

საზღვრის აღდგენა შესთავაზა. ქობულეთლების მუქარით შეშინებული თურქეთის წარმომადგენელი ჩუმად გაიპარა უკან, ერზრუმში, საზღვარი კი იგივე დარჩა. საუბედუროდ, ნემიროვიჩ-დანჩენკო მალე გარდაიცვალა ოზურგეთში და ორი წლის განმავლობაში, ჩვენი იმდროინდელი აღმინისტრაციის დაუდევრობით, ეერავითარ შეთანხმებას ვერ მიაღწიეს. ორივე მხარის კომისრები ვერ შეთახმდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ნემიროვიჩ-დანჩენკომ ნათლად დაამტკიცა – მდ. ჩოლოკზე ჩვენი საზღვარი ჩვენთვის არაჩეხსაყრელია და გურიელთა სამფლობელო უნდა ვრცელდებოდეს სოფ. ცხრაფონამდე (კაპიტან ნემიროვიჩ-დანჩენკოს ანგარიში – სადიპლომო საქმე, კავკასიის კანცელარიის წარმომადგენლის 1839 წლის აღწერის მიხედვით, №148).

საკუთარ მოსაზრებას კაპიტანი ნემიროვიჩ-დანჩენკო შემდეგი არგუმენტებით ამყარებდა:

1. ადგილობრივი გარემოებები არ იძლევა საშუალებას, რომ რუსეთის საზღვრად მივიჩნიოთ მდ. ჩოლოკი, რადგან ამ მდინარეზე კორდონის მოწყობა ვერ დაიცავს გურიას არასასურველი ხალხის შემოჭრისაგან, ჭირის გაერკელებისა და კონტრაბანდისაგან, ჩოლოკის მარცხენა ნაპირის ჭაობიანი მიწები, სადაც უნდა განვათავსოთ ჩვენი საგუშაგოები, მომაკვდინებელია ჩვენი მესაზღვრეებისათვის, ამიტომ ჩვენი კორდონი უნდა გადავიტანოთ მდ. ცხრაფონის მარცხენა ნაპირზე.

2. აქამდე ჩოლოკთან 40 კომლი გეჟაედა, რომლებიც ეკუთვნის სოფ. ქაქუთს, ქაქუთის მფლობელები ამუშავებენ მდინარის მარცხნივ მდებარე მინდვრებს, აქვთ ვენახები ჭახათის მთის აღმოსავლეთ ფერდობებზე, დასავლეთ ფერდობებზე გაშენებული ვენახები კი ქობულეთებს ეკუთვნით.

3. თურქეთის ომამდე, მდ. ჩოლოკიდან 3 ვერსში იყო სოფელი ჩეხედანი, რომელიც გაშენებული იყო ჯიხანჯურის მთის ჩრდილოეთ ფერდობზე, ომის დროს სოფლის

მოსახლეობა სოფ. გურიანთში გაიხიზნა, 1840 წლისთვის ყველა ცოცხალი იყო და აგრძელებდა ყოფილი სოფლის ახლოს გაშენებული ბაღებით სარგებლობას. 1835 წლიდან მოსახლეობას უკვე აღარ უშვებდნენ ბაღების დასამუშავე-ბლად, მათ ქობულეთლები დაეუფლნენ.

4. მდ. ცხრაფონას მიმდებარე ზოგიერთი მიწის შემო-სავალი გურიის უკანასკნელმა მთავარმა გადასცა იერუსა-ლიმის პატრიარქს, რომელიც 1840 წლამდე მოსახლეობის-გან იღებდა დაწესებულ გადასახადს, მიუხედავად იმისა, რომ მათ მიატოვეს კუთვნილი მინდვრები და მდ. ჩოლოკს იქით გადასახლდნენ.

5. ამჟამინდელი ქობულეთელი ბეგები, თავდგირიძეები, ყოფილი გურული თავადები არიან. მათი მრავალრიცხოვანი ნათესაობა გურიაშიც ცხოვრობს; ქობულეთლებმა, ზოგიერ-თის გარდა, შენიშნავს ნემიროვიჩი, ქართულის გარდა სხვა ენა არ იციან, ბეგები თურქულად ვერ წერენ და კითხუ-ლობენ. ქობულეთში ამჟამადაც (ე. ი. 1840 წელს) ნახაე 70-80 წლის მოხუცებს, რომელთა მაჩსოვრობაში მათი მიწები მთავარ გიორგი გურიელის დროს გურიის შემადგენლობაში შედიოდა და მათ მოურაეები, თავდგირიძეები განაგებდნენ. ამ მოურაეებს გურიელისგან დამოუკიდებლად სურდათ მარ-თეა, ამიტომ თავიანთი მიწები მფარველობაში სულთანს გადასცეს და გამამადიანდნენ, მიენიჭათ ბეგის წოდება და სიგელით ქობულეთი მიიღეს. ქობულეთლებს მამამდიანო-ბა მიმდინარე ასწლეულზე ადრე არ უღიარებიათ, ამიტომ ქობულეთელი ბეგების მხრიდან ძველი საზღვრის ძიება, რომელიც თითქოსდა 100 წელია არსებობს, საფუძველს მოკლებულია. მდ. ჩოლოქზე საზღვრები იმ დროს არ იყო და არც შეიძლება ყოფილიყო.

6. სადავო ტერიტორია თურქებს მხოლოდ აძლევს ჩვენს სივრცეში საძარცვად შემოსვლის საშუალებას.

7. სადავო მონაკვეთი 4375 დესეტინაა, აქედან 620 უკავია ნათესებს, დანარჩენი – 3755 კი ტყითაა დაფარული.

ნემიროვიჩის დასკვნების საფუძველზე ჯერ ეთხოვეთ პორტას დაებრუნებინა სადავო მიწები, შემდეგ მათი ყიდვის სურვილი გამოეთქვით, ბოლოს კი, როცა ქობულეთლები ჩვენს ტერიტორიაზე შემოიჭრნენ, თურქეთის მთავრობას მოეთხოვეთ თავდგირიძეთა გვარის ქობულეთიდან გამოსახლება (ჰასან-ბეგი თავდგირიძე ღიად დაესხა თავს ჩვენს საზღვარს). ამ განცხადებებმა და თხოვნებმა შედეგი არ გამოიღო; იქმნებოდა ახალ-ახალი კომისიები, რომლებშიც ჩვენი წარმომადგენლები იყვნენ: ბრუსილოვი, თავადი არგუთინსკი-დოლგოროუკი და გენერალური შტაბის კაპიტანი ვრანკენი. ბოლოს გენერალმა გოლოვინმა გადაწყვიტა ერზერუმში გაეგზავნა შტაბის პოლკოვნიკი დაინეზი. ამ ნიჭიერმა შტაბის ოფიცერმა 1841 წლის 27 ოქტომბრის ანგარიშით გვაუწყა, რომ შეძლო დაერწმუნებინა სერასკირი პორტა დაეთანხმებინა დემარკაციული ხაზის მოწყობაზე ხინოს მთიდან სანისლებოსა და ტალახას მთის გავლით მდ. ცხრაფონასა და ჩოლოქზე ე. ი. იმ ხაზზე, რომელიც ნემიროვიჩმა გააულო. ამასთან რუსეთის მთავრობამ მიაღწია იმასაც, რომ ჩვენი საზღვრისპირა მოსახლეობის ძარცვაში ბრალდებული ჰასან-ბეგ თავდგირიძე დაიჭირეს. ჩვენ საქმე დამთავრებულად ჩავთვალეთ. პოლკოვნიკი დაინეზე დაწყებული საქმის დასასრულებლად კონსტანტინეპოლში გაემგზავრა. პორტა, ეტყობა, დათმობაზე წავიდა, ჩვენს ქვეშევრდომებთან მოლაპარაკებას შეუდგა, მაგრამ ბოლოს თურქებმა უარი განაცხადეს ჩვენს ძველ და სამართლიან მოთხოვნებზე. 1843 წელს დაინეზე სხვაგან გადაიყვანეს (იგი დაინიშნა სპარსეთ-თურქეთის საზღვრის დამდგენი საერთაშორისო

კომისიის წევრად, მალე ეს კომისიაც დატოვა და იგი აქ ჩირიკოვმა შეცვალა). საქმე 1834 წლის მდგომარეობაში დარჩა. ქობულეთელმა ბეგებმა ისარგებლეს ვითარებით და არამარტო არ შეწყვიტეს თავდასხმები, არამედ უფრო დიდ ტერიტორიაზე გადავიდნენ და ხარკის კრეფა სოფ. ქაქუთის გარდა, ნაცხვატევსაც დააკისრეს (ნაცხვატევი მდებარეობს მდ. ჩოლოქსა და მის მარჯვენა შენაკადს მდ. ქართუა-წყალს შორის). ამის საბაბი ბეგს მისცა იმ გარემოებამ, რომ გურიის საზღვრად თითქოსდა აღიარეს მდ. ჩოლოქი, ხოლო ამ მდინარის შენაკადია მდ. ქართუა-წყალი. 1843 წელს კი ბეგებმა სოფ. აჭხეც გამოაცხადეს პრეტენზია, რომელიც მანამდე გურულებს ეკუთვნოდათ.

ქობულეთლების ამ ახალმა თვითნებობამ როგორც იქნა გამოაფხიზლა გურიაში ჯარების მეთაური ბრუსილოვი: მან გადაწყვიტა წინ, ტალახას მთაზე, მდ ჩოლოქის სათავეში, წაეწია ჩვენი სასაზღვრო პოსტი, რომელიც რამდენიმე კაზაკისგან შედგებოდა. ეს თურქმა დი პლომატებმა გააპროტესტეს, პორტამ მოითხოვა, დაგვეტოვებინა ტალახას მთა და ქობულეთელი ბეგებისთვის გადაგვეცა ყველა სადავო მიწა.

ქობულეთლები აგრძელებდნენ ნაცხვატევზე ბატონობას, 1844 წლის აპრილში შეიკრიბა კომისია, რომელშიც ჩვენი წარმომადგენელი იყო გენერალური შტაბის კაპიტანი ვრანკენი (ამ კომისიის საქმიანობა აღწერა გენერალმა ისარლოვმა, გაზ. „კავკასი“, 1875 წ.) კომისიის გადაწყვეტილებით სოფ. ნაცხვატევი გადმოგვეცა და პოლკოვნიკმა ბრუსილოვმა იქ 150 კაზაკისგან შემდგარი ძლიერი პიკეტი დააყენა. მიუხედავად ამისა, 1845 წლის გაზაფხულზე “30 ქობულეთელი თავს დაესხა ჩვენს გუშაგებს, განდევნა ისინი და ძირუესეიანად აღგავა მათი სამყოფი”.

მ. ს. ვორონცოვი
(1782–1856)

კავკასიის იმდროინდელმა მეუისნაცვალმა მიხეილ სიმონის ძე ვორონცოვმა პრობლემის მოსაგვარებლად გადაწყვიტა ეშუამდგომლა ტრაპიზონში საერთაშორისო კომისიის შექმნის თაობაზე. ეს ახალი, უშედეგო ნაბიჯი იყო გურიის საზღერის ისტორიაში. ტრაპიზონის კომისიამ (რუსეთის მხრიდან კომისრებად იყვნენ: კავკასიის ნაცვლის დიპლომატიური კანცელარიის მმართველი გენერალი გელი და ჩვენი კონსული ტრაპიზონში გენერალი ჰერსი. გურიიდან დეპუტატები გახლდნენ თავადი დ. გურიელი და დათა გუგუნავა) მიიღო რაღაცნაირი საშოკალაქო სასამართლოს სახე, რომელშიც მოსამართლეებად იყვნენ ჩინოვნიკები რუსეთიდან და თურქეთიდან, ხოლო ბრალდებულებად – გურულები და ქობულეთლები. ეს იყო იურიდიული აბსურდი, რადგან ბრალდებულებს არავითარი იურიდიული გამოცდილება არ ჰქონდათ, - მოსამართლეებს კი - სახელმძღვანელო

ლო კანონი. ამის გამო ტრაპიზონის კომისიას შედეგი არ აქონდა, ჩვენი ფაქტობრივი საზღვარი ისევ იმ სადავო მდგომარეობაში დარჩა, როგორშიც მანამდე იყო. ეს ვითარება შენარჩუნდა 1856 წლამდე, სანამ გურიის საზღვრის საკითხს სახელმწიფო დაცვის მნიშვნელობა არ მიენიჭა. 25 წლიანი კამათი, რომელშიც გამარჯვებულად თურქები გამოვიდნენ, ჩვენთვის ყველაზე სამწუხარო შედეგებით დასრულდა. სოფ. ქაქუთის, ნაცხვატევისა და აჭის მოსახლეობა თურქულ წესებს შეეგუა. ბევრი გამაჰმადიანდა, იფარებდნენ ყველას, ვინც ჩვენი კანონებით უკმაყოფილო იყო. თურქებისგან სურგამაგრებული ქობულეთელი ბეგები აგრძელებდნენ დაწვებულ საქმეს. გურიის საზღვრის საქმე დასრულდა, პარიზის ტრაქტატის დადების შემდეგ, 1856 წელს.

პარიზის ტრაქტატის 30-ე სტატიით: 1. თურქეთისა და რუსეთის აზიური საზღვრები უცვლელი დარჩა. 2. მისი შემოწმება უნდა ჩაეტარებინა საერთაშორისო კომისიას, რომელშიც იქნებოდა რუსეთისა და თურქეთის 2-2 წევრი და ერთიც საფრანგეთისა და ინგლისის. ეს კომისია 1875 წლის გაზაფხულზე, ალექსანდროპოლში შეიკრიბა, საიდანაც გაემგზავრა საზღვართან, მოიარა ის არარატიდან შავ ზღვამდე (ამ კომისიაში შედიოდნენ: საფრანგეთიდან – გენერალი პელისიე, არჩეული თავმჯდომარე; ინგლისიდან – გენერალი სიმონსი, საინჟინრო პოლკოვნიკი; რუსეთიდან – გენერალი ჩირიკოვი და პოლკოვნიკი ივანინი; პორტადან პუსეინ-ფაშა, ანტალიის არმიის შტაბის მეთაური და ოსმან-ბეი, პეტერბურგში თურქეთის საელჩოს. კომისია ოსურგეთში სექტემბერში ჩამოვიდა, საზღვრისპირა მოსახლეობა აღშფოთებული შეხვდა მას.

აჭარის საზღვარს კამათი არ გამოუწვევია. სამაგიეროდ ქობულეთთან არსებულმა საზღვარმა დავის გარეშე ვერ ნაიარა. მხარეებმა შემდეგი მოთხოვნები წამოაყენეს:

რუსეთის წარმომადგენელი, გენერალი ჩირიკოვი, ამტკიცებდა, რომ სადემარკაციო ხაზი უნდა გადაჭიმულიყო ხინოს მთიდან ჭახათის მთის გავლით მდ. ცხრაფონაზე, მდ. ჩოლოქთან შეერთების ადგილამდე, შემდეგ ამ მდინარის დინების გასწვრივ ზღვამდე, ე.ი. ის ითხოვდა იმას, რასაც ნემიროვიჩი 1840 წელს. თურქი კომისრები კი ამტკიცებდნენ, რომ საზღვარი იწყებოდა ხინოს მთიდან, პირდაპირი გზით გაივლიდა ნაბადას მთას და გავიდოდა მდ. ჩოლოქთან სოფ. ქაქუთის ქვემოთ. გამოდიოდა, რომ თურქების საკუთრებაში მდ. ჩოლოქსა და ცხრაფონას შორის არსებული სადავო ტერიტორიის გარდა, აღმოჩნდებოდა ჩვენი სოფლებიც: აჭი, ნაცხვატევი, ქაქუთი, აქედან ჩანს, რომ ტრაპიზონის კონფერენციის შემდეგ თურქების პრეტენზიები კი არ შემცირდა, არამედ პირიქით, გაიზარდა.

მომრიგებლები არ დაეთანხმნენ მხარეების მოთხოვნებს და მიუთითეს ის საზღვარი, რომელიც ამჟამად არსებობს. ჩვენი კომისრები უპრობლემოდ დაეთანხმნენ მომრიგებლებს, თურქები კი არა, საკუთარი მთავრობის მითითებებზე დაყრდნობით, დაბეჯითებით მოითხოვდნენ მათ მიერ მითითებული საზღვრების დაკანონებას. ამ გარემოებამ გაართულა საქმე და საკითხი მხოლოდ 1858 წელს გადაწყდა, კონსტანტინოპოლში, სადაც ჩვენი გურიის საზღვარი ასე განისაზღვრება: “ჭახათის მთიდან საზღვარი ეშვება მდ. ჭოროხის მთავარი შესართავის გასწვრივ, სანამ ის არ შეუერთდება შავ ზღვას”. “იქ, სადაც არის მდინარის რამდენიმე ტოტი, საზღვრად ჩაითვლება მთავარი, მთავარ ტოტად ის ითვლება, რომელსაც დიდი ტერიტორია უკავია”. ეს გადაწყვეტილება სისრულეში 1859 წელს მოვიდა.

საინტერესოა კომისიის სხვა გადაწყვეტილებებიც:

1. საზღვარზე სწორი კორდონის მოწყობა; იმის გამო, რომ საზღვრისპირა მიწების გამო კობულეთლებსა და გუ-

რულებს შორის უთანხმოება სუფევდა, კორდონის დაცვა რეგულარული ჯარისგან უნდა შეედგინათ, უკიდურეს შემთხვევაში, ფორმიანი მოსახლეობისგან.

2. მთელი საზღვრის გასწვრივ შარაგის გაკეთება, სიგანით იარაღის გასროლაზე.

3. ორივე მხარე ეალდებული იყო სასაზღვრო კომისრების თანამდებობა დაეწესებინა, რომელსაც ევალეობოდა სასაზღვრო დაეების გარჩევა.

4. საზღვრისპირა სოფლების: ქაქუთის, ნაცხვატევის, აკისა და ჩეხედანის მკვიდრებს ნება მიეცეთ გადასახლდნენ მეზობელ სახელმწიფოში, შესაძლო ზარალს კი ის სახელმწიფო აანაზღაურებს, სადაც გადასახლდებიან.

5. დააბრუნონ ტყვეები და მიმალული დამნაშავეები.

ყველა ეს წინადადება მიიღეს დაინტერესებულმა სახელმწიფოებმა და გურიის საზღვარზე ამჟამად დადგენილი კანონები 1860 წლიდან ამოქმედდა.

ასე რომ, 1829 წელს რუსეთის არმიის ბრწყინვალე გამარჯვებისას დაწყებულ საქმეს დასრულება ეწერა 1854 წლის წარუმატებელი ომის შემდეგ, ამაში დამნაშავე მხოლოდ რუსეთის დიპლომატიას, რომელმაც არ ისარგებლა ხელსაყრელი მომენტებით. შეიძლება თქვან, რომ გურიის საზღვარი, განსაკუთრებით ჩოლოქსა და ცხრაფონას შორის მდებარე ტერიტორია, სულ 5000 დესეტინა, არაფერს მნიშვნელოვანს დიდი რუსეთისთვის არ წარმოადგენს. ესამთ კითხვას: მაშინ რატომ ჩატარდა ამდენი დიპლომატიური და ადმინისტრაციული მანევრები 1835-დან 1853 წლებამდე, დაიხარჯა ამდენი ძვირფასი დრო, ასობით ათასი რუბლი?

ამ კითხვებზე არსებობს ოფიციალური პასუხი: სასაზღვრო დაეებს ჩვენ არეანიჭებდით სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობას, რადგან ეს წაგვიყვანდა პორტასთვის ტერიტორიულ დათმობებზე; რაც თავის მხრივ საკმაოდ არაპრაქტი-

კულია, ამიტომ ამ დავას მიეცა კერძო მიწებზე მეზობელი მიწათმფლობელების დავის სახე. მაგრამ, ეფიქრობთ, რომ კერძო მიწები, სახელმწიფო მიწების მსგავსად, სახელმწიფოს კუთვნილებაა და მათი უფლებების დარღვევა სახელმწიფო საზღერის დარღვევის ტოლფასია, რაც ქვეყნის ღირსებას ღახავს. ასე რომ, მიწის ერთი ნაგლეჯის გამო დავას ჩვენთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. გურიაში შეილახა რუსეთის ხელისუფლების ავტორიტეტი, სადავო ტერიტორიის მოსახლეობის დიდი ნაწილი საერთაშორისო კომისიის გადაწყვეტილებით სარგებლობს და გადასახლდა თურქეთში, თურქეთიდან ჩვენკენ კი ერთი ადამიანიც არ გადმოსულა. თურქეთი მხარს უჭერდა გურიაში 1841 წელს მომხდარ არეულობას, გადაიბირა აჭარა და ქობულეთი.

II

აჭარა-გურიის ქედის საღაზვერეო სამუშაოები

გურიის მხარის ამიერკავკასიის ამჟამინდელი საზღვარი გადის შეკვეთილიდან (წმ. ნიკოლოზის საგუმბაგო) მდ. ჩოლოქის მარჯვენა შენაკადამდე, სადაც დგას №1 პირამიდა. აქედან საზღვრის ხაზი აღმოსავლეთით გადის ტალახას მთაზე (ჭახათას მთის ერთ-ერთი მწვერვალი), აჭარა-გურიის ქედის მინდერის ზოლის სამხრეთ ნაწილში, შეენაბადას მთამდე. გურიის საზღვარი თურქეთთან აქ მთავრდება. აქედან იწყება თბილისის გუბერნიის ახალციხის მაზრის საზღვარი.

აღწერილი ტოპოგრაფიული ხაზი ორ, ერთმანეთისგან მკვეთრად განსხვავებულ ნაწილად შეიძლება გაიყოს: დაბლობად, რომელიც 25 ვერსზეა გადაჭიმული – ზღვიდან მუხარათის საგუმბაგომდე და მთიანად – მუხარათის საგუმბაგოდან შეენაბადას მთამდე, დაახლოებით 50 ვერსი.

გურიის საზღვრის ვაკე ნაწილი იწყება სოფ. ქაქუთიდან, იქ, სადაც ეიწრო ხეობიდან გამოსული მდ. ჩოლოქი ეშვება შავი ზღვისკენ ოდნავ დახრილ დაბლობზე. მუხარათის საგუმბაგოსთან მდინარე მიედინება მინდერებს შორის ზღვის დონიდან 400 ფუტის სიმაღლეზე. აქ ჩოლოქი პატარა მდინარეა, რომელსაც კაცი იოლად გადაახტება. მუხარათის საგუმბაგოს ქვემოთ წყალი თიხიან კალაპოტში ნელა მოედინება, გარშემო ხშირი ლიანებია, რომლებიც ზოგჯერ მთლიანად ფარაეს წყლის ზედაპირს, განსაკუთრებით ქვემო-ბოგილის პოსტთან, სადაც წყალი გარდაიქმნება შავ, თითქმის უძრავ მასად, რომელსაც შესამჩნევად ემატება სიგანე და სიღრმე. რაც უფრო ქვემოთ ეშვება მდინარე,

მით უფრო ჭაობიანია მისი ნაპირები, მდინარის მარჯვენა (რუსეთის) ნაპირი უფრო დაბალი და ჭაობიანია, ვიდრე მარცხენა (თურქეთის). ზღვასთან მცენარეები უფრო ხშირია: ტყე დიდი და დბურული ხდება, მცენარეები ნაირსახოვანია, ადგილები კი – უფრო და უფრო მიუვალი. ზღვიდან 2 ვერსში ჩოლოქი მკვეთრად უხევეს ჩრდილოეთით და 5 ვერსის მანძილზე ზღვის ნაპირს მიუყვება, ნაპირი შიშველი, მშრალი და ქვიშიანია. ზღვასთან ჩოლოქი უერთდება მდ. ნატანებს – იქმნება საკმაოდ ღრმა და ფართო შეკვეთილის ნავსადგური, ქვიშიანი ნაპირით (არც თუ ისე დიდი ხნის წინ, მოხუცების მეხსიერებაში, ჩოლოქი და ნატანები ზღვაში ცალ-ცალკე ჩადიოდნენ. ქვიშის ზოლი, რომელიც ჩოლოქს ზღვისგან ყოფს, მოგვიანებით წარმოიშვა და მიმართულებითა და ზომით ბათუმის ზოლის ანალოგიურია. ზღვის ნაპირთან, შეკვეთილთან ახლოს, შეიმჩნევა დიუნების ორი პარალელური რიგი, რაც ამტკიცებს, რომ შავი ზღვა ნელ-ნელა უკან იხევეს. შეკვეთილთან წყლის სიგანე 50 საჟენია, სიღრმე კი ძლიერ-ძლივობით საკმარისია პატარა ნაებისთვის, რომლითაც შეკვეთილიდან საქონელი გადააქვთ.

ჩოლოქის ნაპირი მისი შესართავეებიდან ჩვენი და თურქეთის მხრიდანაც სოფ. ქაქუთამდე დაუსახლებელია. დღემდე აქ მოდიოდნენ მხოლოდ ტახზე მონადირეები და კონტრაბანდისტები, რომლებიც იტაცებდნენ გურულ ქალებსა და ბაეშეებს. ჭაობიანი და გაუვალი ადგილები ხელს უშლიდა კულტურის განვითარებას. ამჟამად სურათი რამდენადმე შეიცვალა: კავკასიურ სიმიდზე მოთხოვნის გაზრდის გამო, მოსახლეობა ჩოლოქის ნაპირებთან ჩამოვიდა, თესავენ კანაფს, აშენებენ დროებით სადგომებს, მდინარის სანაპირო შეიცვალა, კლიმატურადაც კი, სიმიდის ყანები

მდინარის ორივე ნაპირასაა დათესილი, ხშირად იმგვარად, რომ თურქეთში მცხოვრები ქართველის ყანა გურულის ყანისგან 2-3 საუენის სიგანის მქონე მდ. ჩოლოქითაა დაშორებული (ზემო-ბოგილსკის საგუშაგოსთან მდინარე ჩოლოქის მარჯვენა ნაპირზეც კი აქეთ ქობულეთელებს ყანა. ჩოლოქის სიმიდის ყანის სიმაღლე 2 საუენს აღწევს და იძლევა 2-დან 4 ტარომდე მოსაეაღს, თითოეულს 600-დან 1000-მდე მარცვალი აქვს). გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისში, განსაკუთრებით კი სიმიდის მოსაეაღის აღებისას, ჩოლოქის ნაპირებზე სიცოცხლე ჩქევს, სამაგიეროდ, აგვისტოს დასაწყისში, როცა იწყება ციების სეზონი, აღარაფერი არის. ჩოლოქის სანაპიროს სამხრეთ დასაეღეთით მთელი გურიის საქონელს აძოვებენ.

ჩვენი საზღვრის დაბლობზე, ანუ როგორც იტყვიან, ჩოლოქის ხაზზე, თურქეთისკენ სამი გზა მიდის: ერთი მიუყვება ზღვის ნაპირს წმ. ნიკოლოზის საგუშაგოსთან, მეორე გადის ჩოლოქის საგუშაგოსა და სოფ. ლელვაზე, მესამე – ქვემო-ბოგილსკის საგუშაგოსთან ოჩხამურზე. მათგან ყველას პირეელი სჯობია. იგი მოსახერხებელია ბორბლიანი ტრანსპორტისათვის, მიუყვება ზღვის ქვიშიან ნაპირს და ჩოლოქთან კინტრიშის (ლიმონას) მინდორზე გადის. ამ გზის ყველაზე დიდი ნაკლი, ზღვიდან ფლოტის თავდასხმის საშიშროების გარდა, არის ის, რომ არ გააჩნია გადასასეღელი მდ. ჩოლოქსა და ნატანებზე. ამ მდინარეების შეერთების აღეილი საგრძნობლად ფართეა (1853 წელს თურქები წმინდა ნიკოლოზის სიმაგრის ასაღებად ღამით გადმოსხდნენ სიმაგრის ჩრდილოეთით და გარნიზონს ამ მხრიდან შეუტყეს). ამ პრობლემის მოსაეეარებად ყველაზე მოსახერხებელი იქნება ნატანების მარცხენა ნაპირთან, მდ. ცხრაფონას შენაკადებთან, გზე-

ბის გაყვანა. აქ ჩოლოკზე ხიდის გადებაც შეიძლება. ეს გზა საბარგო-საკარანტინო მიზნებისთვისაც გამოდგება. ეუიქრობთ, სამხედრო ხელისუფალთ არ აწყენდათ ამ საკითხზე დაუიქრება.

დანარჩენი ორი გზა, განსაკუთრებით ონხამურის, ნაკლებადაა ცნობილი. ოსურგეთში გამოიკითხვამ გეიწენა, რომ ლეღვას გზა შინდერის არტილერიისთვის გამოდგება, მაგრამ ის სახიფათო ტყეებში გადის. 1854 წელს გენერალ ბაგრატიონ-მუხრანელის კოლონების ამ გზაზე გაელამ აწენა, რომ ლასეთის სანჯაყში ჯარის გადაადგილება საკმაოდ სახიფათოა (1854 წელს თავადმა ბაგრატიონ-მუხრანელმა ციხისძირზე ლაშქრობა გადაწყვიტა, რუსეთის რაზმმა დაუბრკოლებლად მიადწია ლეღვამდე, მაგრამ აქ გაიგეს, რომ ქობულეთელებმა უკანდასახევი გზა მოუტრეს, თავადმა მუხრანელმა უკან დაბრუნება ელდარ გაბედა, გადაწყვიტა, გურიის მილიციის დახმარებით, ღამით გატრილყო ქვემო-ბოგილსკის საგუშაგოსკენ და ჩუმად დაბრუნებულიყო ჩოლოქთან). მიუხედავად იმისა, რომ გურიაში გზები შედარებით მოწესრიგდა, სამწუხაროდ, ეს გზები, ხელისუფლების ყურადღების მიღმა დარჩა. ქუთაისის ყოფილი სამხედრო გუბერნატორის გრიგოლ ლევაშოვის მიერ დამტკიცებული გეგმით, მთელი ადგილობრივი რესურსები ხმარდება ოსურგეთი-ფოთის გზატკეცილის მოწყობას. ყოფილ გუბერნატორს სურდა ფოთი რიონის მხარის ცენტრად ექცია. დღეისთვის ეს გეგმა სისრულეში მოდის, ამიტომ თავს ნებას მივცემ ეს გეგმა გურიასთან მიმართებაში შეეაფასო.

გურია ამიერკავკასიისგან მოწყვეტილია რიონის ჭაობიანი ხეობით, მესხეთის, ანუ საქართველო-იმერეთის ქედის ტყიანი მთათა სისტემით. ეს მხარე ეკონომიკურად სავსებით

იზოლირებულია სამეგრელოსა და საქართველოსაგან და იმერეთს მიწის პატარა ზოლით უკავშირდება, რიონის გასწვრივ, ორპირიდან ვარციხის მთამდე. გურიაში დასახლებულია ეიწრო სანაპირო ზოლი (რომლის ნაპირი დასახლებულია მხოლოდ თურქეთის საზღვართან, სუფსამდე) ჩრდილო-აღმოსავლეთით ამავე მიმართულებით განლაგებულია გურიის მთათა სისტემა, რომელიც ქმნის ქვეყნის ზედაპირს, განსაზღვრავს მისი მდინარეების მიმართულებას და ადამიანთა საცხოვრებელ ადგილებს. ყოველივე ეს კი პირდაპირ განაპირობებს იმ მიმართულებას, რომლითაც ოზურგეთის მაზრაში გზები უნდა გადიოდეს. ფოთი გურიის სავაჭრო გზებიდან განზე რჩება, ხოლო ჭაობის დიდი სამკუთხედი, რომელიც მას ოზურგეთის მაზრისგან ყოფს, გურიის სამომავლო მნიშვნელობას შეაფერხებს, იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ფოთის პორტის სავაჭრო საქმიანობა მომავალში დიდ მასშტაბებს მიაღწევს. გურიას აქვს თავისი სავაჭრო და ადმინისტრაციული ცენტრები, რომლებიც ბუნებრივად გახდებიან საკომუნიკაციო გზების საკვანძო პუნქტები. ასეთი ცენტრებია: ოზურგეთი, შეკვეთილი და რიონის სანაპირო ორპირთან. გზები, რომლებიც ამ პუნქტებზე გადის, დიდ რადიუსზე კვეთენ ქვეყანას და უკავშირდებიან რაც შეიძლება მეტ დასახლებულ ადგილს. გურიის ნამდვილი სიმდიდრე ტყე და სიმინდია, რომელთა გატანა ზღვით შეიძლება შეკვეთილისა და გრიგოლეთის ნავსადგურებიდან. განსაკუთრებით მოსახერხებელია შეკვეთილი, რომელიც მდებარეობს მდ. ჩოლოქისა და ნატანების შეერთების ადგილას. აქ იოლად შედის ადგილობრივი მოსახლეობის პატარა გემები. მიუხედავად იმისა, რომ შეკვეთილისკენ მიმავალი გზები ამჟამად ყველაზე ცუდ მდგომარეობაშია და არც სამომავლოდ გაუმჯობესდება, ამ ადგილის სავაჭრო მნიშ-

ვნელობა ყოველწლიურად იზრდება. შეევეთილიდან ზღვით გაუგზავნიათ:

1874 წელს - სიმინდი 106972 ფუთი; ტყე 2896 ფუთი (პალმები).

1875 წლის 1 იანვრიდან 1 იელისამდე - სიმინდი 118000 ფუთი; ტყე 14270 ფუთი (კაკალი).

სტრატეგიულად გურიისთვის ორპირიდან და ვარციხი-დან თურქეთისკენ მიმავალი გზებია მნიშვნელოვანი. ამ თვალსაზრისით გურიის გზების ცენტრად უმჯობესი იქნებოდა მიგვეღო ოსურგეთი და რიონის ნაპირი ორპირთან, ვიდრე ფოთი.

გურიის საზღვრის მთიანი ნაწილი იწყება მუშარათის საგუშაგოსთან, ადის ზემოთ, მდ. ჩოლოქის გასწვრივ, საკმაოდ ვიწრო ტყიან ხეობაში ჭახათას მთამდე. სადაც ზღვის დონიდან 3300 ფუტის სიმაღლეზე აღმოსაქვლეთისკენ უხევეს და მიუყვება აჭარა-გურიის ქედის თხემს ეს ქედი, რომელსაც უფრო სწორად მოიხსენიებენ აჭარის ან ასალციხე-აჭარის ქედის სახელწოდებით. მცირე კავკასიონის მთაჲრ ნაწილს მიეკუთვნება. აჭარა-გურიის ქედი, ისევე როგორც გურიის საზღვარი, იწყება კარჩხალის მთასთან 60 15 განედზე, ჯერ ვიწრო, კლდიან თხემად მიდის, თანდათან დაბლდება ზოტის-ყელის უღელტეხილამდე. რომლის სიმაღლე 7000 ფუტზე მეტი არაა, შემდეგ ქედი შესამჩნევად მაღლდება და სომლიას მთასთან 10 ეერსის სიგანისაა. სომ-ლიის დასაქვლეთით მთის ხეობა ისევე ვიწროვდება და მდ. აჭის-წყლის სათავესთან გადაიქცევა ვიწრო, ტყიან თხემად, რომელიც თანდათან ეშეება ტალახას უღელტეხილამდე ჭახათას მთის ახლოს. ამ მთის სიმაღლე ზღვის დონიდან 3300 ფუტია, ქედი ბორცვების სახეს იღებს, რომლებიც მიუყვება მდ. ჩოლოქის ნაპირებს ქვემო-ბოგოლსკის საგუშაგომდე. აქედან ყველაზე უკეთ ჩანს ჯიხანჯურის ბორცვი-

ანი წვერი, რომელიც ლეღვას გზის მახლობლადაა. ქედის ვერტიკალური ნაწილი ქმნის ამოზნექილ რკალს, რომელიც 500 ფუტის სამალღეზე ადის ჯიხანჯურიდან სომლიამდე (9000 ფუტზე) და კელავ ეშვება ზოტის ყელამდე (7000 ფუტზე) (პასტადაგი, ღამის-კიხე). ქედის სამხრეთი ფერდობი, საიდანაც თურქეთის გზები გამოდის, აჭარისა და ქობულეთის მხრიდან მკვეთრად დამრეცია და კლდიანი, ჩვენი სახელმწიფო საზღვარი ხრამზე გადის. აჭარა-გურიის ქედის ჩრდილოეთი კალთა განსხეავებულია. იგი გურიისკენ მრავალი კონტრფორსით ეშვება, რომლებიც კონფიგურაციით ვიწრო, ციცაბოფერდებიან თხემებს წარმოადგენენ, ნაპრალებში სათავეს იღებს გურიის მდინარეები. აქაური ქვაბულები არ ჰგვანან აჭარისა და შავშეთის მდინარეების

გენერალური შტაბის პოდპოლკოვნიკი
გიორგი ყაზბეგი
(1839—1921)

ქვაბულებს. რადგან აჭარა-გურიის ქედს არა აქვს ტერა-სული ხასიათი, როგორც არსიანის მთის დასავლეთ ფერ-დობს. ამის გამო გურიაში დასახლებული ადგილები უფრო ქვემოთაა, ვიდრე თურქეთის საქართველოში.

რაც უფრო დასავლეთით ვშორდებით მთავარ ქედს, კონტრფორსები გრძელი და გადაადგილებისთვის მოსახ-ერხებელი ხდება. ყველაზე გრძელი კონტრფორსი ეშვება კაპორჩხლის მთასთან, რომელიც სუფსას რიონის აუზ-ისგან ყოფს და მდ. ჩოჩხათამდე მთის სისტემის სახით მიდის, რომელსაც ჩოხატაურის ქედს უწოდებენ. ამ ქედის განშტოება კმნის მდ. სუფსაში ჩამავალი შენაკადების წყ-ალგამყოფს, მეორე კონტრფორსი, შესამჩნევად გრძელი, ეშვება სომლიის მთიდან პირველის პარალელურად და არის მდ. სუფსისა და ნატანების წყალგამყოფი; ამ თხემის გაგრძელება ცნობილია პოლკოვნიკ კრავეიჩის ნაშრომიდან გურიამთა-ბახეის მთების სახელით. თავინურიდან, ხინოდ-ან და პერანგადან დაშვებული კონტრფორსები უფრო და უფრო მოკლდება, ასე რომ, გოგიეთისა და ლისაურის ქედები საკმაოდ მოკლეა. მათა მთავარი სისტემის ტყიან ზოლს არა აქვს დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობა, რადგან ხელს უშლიან თესვასა და ტყის გატანას. მოსახლეობა 3000 ფუტზე მაღა არ არის, სამაგიეროდ მინდერები ზღვის დონიდან 7000 ფუტზე გვაქვს და ზაფხულობით სიცოცხლე ჩქეფს. მიმდინარე, 1875 წელს, მხოლოდ სახელმწიფო მინდ-ერებში 40000 მსხვილი რქოსანი და 18000 ცხვარი ძოვდა, სახელმწიფო მინდერების გარდა გურიის მთებზე არის თავად დიმიტრი გურიელის (თავინური) და თავად ერ-სთაყვების (სოტიმერია) საკმაოდ დიდი მინდერები, სადაც არანაკლები რაოდენობის პირუტყვი ბინადრობს. ამგვარად, გასულ საუფხულს 80 ათასამდე საქონელი ძოვდა აჭარა-

გურიის ქედზე. უკანასკნელ წლებამდე აქ არ ამოყავდათ
ჯოგები შიგა გურიიდან და სამეგრელოდან, რადგან ყაჩა-
ლობა და ქურდობა მძლავრობდა. ამჟამად მეზობლებს შო-
რის შედარებით მშვიდობიანი ურთიერთობაა გურიის ახალი
ადმინისტრაციული წყობის წყალობით, განსაკუთრებით კი
აჭარელი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის დამსახურებით აჭარა-

შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი (1833—1892)
ნახ. გურამ ფუტყარაძისა

გურიის ქედის მინდვრებზე გაიზარდა აჭარული იაილების
რაოდენობა: მარტო თაგინურის საძოვრებზე 1875 წელს
იყო 6 იაილა, ბახპაროში (ბახეისწყლის სათავეში) გამო-
სასამთრებლად დასახლდა 57 აჭარული ოჯახი, თუკი ამის
საშუალება იქნა. მათ ჰყავთ 26 ცხენი, 600 სული მსხეილი
პირუტყვი და 400 (კხვარი, რომ არაფერი ეთქვათ დიდძალ
ჯოგზე, რომლებიც მათთან მოსამწყემსად მოჰყავთ.

კავკასიაში გვაქვს ზღვის დონიდან 8000 ფუტის სიმაღლეზე ადამიანთა დასახლების მაგალითები (კავკასიაში ყველაზე მაღალმთიანი სოფელია ყურუში, სამხრეთ დაღესტანში, 8175 ფუტ აბსოლუტურ სიმაღლეზე; სოფ. კოლოცა, ოსეთში, მდ. ფიანგდონზე, 7748 ფუტ აბსოლუტურ სიმაღლეზე. იხ. ი. ი. სტებნიცკის სტატია – მარადიული თოვლის სიმაღლე კავკასიის მთებზე. ვ. 13), ამიტომ ეჭვი არ გეჟავრება, რომ აჭარა-გურიის ქედის საძოვრებზე უფრო და უფრო მეტი მეჯოგე აეა როგორც რიონის მხარიდან, ასევე თურქეთის საქართველოდან, თუკი ადმინისტრაცია მოახერხებს ქურდობის მოსპობას ამ იზოლირებულ მხარეში და საძოვრებისკენ მიმავალი გზებს თუ მოაწესრიგებენ.

აჭარა-გურიის ქედის დასახსიათებისას აღვნიშნეთ, რომ სამხრეთი ფერდობი დასერილია ხრამებით, რომლებზეც გადის გზები გურიიდან. აჭარასა და ქობულეთში. ეს გასასვლელები გამოდის ტალახას, ხინოს, ჯვარი-მინდორის, ჯვარი-ულეთოს, გომისმთის და კარჩხალის უღელტეხილებიდან.

ეს გზები გურიის მხრიდან ჯერ ეაკეზე, საკმაოდ დაბურილ ტყეში გადის, შემდეგ კი (ტალახას გარდა) მდინარეების ხეობას კი არა, არამედ კონტრფორსების თხემებს მიუყვება. ხეობები ისეთი ციცაბოა, რომ მდინარეები სათავეებში ჩანსკერებად ეშვება, მაგრამ, რაც არ უნდა ციცაბო და ვიწრო იყოს კონტრფორსების თხემები, რომლებიც ალპური მინდვრებიდან გურიის დაბლობზე გადის, ისინი ხეობებს მაინც სჯობია და გზებისთვის ხელსაყრელია. აქ, ყველგან, დაბურული, საუკუნოვანი ტყეებია, მიწა ქვიშიანი და სიღრმეში თიხიანია, გზა აქ არასდროს გაუყვანიათ და ბილიკებით დადიან, რომლებიც ჩახერგილია ქეებითა და ხეების კუნძულებით, რომლებიც საფეხურებს ქმნიან და

ხშირად ხელს უშლიან ცხენებს სიარულში. იქ, სადაც კონტროლორების თხემები ვიწროვდება, ეს კი საკმაოდ ხშირად ხდება, გზა ჩაღრმავებულ ტრანშეებში გადის, იგი წყლის ტალახიან კალაპოტს წარმოშობს; ხშირად ამ ტალახის გავლა შეუძლებელია, რადგან გზა რამდენიმე ასეული ფუტის სიმაღლეზე ქვის კედლებშია მოქცეული. დახასიათებიდან ჩანს, რომ გურიიდან აჭარის ქედზე გზის გამაელობა დამოკიდებულია გოდლედების სიდიდეზე და სიგრძეზე; რაც უფრო აღმოსავლეთითაა ეს გზები, მით უფრო გრძელი და დასამუშავებლად მოსახერხებელია

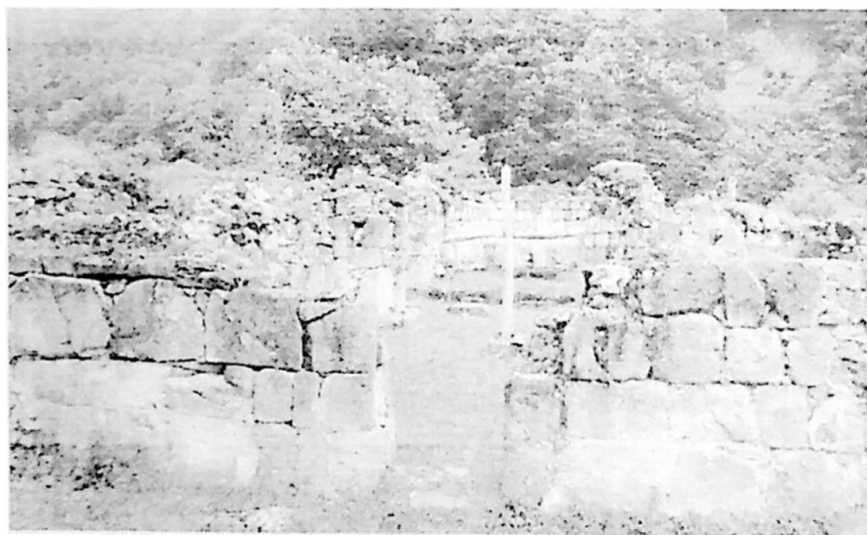
ჭახათის მთასთან მდებარე ტალახას უელტეხილზე გურიიდან მოდის ორი გზა: ერთი — სოფ. ქაქუთიდან, ჩოლოქს ზემოთ; მეორე — ლიხაურიდან და აჭიდან, სოფ. ნაცხვატევის ნანგრევების შორიახლოს. ქაქუთის გზა ოზურგეთიდან ქაქუთამდე ხელსაყრელია ურმებით გადაადგილებისთვის. შემდეგ იწყება ვიწრო, ტყიანი და საკმაოდ ფართე ბილიკი, რომელიც, ზემოთ ტალახას უელტეხილამდე აუყვება ჩოლოქს. ქაქუთიდან ნაცხვატევის საგუშაგოს გავლით ტალახამდე მანძილი 6 ვერსია. ქაქუთის გზის პარალელურად, ჩოლოქის მარცხენა სანაპიროს, ე. ი. თურქეთის ტერიტორიას, მიუყვება მეორე გზა, რომელიც იწყება ჩოლოქის თურქულ საგუშაგოსთან და პირველ გზას უერთდება ტალახას უელტეხილზე, სადაც დგას თურქული საგუშაგო და სასაზღვრო პირამიდა №1.

აჭის გზა გადის მდ. აჭის ხეობაში, ლიხაურის ციხის ნანგრევების გასწვრივ, რომელიც ოდესღაც იცავდა გურიის დაბლობზე ტალახას მდიდან ჩამოსასვლელს. ოზურგეთის მხრიდან სოფ. ლიხაურის გავლისას გზა მდ. აჭის ვიწრო ხეობაში შედის, გაივლის საკმაოდ მყარ და მდინარის მარჯვენა ნაპირზე გადებულ ფართე ხის

ხიდს და გადის ლამაზ ადგილებში. სოფ. აჭამდე, რომელიც გადაკეტილია ხანისლებოსა და ტალახას მთებს შორის. ოსურგეთიდან აკის საგუშაგომდე გზა კარგია მსუბუქი არტილერიის გადასატანად. შემდეგ იწყება ტალახას უღელტეხილის ციცაბო ასასვლელი, რომელიც 8 ვერსითაა დაშორებული; გზა ვიწრო, ციცაბოა და მოსახერხებელია მხოლოდ მსუბუქი საპალნის გადასატანად.

ტალახიდან ოსურგეთამდე მანძილი. ქაქუთიდანაც და აკიდანაც 15 ვერსზე მეტი არაა, მაგრამ ამ ორი გზიდან უმჯობესია ჩოლოქის საგუშაგოსა და სოფ. ქაქუთის გაელით მომავალი გზა.

ტალახას უღელტეხილი მნიშვნელოვანია სამხედრო კუთხით. აქედან შეიძლება დაემუქრო მდ. კინტრიშის შუაწელში მდებარე სოფლებს და ქობულეთლების ეურადლება მოადუნო სანაპირო გზისგან. რომელიც; მოაგარი

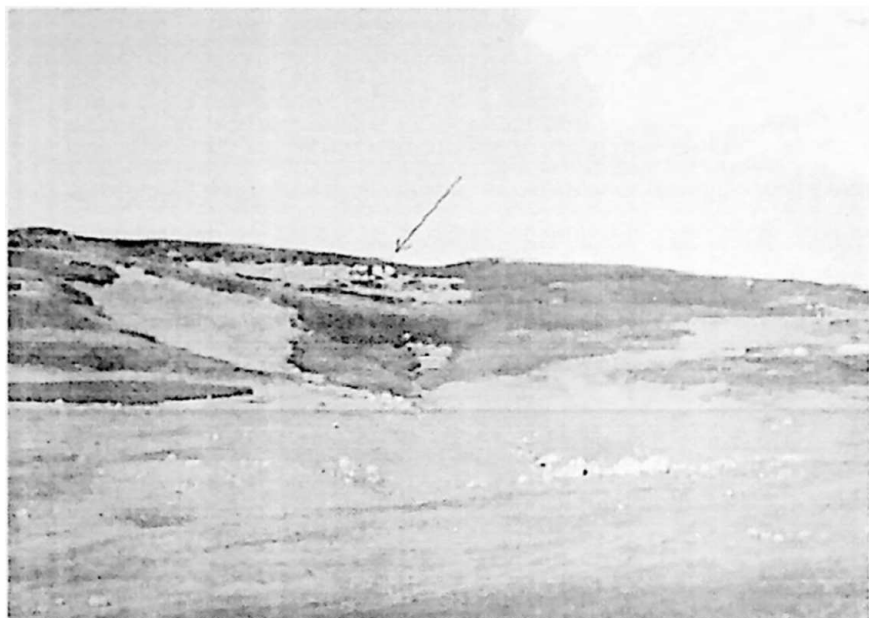

ხინოს საკათედრო ტაძრის ნაშთები

საოპერაციო გზა იქნება, ჩვენი ჯარების ლაზეთის სან-
ჯაყში მოძრაობისას. ტალახას გზა ეკონომიკურად მნიშ-
ვნელოვანი არაა. იგი გადის დაბურულ ტყეში და შეხება
არა აქვს აჭარა-გურიის ქედის მინდვრებთან.

ოზურგეთიდან ხინოს უღელტეხილისკენ მიდის ერთად-
ერთი გზა – გოგიითის საგუშაგოს გავლით, მისი სიგრძე 22
ვერსია, აქედან პირველი 7-8 ვერსი დაბლობზე გადის. და-
ნარჩენ მანძილზე გზა ჯერ კონტრფორსის თხემს აუყვება,
რომელიც ერთმანეთისგან ყოფს მდინარეებს ბუჟუი და აშ-
დაკეი, შემდეგ, ოზურგეთიდან 1 ვერსის მოშორებით, მინდ-
ვრის გავლით, სულ ზემოთ და ზემოთ ადის ხინოს მთის
უღელტეხილთან, 8000 ფუტის სიმაღლეზე, სადაც პერანგას
კლდოვანი ტოტი გამოეყოფა მთაგარ ქედს, ეს გზა გადის
საძოვრებისთვის გამოუსადეგარ ადგილებში და არც ეკო-
ნომიკური და არც სამხედრო მნიშვნელობა არა აქვს. ორი
შემდეგი უღელტეხილი: **ჯვარი-მინდორი და ჯვარიუღეთო**
ხინოს აღმოსავლეთითაა, აჭარა-გურიის ქედის დიდი ალ-
პური მინდვრის შუაში. **ამ უღელტეხილებს დიდი სამხედრო**
და ეკონომიკური მნიშვნელობა აქვთ: ისინი განლაგებუ-
ლია საუკეთესო საძოვრებთან და ზემო აჭარაში შეღწე-
ვის საუკეთესო საშუალებას წარმოადგენენ. ოზურგეთთან
ჯვარიმინდვრის ყველაზე ახლო დამაკავშირებელი გზა
გადის მდ. ბუჟუის ხეობაში. შემოქმედის მონასტერსა და
გომის საგუშაგოსთან, რომელიც ოზურგეთიდან 14 ვერსი-
თაა დაშორებული. ეს გზა დაბლობში გადის ენახებსა და
სიმინდის ყანებს შორის და ბორბლებიანი ტრანსპორტისთ-
ვის ხელსაყრელია; რაც უფრო ეუახლოვდებით გომის სა-
გუშაგოს, ბუნება რამდენადმე იცვლება; მდ. ბუჟუი ქაფიანი
და ხმაურიანი ხდება, მგზავრი ხეობაში შედის, საგუშაგოს
შემდეგ გზა ბილიკად იქცევა, ჩაღრმავებული ტრანშეის

სახით მიუყვება მთიანეთის ქედის ვიწრო გვერდს. რომელიც ერთმანეთისგან ყოფს ბჟუჟის სათავეს წყლებს. გარშემო ხშირი, საუკუნოვანი დაბურული ტყეა. ცხელი ადგილები-

ჯვარიმინდორი
(ისრით მინიშნებულია ქვაჯვარი)

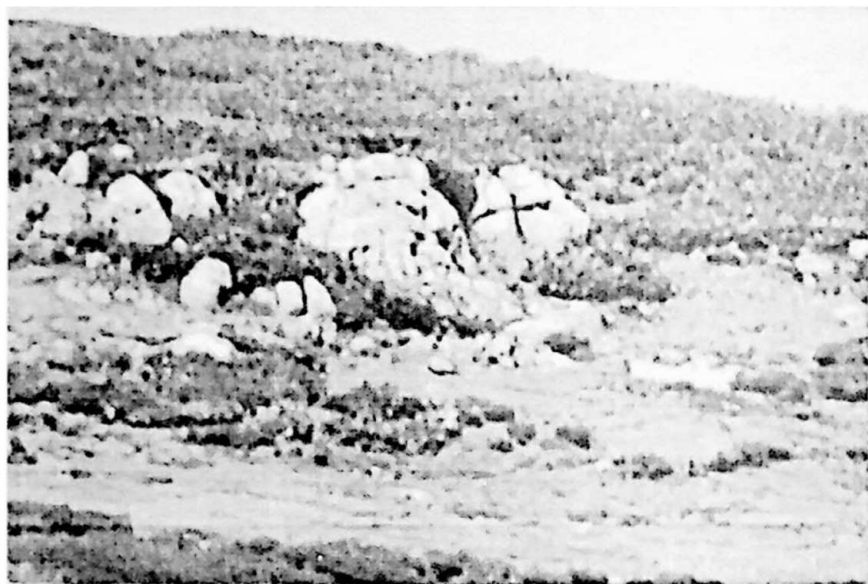
სთვის დამახასიათებელი გამოუსადეგარი ჯიშებით. 4 საათი უნდა იარო ამ გზაზე. სანამ მინდორში გახვალ. 7000 ფუტის სიმაღლეზე მთაერდება ტყე და ალპური მინდორი იწყება, რომელიც მოსახერხებელია ყველა მიმართულებით გადაადგილებისთვის, ჩანს თალიზაურის, სომლიის, პერანგას, ხინოსა და სხვა მთების წვერები, ამ მთებს შორის ძოვს აუარაცხელი საქონელი და ცხვარი. პორიზონტი ფართოა. კარგ ამინდში ერთი მხრიდან ჩანს რიონის მხარის პანორამა. მეორე მხრიდან – მთელი აჭარა, არსიანიდან

ბათუმამდე. დასახლება გურიის მხრიდან გომის საგუშაგოსთან მთავრდება, აქედან აჭარის სოფლებამდე, 30 ვერსის მანძილზე, ადამიანებს მხოლოდ ზაფხულში შეიძლება შეხედდეს. ჯვარი-მინდვრის უღელტეხილს ჩვენი საგუშაგო იცავს, რომელიც აჭარულ სოფ. ხაბელაშვილების საზღვართან მდებარეობს. საგუშაგოდან ქედის გასწვრივ, ორივე მხარეს კარგი საპალნე გზები გადის – ერთი ხი-ნოზე, მეორე კი – ჯვარი-უღეთოსა და სომლიაზე. ჯვარი-მინდორი ხინოს მთიდან 10 ვერსზეა, ჯვარი-უღეთოსა და ჯვარი-მინდორს შორის მანძილი დაახლოებით 12 ვერსია; ამ ორ უღელტეხილს შორის კიდევ ერთი, მოსახერხებელი, აჭარასთან დამაკავშირებელი გზაა – ასასვლელი აჭარულ სოფ. ნაღვარევის მოპირდაპირე მხარეს.

გურიიდან ჯვარი-უღეთოსკენ ორი გზა მიდის: ერთი, სოფ. ვაკის-ჯვარიდან, მეორე – სოფ. ასკანიდან. ორივე გზა ოსურგეთის ეზატკეცილზე გამოდის სოფ. ბახესა და ბერეკოულს შორის და ერთმანეთს ჩვენს საზღვრისპირა საგუშაგოსთან უერთდება. ის ატარებს ჯვარი-უღეთოს უღელტეხილის სახელს.

ეს გზები ისეთივეა, როგორიც ზემოთაღწერილი; მაგრამ, რადგან ისინი გადის მთავარი ქედის კონტრ-ფორსების თხემებზე და ეს თხემები გომის თხემებზე გრძელია, ამიტომ ჯვარი-უღეთოს გზები უკეთესია (რომლებიც გომიდან ჯვარი-მინდორზე გადის). აქაც გადაადგილება მხოლოდ საპალნეებს შეუძლიათ, ალბათ-ალბათ გზები იმდენად ცუდია, რომ ეიწრო, გამომშრალ ბილიკებად იქცევა და კიბეების ფორმა აქვთ. ჯვარი-უღეთოსკენ ასასვლელი უკეთესია, ვიდრე ჯვარი-მინდვრისკენ. იგი დაუსახლებელია. ჯვარი-უღეთოს უღელტეხილის ეკონომიკური მნიშვნელობა თანხედება მის სამხედრო მნიშვნელობას: პატარა რაზმი,

რომელიც მას დაიკავებს, იბატონებს აქარა-გურიის ქედის მინდვრებზე. დაემუქრება მთელ ზემო-აქარას. დაუკავშირდება ახალციხის მასრას. საითკენაც საკმაოდ კარგი გზა მიდის ქვაბლიანის ხეობის გავლით. ამ უკანასკნელი გზით 1829 წელს, ხულოზე წარუმატებელი ღაშქრობის შემდეგ გაიარა გენერალ ბარონ ოსტენ-საკენის რაზმი.

ქვა-ჯვარი, ჯვარიმინდორი

ჯვარი-უღეთოს უღელტეხილის ახლოს, აქარა-გურიის ქედს სამხრეთით გამოეყოფა ტოტი, რომელიც არსიანის ქედის დასაწყისია. ეს ტოტი დასაველეთითა და აღმოსავლეთით ესაზღვრება მდ. ქვაბლიანის აუზს და წარმოშობს ჯვარი-უღეთოს აღმოსავლეთიდან შავი და კასპიის ზღვების წყალგამყოფს. ჯვარი-უღეთოს აღმოსავლეთიდან, ქედის საერთო სიმაღლე თანდათან მცირდება და მინდორი

ვიწროვდება, მაგრამ სამხრეთი ფერდობი ტყიანი და მოძრაობისთვის ნაკლებად მოსახერხებელია, ჯვარი-უღეთოდან შეენაბადამდე, სადაც რუსეთის საზღვარი სამხრეთით მკვეთრად უხევს, არა გვაქვს აჭარიდან მოსახერხებელი გამოსასვლელი. ჯვარი-უღეთოდან მთავარი ქედის გავლით გზები გადის გომის-ციხისა და კაპორჩხლის მთასთან ე. ი. უკვე ქუთაისისა და თბილისის გუბერნიების ტერიტორიაზე ქედის გავლით გზები მიუყვება მდ. გუბაზეულისა და სუფსის (სურების) ხეობებს.

თუ გადავხედავთ გურიიდან თურქეთისკენ მიმავალ გზებს, არ შეიძლება არ შევნიშნოთ, რომ სამხედრო კუთხით, პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ექნება, თუ გზებს მოვაწესრიგებთ შემდეგ რადიუსში: რიონიდან (ორპირიდან) ოზურგეთის, შეკვეთილის მიმართულებით (როგორც ოზურგეთიდან, ასევე ჩოჩხათიდან) და აჭარა-გურიის ქედის უღელტეხილებისკენ პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს შემდეგ გზებს:

1. ოზურგეთი-შეკვეთილის გზა (წმ. ნიკოლოზის საგუმზაგოსთან) ჩოლოქის გადასასვლელის მეშვეობით ცხრაფონას შესართავეებთან ახლოს.

2. გზა ორპირიდან ნიგოეთისა და ჩოჩხათის გავლით (ჩოჩხათთან სუფსაზე გადასასვლელი) გრიგოლეთისა და შეკვეთილისკენ.

3. გზა ასკანიდან (ან ვაკის-ჯვარი) ჯვარი-უღეთოს გადასასვლელთან.

4. ოზურგეთიდან ქაქუთსა და ტალახას უღელტეხილზე გამავალი გზა.

5. ოზურგეთიდან გომსა და ჯვარი-მინდვრის უღელტეხილზე გამავალი გზა.

6. გზა ჩოლოქის საგუმზაგოზე და სოფ. ლელვაზე.

ლაზების საზღვრის მოხაზულობის ეროვნული და სარეზერვუარული შედგენილობა																			
რეგიონის დასახელება	ქართულები		ლაზები*		სომხები		ბერძნები		ქურთები		რეზერვები		ქრისტიანები		მუსლიმები		სულ		
	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	მამაკაცი	ქალი	
ბათუმი	1200	7200	-	-	20	120	36	210	100	600	100	600	56	330	1400	8400	1436	8736	
ქობულეთი	1470	8000	-	-	-	-	-	-	-	-	100	600	-	-	1570	9000	1570	9400	
ზუგდიდი	2100	12000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2100	12000	2100	12700	
ჭყაბუაძე	2200	13000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2200	13200	2200	13200	
მესტიე	1500	9000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1500	9000	1500	9000	
ლორესი	6000	4100	-	-	700	4000	-	-	-	-	-	-	500	4000	6900	41000	7600	45600	
გორი	500	300	1000	4000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1500	9000	1500	9000	
ხოვა	-	-	1300	8000	150	900	-	-	-	-	10	60	-	-	1500	9000	1500	9000	
აბაშა	-	-	3875	23370	-	-	5	30	-	-	10	60	5	30	3885	23430	1840	23460	
ათონი	-	-	2000	17000	-	-	10	60	-	-	-	-	10	60	2010	17060	3000	18060	
ხუმი	-	-	-	-	1770	10020	-	-	-	-	-	-	-	-	1770	10020	1770	10020	
სულ საჯარო	16000	95000	9205	55350	2600	15000	51	300	100	600	220	1300	770	4420	2735	16030	2800	16830	

* ლაზების ქართველებიდან გამოყოფა პირობითია და მაშინდელ იმპერიულ კონსტიტუციას მიეწერება. გიორგი ყაზბეგი კარგად ერეკოდა ამ საკითხში, რაც მისი სხვა ნაშრომებიდან დასტურდება. ზეგნ დაქვითული ღვინის მოსაყვამი. რასაც მსგავსადაც ახლაც დიდი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც მოსაყვამი რიცხვების გადაანგარიშებით. საშუალება გვქვია მიახლოებით დავადგინოთ ლაზი მოსახლეობის რიცხვი (რედ.).

ეს ცხრილი შევადგინეთ 30 წლის წინ თურქეთის მთავრობის მიერ გაკეთებულ გამოთვლებზე დაყრდნობით, როცა მან დესეტივის გადასახადი შემოიღო. ეს ცნობები უცვლელად დაიბეჭდა ბროშურაში „ნოტიცე სურ ბატოუმ“, რომლის თარგმანი დაისტამბა რუსული საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების ცნობარში; მაგრამ ამ ბროშურის მონაცემები ჩვენ შემდეგი მიზეზების გამო შეეცვალეთ: 1. ლაზეთის სანჯაყის მოსახლეობის რიცხვი თურქეთის მთავრობის არაზუსტი აღწერის შემდეგ საგრძნობლად გაიზარდა. მოსახლეობის ზრდაზე და ციტირებული აღწერის უზუსტობაზე შეიძლება ვიმსჯელოთ იმ პროვინციების მოსახლეობის რაოდენობაზე დაყრდნობით, სადაც 1874 წელს ვიყავით. ჩვენ შევეკრიბეთ საკმაოდ ზუსტი ციფრები სამუდროოების კანცელარიებში. აღმოჩნდა, რომ:

ბროშურის მიხედვით:	ჩვენი ცნობებით
ზემო აჭარა – 1727	2100 – 21,5%
ხოფის ოლქი – 1287	1500 – 15,5%
არხაეის ოლქი – 2329	3890 – 67%
სულ: 3 ოლქში 5343	7490 – 40%

სხვადასხვა წყაროში დაფიქსირებული დიდი განსხვავებების გამო, ჩვენ მიერ შედგენილ ცხრილში, კომლთა რაოდენობად ავიღეთ (იმ ოლქებში, რომლებშიც ვიყავით) ის, რაზეც მიეუთითეთ ჩვენს სტატიაში „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“, სხვა ოლქებში კომლთა რაოდენობა აღებულია Notice sur Batoum-დან და დაუშმატეთ ზემოთ მოყვანილი ციფრების 15% ე.ი. საშუალო არითმეტიკული.

2. კომლში ორივე სქესის რაოდენობა არის 6. ეს, ერთი შეხედვით, დიდი ციფრი, ჩვენი გამოთვლით, სიმართლესთან ახლოსაა, რადგან სანჯაყის მოსახლეობა მრავალრიცხოვან ოჯახებად ცხოვრობს. ერთ ოჯახში განუყოფლად ცხოვრობს 3-4 თაობა, უფროსებს, არც თუ იშვიათად, რამდენიმე ცოლი პყავთ (გ. მაღაშა ერზრუმის ვილაიეთის აღწერაში კომლში 6-7 სულს ითვლის). 3. იქ, სადაც მოსახლეობის რაოდენობა ზუსტია, მიუეთითეთ წყაროები, საიდანაც ცნობები ამოვიღეთ.

გენერალ-მაიორ პესუს მსაუღიციო ციხისპირში 1829 წელს

1828 წელს გურია დამოუკიდებელი სამთავრო იყო, თავად დაეით გურიელის მცირეწლოვნობის გამო სამთავროს დედამისი, სოფიო მართავდა. შეიქმნა რეგენტის მმართველობის საბჭო, რომელიც იმერეთის მმართველის გენერალ კესეს ზედამხედველობის ქვეშ მოქმედებდა. დიდებულების მიერ შეზღუდული სოფიო სულთანის მხარდაჭერას ეძებდა გურიის დამოუკიდებლობის აღსადგენად. ეს თურქებს ხელს აძლევდათ. მათ თანდათან გურიაში შესატარებლად მზადება დაიწყეს.

1828 წლის ბოლოს გენერალ პესეს განკარგულებაში იყო 6 ბატალიონი, ერთი კაზაკთა პოლკი, 12 მსუბუქი ქვემეხი და 2 სამთო ქვემეხი, სულ 4500 კაცამდე. 1829 წლის დასაწყისში ამ ძალებიდან დაგეგმილი იყო ახალციხეში 7 როტის გადაყვანა, დანარჩენს, 17 როტასთან ერთად, უნდა დაეცვა მთელი რიონის მხარე – სოხუმიდან და წმ. ნიკოლოზოს საგუმბაგოდან საქართველოს საზღვრებამდე.

რეგულარული ჯარის მცირერიცხოვნების გამო პესეს რაზმი გააძლიერეს რეგულარული რაზმით.

სოხუმში – 1 როტა

რედუტ-კალეში – 2 როტა

ფოთში – 1 როტა

ქუთაისში – 1 როტა

ცხენის წყლის შესართავებთან – 1 როტა

დანარჩენი 10 როტა იყო გურიაში.

წმ. ნიკოლოზის ყოფილი ციხის ადგილას - 4

ნაგომარსა და ლიხაურში - 1

ჩოხატაურსა და ასკანაში - 1

ბუეისციხე აჭარის გზაზე - 4

1828 წელს თურქები გურიაში არ შესულან, მაგრამ 1829 წლის დასაწყისში ტრაპიზონის ფაშამ აჭარელ ახმედ-ბეგ ხიმშიაშვილს თურქეთის საქარეულოში ბაში-ბუზუყების შეკრება და ახალციხეზე გალაშქრება დაავალა, რათა ეს სიმაგრე რუსებისთვის წაერთმიათ. იმხანად ახალციხეს თავად ბებუთოვის სუსტი რაზმი იკაუებდა. ხიმშიაშვილმა ლაშქრის შესაკრებ პუნქტად შავშეთის დაბლობი აირჩია. აქ, სახელგანთქმული სოფლის, ტბეთის, შემოგარენში შეკრება თავისი რაზმი ახმედ-ბეგმა. პარალელურად, ბათუმთან ახლოს, ქეი-ოღლისა და ტუსჩი-ოღლის ზედამიხედველობით მეორე ლაშქარიც შეიკრება.

ახალციხისთვის მთავარ საშიშროებას წარმოადგენდა ახმედ-ბეგ ხიმშიაშვილი. მისთვის ხელი რომ შეეშალათ, გრაფმა პასკევიჩმა უბრძანა გენერალ ჰესსეს მცირერიცხოვანი რაზმით აჭარისკენ დაძრულიყო. ეს იყო რუსების პირველი შეტევა თურქეთის საქართველოზე.

1829 წლის თებერვალში გენერალმა პესსემ ჩოხატაურში ოთხი როტა შეკრება და ასკანისაკენ დაიძრა. აჭარის გზების შესახებ ინფორმაციამ გენერალი დაარწმუნა, რომ აჭარის ქედის გავლით წლის ამ დროს არაეინაა, ამიტომ პესსემ გადაწყვიტა წმ. ნიკოლოზის საგუშაგოს გავლით ქობულეთისკენ წასვლა.

ამ დროისთვის ქეი-ოღლიმ მოასწრო კინტრიშში (ჩუ-რუკ-სუ) 7 ათასამდე ჯარისკაცი შეეგროვებინა (ძირითადად ადგილობრივები). თურქების შესაკრები პუნქტი იყო

დაბლობი, ციხისძირის ჩრდილოეთით, კინტრიშის შემოგარენში. ადგილის აღწერის მიხედვით (გენერალ ჰესსეს ანგარიში №38, 8 მარტი) ჩანს, რომ მდ. ნატანების მარცხენა ნაპირზე, ზღვის ნაპირის სამხრეთით, არის ფართო მინდორი, რომელიც ციხისძირის სიმაგრემდე გრძელდება. წმ. ნიკოლოზის საგუმბაგოს სამხრეთით, 10 ვერსის მანძილზე, არის ადგილი კინტრიში, საიდანაც ციხისძირის სიმაგრემდე დაკილება 5 ვერსია, მთელი მინდორი, რომელსაც ნახევარწრის ფორმა აქვს (მისი ცენტრის, ჩურუკ-სუს, ჩრდილოეთიდან 3 ვერსის დაშორებით ზღვის ნაპირი), აღმოსავლეთიდან ხშირი ტყითაა გარშემორტყმული. გურიიდან ამ მინდორზე ზღვის ნაპირით მოხედები ან ტყეში მიმავალი ორი გზით - ან სოფ. ლელვაზე, ან ოჩხამურის დასახლებით. მინდორი აჭარის მთების ტოტებითაა გარშემორტყმული და ციხისძირთან ზღვაში ციცაბო კონცხის სახით ეშვება. ამ ბუნებრივ პლაცდარმზე თურქებმა თავისი ბანაკები მოაწყვეს: ჩოლოქის შესართავებიდან ორ ვერსში, ლიმონასთან, განლაგდა ერთი რაზმი; მეორე ლელვის გზაზე, მუხაესტატესთან.

გურიისკენ მიმართული ფრონტი დაცული იყო მიწაყრილებით, ხოლო კინტრიშსა და ციხისძირში იდგნენ რეზერვები. ქეი-ოღლის ჯარები, როგორც აღენიშნეთ, ძირითადად ლაშებისა და ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შედგებოდა, რომლებიც აქ კაიუკებით (ნავის სახეობა) მოდიოდნენ. ჯარი მარაგდებოდა კაიუკებისა და სანაპირო გემების მეშვეობით ბათუმიდან და ტრაპიზონიდან. რაზმში ირიცხებოდნენ ახლომახლო ტერიტორიების ბეგები, მათ შორის აჭარელი ახმედ-ბეგის ვაჟი. მიუხედავად რაზმის სიმრავლისა, ქეი-ოღლიმ შეტევა ვერ გაბედა. ის ახალ შენაერთებს უცდიდა.

თურქების ყოყმანით ისარგებლა გენერალმა ჰესსემ და ნიკოლავესკში 1216 კაციანი (ქვეითი) რაზმი შეკრიბა, 4 მინდურის და 2 სამთო ქვემესით, 1315 კაციანი გურიის მილიციით გადაკვეთა საზღვარი და 5 მარტს შეუტია თურქებს. ნიკოლავესკიდან მთავარი ძალების დაძვრის პარალელურად ორი მეგრული პოლკის ასეული ღიხაურის გავლით ოსურგეთიდან წამოვიდა. მომხედურზე მოლოდინელმა თავდასხმამ წარმატება მოიტანა; თურქები ღიმონასთან გაანადგურეს და გენერალი ჰესსე ჯერ წმ. ნიკოლოზის საგუშაგოში დაბრუნდა, იქედან კი – ქუთაისში.

მაგრამ, ღიმონასთან გამარჯვებას სერიოზული შედეგები არ მოუტანია. კინტრიშის ველი კელავინდებურად თურქების ხელში იყო და ახალმა ფაშამ – ტუსნი-ოღლიმ დაიწყო აქ უფრო მრავალრიცხოვანი ჯარის თავმოყრა. აპრილში კინტრიშში ბათუმიდან ახალი შეესება მოვიდა და 40 ნავით სხვადასხვა ბარგი ჩამოიტანეს, ხალხში ხმა გავრცელდა, რომ ქობულეთში ელოდნენ გურიის მმართველ სოფიოს და მალე თურქების მრავალრიცხოვანი არმია გურიაში შევიდოდა. სინამდვილეში თურქებმა კინტრიშის ველზე თავი მოუყარეს 10 ათას კაცს, 12 ქვემესით. ჯარს ისეთივე განლაგება ჰქონდა, როგორიც 5 მარტს, იმ განსხვავებით, რომ ამჯერად მთავარი ძალები ღელვას გზაზე დადგნენ, მუხა-ესტატესთან. ეს გზა ტუსნი-ოღლის ბრძანებით გაიწმინდა.

გენერალი ჰესსე, რომელიც არასდროს იჩენდა ინიციატივას, სამაგიეროდ მთავარსარდლის ბრძანების მკაცრი შემსრულებელი იყო, არ აწუხებდა თურქებს ივლისის ბოლომდე. ივლისის ბოლოს კი მან გაიგო რუსეთის არმიის გამარჯვების შესახებ კოინლისთან და მილიდიუთან, ისარგებლა შემთხვევით და მთავარსარდლის ბრძანებით

ბათუმისკენ დასაძვრელად გაემზადა. მთავარსარდლის ბრ-
 ძანების შესასრულებლად გენერალი პესსე ორი გზით და-
 იძრა: პოლკოვნიკი პაცოვსკი 2 ბატალიონით, 4 ქვემეხითა
 და მილიციის ნაწილით გამოვიდა წმ. ნიკოლოზის ციხი-
 დან და ზღვის ნაპირით დაიძრა ლიმონასაკენ, პესსე კი
 2 ბატალიონით, 6 ქვემეხითა და მრავალრიცხოვანი მი-
 ლიციით ლელვას გზას დაადგა და დაამარცხა თურქები
 მუხა-ესტატესთან. უნდა შევნიშნოთ, რომ უკვე 1829 წელს
 ლელვას გზა გაიარა სავიელე არტილერიამ. ამჯერად პესსე
 უფრო გაბედულად მოქმედებდა, ვიდრე მარტში. იგი მივიდა
 კინტრიშამდე, რომელიც თურქებმა მიატოვეს, მაგრამ ციხ-
 ისძირის დაკავების ნაცვლად, იგი კინტრიშში გაჩერდა, იქ
 გამაგრდა და ქობულეთლებთან მოლაპარაკებას შეუდგა.
 ზოგი სოფელი მოლაპარაკებაზე წამოვიდა, მაგრამ ქო-
 ბლეთელმა ბეგებმა (თავდგირიძეებმა) მოლაპარაკებაზე
 უარი თქვეს, პესსეს მათთვის ყურადღება არ მიუქცევია,
 მას ქობულეთლების დანებებისა და ციხისძირის დათმობის
 იმედი ჰქონდა. პესსემ გაიგო, რომ ეს სიმაგრე ძლიერი წი-
 ნააღმდეგობის გაწევას აპირებდა. მას იმედები გაუცრუვდა,
 ამო მოლაპარაკებებმა მთელი თვე დააქარგინა, ამასობა-
 ში თურქებმა ახალი სიმაგრის აღმართვა მოახერხეს. პეს-
 სემ გადაწყვიტა ციხისძირზე 16 სექტემბერს შეეცა. გენერ-
 ალი პესსე ანგარიშში ასე აღწერს ციხისძირს: “ციხე დგას
 პირდაპირ ზღვის ნაპირთან, სიმაღლეზე, წინ გამაგრებული
 ფლანგებით ბანაკი აქვს. წინიდან მიწაყრილებითაა დაცუ-
 ლი. ციხეს სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან მიუწვდომე-
 ლი, ციცაბო მთები იცავს, რომლებიც გაუვალი ტყეებითაა
 დაფარული, მთებს ერთმანეთისგან ხრამები აშორებს.
 მთების მხარეს ციხეს ერთი ასასვლელი აქვს, მაგრამ მას
 რედუტები იცავენ. წინიდან ციხის აღება შეუძლებელია,

ამიტომ იძულებული გავხდი, ჩემი მოწინავე რაზმისთვის მებრძანებინა აღწერილი სიმაგრისთვის 5 ქვემეხით შეეტი-ათი. შევექმენი 2 ბატარეა, ერთი შეეუტეოდა ციხეს, მეორე – რედუტს. შეტევა უნდა დასრულდეს 10-ში, ღილით”. “გაიხსნა ცეცხლი. მაგრამ ქვემეხთა ძალა მისნის მისაღწევად საკმარისი არ აღმოჩნდა, ვერც 15-ში, კაპიტან-ლეიტენანტ სუხოვინის ბრძანებით ჩამოსული გემ ბრიგ-პეგასიდან გაიხსნილმა ცეცხლმა შეარყია მტერი. პარალელურად, ორი დღის განმავლობაში. გარნიზონი გააძლიერა ჩაქვიდან და ბათუმიდან ჩამოსულმა რაზმებმა; ქობულეთლები, ასლანბეგი, ახმედ-ბეგის ვაჟი, გარნიზონთან შესაერთებლად იკრიბებოდნენ”. ამ გარემოებებმა გადააწყვეტინეს ჰესსეს 17 სექტემბერს ციხისთვის შეეტია. ჩვენ არ აღეწერთ ჩვენი სამხედრო ისტორიისთვის ამ აუადმოსაგონარ ფურცელს. მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ რედუტებზე შეტევისას ქობულეთლები და აჭარლები სიმაღლიდან დაეშენენ და რუსებს ზურგიდან დაარტყეს. ამ გარემოებამ გადაწყვიტა ომის ბედი და გენერალმა ჰესსემ დიდი დანაკარგით უკან დაიხია. პოლკოვნიკი პაცოესკი, რაზმით მოწყდა მას. მოდიოდა ხმები, აჭარაში ბარონ ოსტენ-საკენის წარუმატებელი ექსპედიციის შემდეგ, ახმედ-ბეგ ხიმშიაშვილი 4 ათასი აჭარლით ციხისძირის გარნიზონთან შესაერთებლად მოიჩქარის, გენერალი ჰესსე დაიბნა, მაგრამ, საბედნიეროდ, ზავი დაიდო.

ზემო აჭარაში გენერალ-მაიორის ბარონ ოსტან-საპენისა (1829 წლის) და გენერალ-ლეიტენანტ კოვალევსკის (1854 წლის) ემსაუფიცებები

1829 წელს აჭარასა და შავშეთში დიდი გაუღენა ქქონ-და აჭარელ ახედ-ბეგს. გრაფმა პასკევიჩმა, რომელიც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ კუთხეებს, ნება დართო ახალ-ციხის რაზმის უფროსს, გენერალ-მაიორ თავად ბებუთოვს მოლაპარაკებოდა ახმედ-ბეგს და იგი რუსეთის მხარეს გადმო-ეყენა. მალე საბაბიც მიეცათ. 1825 წლის დასაწყისში, თურქე-თის ჯარების შავშეთში შეკრებისას, ახმედ-ფაშა სერასკირს წაეკიდა. მოლაპარაკებებს თავადი ბებუთოვი აწარმოებდა. საარქიუო დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ აჭარელი ბეგი რუსებს უთმობდა თურქეთის საქართველოს მთელ ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს: აჭარას, ქობულეთს, ბათუმს, შავშეთს, თუქი რუსეთი

ახმედ-ფაშას ამ ტერიტორი-ის მმართველად დატოვებდა და გენერლის ჩინს მისცემ-და. გენერალი პასკევიჩი სია-მოენებით დასთანხმდა და მე-ფისგან ნებართვა გამოითხო-ვა, ბებუთოვს კი დააფელა, ახმედ-ბეგისთვის უმაღლესი ჯილდოები გადაეცა. როცა ის პირადად ჩავიდოდა ახ-ალციხეში, მაგრამ აჭარაში არეულობა იყო, რუსეთის მდ-გომარეობის შესახებ არასახ-არბიელო ხმები გაერკელდა,

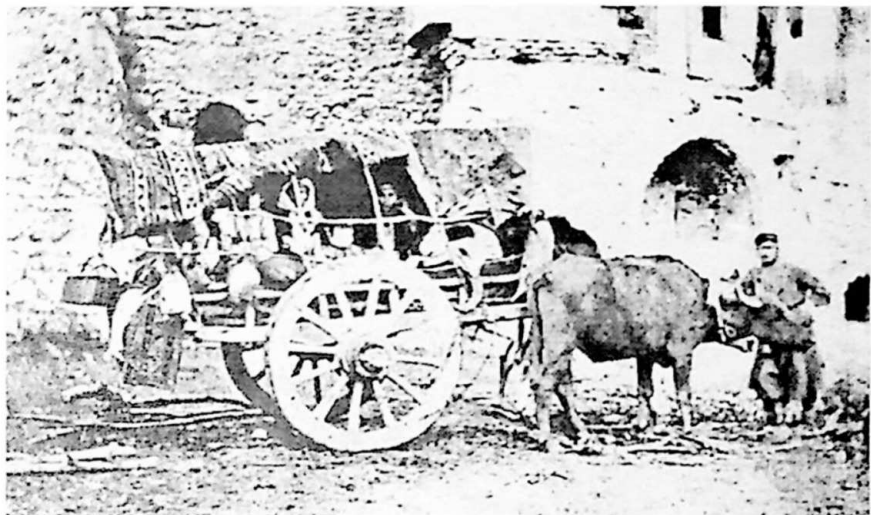
**ბებუთოვი გასილ იოსების პე
(1791-1858)**

ბეგი გადაწყვეტილების მიღებას არ ჩქარობდა. მთავარსარდალმა ბებუთოვის პირით ახმედ-ბეგს შეუთვალა ახალციხეში მძევლად ვაჟი გაეგზავნა. თუ ამ პირობას არ შეასრულებდა, ჯარს დაძრავდა აჭარისკენ. ამ მოლაპარაკებისას თავად ბებუთოვს თავისი თანამდებობა უნდა გადაეცა მოქმედი არმიის შტაბის მეთაურისთვის გენერალ-მაიორ ოსტენ-საკენისთვის.

ახალციხის რაზმის ახალი უფროსი ახმედ-ფაშას წერს: “თქვენ წერთ, რომ ქვემო აჭარა აგიჯანყდათ. თუ ოთხ დღეში თქვენ, ან თქვენი ვაჟი ჩემთან არ გამოცხადდებით, ჯარს დაეძრავ ან თქვენს დასახმარებლად, ან თქვენს დასასჯელად”. ამ მკაცრმა წერილმა, მოწერილმა ისეთ მაღალი რანგის პიროვნებაზე, როგორიც იყო ახმედ-ფაშა, თანაც მისთვის სრულიად უცნობი ადამიანისგან, გრაფი პასკევიჩის სამართლიანი გულისწყრომა გამოიწვია (“თქვენი წერილი ისეთი მბრძანებლური ტონითაა დაწერილი, – აღნიშნავს გრაფი პასკევიჩი თავის მიმოწერაში ბარონ ოსტენ-საკენთან 1829 წლის 28 აგვისტოს, №1004, ერზრუმიდან, რომ ახმედ-ფაშას გადაწყვეტილება მიღებული რომც კქონდეს, შეიცვლიდა და მოსალაპარაკებელი მხარისგან ითხოვდა თანაგრძნობას ან უარყოფას”). აჭარელი ამაყი ბეგი უფრო უკმაყოფილო დარჩა, მაგრამ გამოწვევა გაკეთებული იყო და ბარონი ოსტენ-საკენი იძლებული გახდა აჭარისკენ დაძრულიყო.

ბარონ ოსტენ-საკენის რაზმი შედგებოდა: 10 ქვეითი ასეულისაგან, 2 სამთო ქვემეხისაგან, 4 ნაღმტყორცნისაგან, 300 კაზაკისაგან, მოწინავე გუნდისა და ყარაფაფახების ცხენოსანთა რაზმისაგან. სულ 65 ოფიცრისა და 2657 დაბალი ჩინის მქონე სამხედროსაგან. რაზმს კქონდა საკეების 15-დღიანი მარაგი, 100 ათასი ტყვია, 620 საარტლერიო ჭურვი და 90 ვედრო არაყი. გენერალს სურდა თან წაეღო მსუბუქი მინდერის ქვემეხი, რათა უღელტეხილზე სიმაგრე მოეწყო, მაგრამ ახალციხის რაზმის ცხენების დაღლამ ხელი შეუშალა მის გადაწყვეტილებას. მთელი სიმძიმე საპალნიან პირუ-

ტყეს დააწვა. ოსტენ-საკენი 12 აგვისტოს ანგარიშში, №204 (საოლქო შტაბის არქივი. გენერალური შტაბის მე-2 განყოფილების აღწერა, 1829 წელი, №75) აღნიშნავდა: “ჩემი რაზმი ისეა მოწყობილი, რომ მანძილის მოხერხებულად გაელა შემიძლია. გეყავს რამდენიმე საარტილერიო ეტლი და სამი ჯრემი აჟადმყოფებისთვის, შეკასმული ცხენები და ხარები”.

დაჭრილთა გადასაყვანი ორთვალა

რაზმი ახალციხიდან 19 აგვისტოს გადმოვიდა; 14-ში მან მიატოვა ეტლები ირიჯის ციხე-კოშკთან და 15-ში ბელღეთის ხეობაში შევიდა. ლაშქრობის დეტალებს არ შეევეხებით, მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ ბარონ ოსტენ-საკენის ექსპედიციისას აჭარის ნაღები ახალგაზრდობა ახმედ-ფაშას ეაფის, ქამილ-ბეგის* ლაშქარში. ბათუმის რაზმში ირიცხებოდა. ასე რომ,

* ადრე ცნობილი იყო ახმედ ფაშის ერთი შვილი ასლან-ბეგი. ეს წყარო ერთად-ერთია. სადაც ნახსენებია მისი მეორე ვაჟი ქამილ-ბეგი, რაც ცალკე გამოკვლევას იმსახურებს (რედ.).

ზემო აჭარაში მხოლოდ მოსუცები, ქალები და ბავშვები დარჩნენ. ისიც მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელმაც 1829 წლის ჭირის დროს ტყეებში შეაფარა თავი. თავად ახმედ-ფაშა ქვემო აჭარაში იმყოფებოდა და აქ ელოდა რუსების შემოსვლას.

ბარონ ოსტენ-საკენის ექსპედიციას წარმატება გარანტირებული კქონდა. აჭარის ტერიტორიაზე შესვლისას რაზმს შეხვდა ახმედ-ფაშას მეუღლის* დესპანი, რომელის პირითაც ახმედ-ფაშა ერთგულებას უთვლიდა და თხოვდა რუს გენერალს ჯარი ახმედ-ფაშის მოსვლამდე აჭარაში არ შეეყვანა.

დუდი ხანუმ ბეჟანიძე-ხიმშიაშვილისა
ნახ. გურამ ფუტყარაძისა

ბარონი შუა გზაში ვერ გაჩერდა და ხეობაში დაეშვა. მოსახლეობასთან პირველი შეტაკება სოფ. ჭედლაურთან მოხდა. რუსებმა დაიკავეს და გადაწვეს იგი. 16-ში რაზმმა

* დუდი-ხანუმ ბეჟანიძე (რედ.)

გზა განაგრძო და დაიკავა სოფ. ხულო რუსები იმდენად მოულოდნელად შემოიჭრნენ, რომ ახმედ-ფაშამ ქონებაც ვერ გადაარჩინა.

17 აგვისტოს ხულოში ბარონმა ოსტენ-საკენმა წერილობით მიმართა აჭარლებსა და ახმედ-ფაშას. უკანასკნელმა უარი თქვა გენერლის მოთხოვნების შესრულებაზე, მაშინ ოსტენ-საკენმა გადაწვა მისი სახლი, მაგრამ მისი რაზმი შემდგომი ბრძოლებისთვის მზად არ იყო და გადაწყვიტა გურიის საზღვრისკენ დაეხია, რათა ახლოს ყოფილიყო გენერალ პესის რაზმთან (ოსტენ-საკენმა ზუსტად არ იცოდა, სად იმყოფებოდა პესის, მიუხედავად იმისა, რომ, მთავე-სარდლის აზრით, მათ შეთანხმებულად უნდა ემოქმედათ).

ხულოდან წამოსვლა ბარონ ოსტენ-საკენის ექსპედიციის, საუკეთესო ეპიზოდია ამიტომ ამას რამდენადმე დაწვრილებით შეეხებით.

19 აგვისტოს, დამის 10 საათზე, ოსტენ-საკენის რაზმი გამოვიდა ხულოდან ღორჯომის გზით. წინ მოდიოდა 28-ე ეგერთა პოლკის 2 ასეული და 50 კაზაკი პოლკოვნიკ არისტოვის ხელმძღვანელობით გასაძლიერებლად გაუგზავნეს:

- ტარუტინსკის პოლკის ორი ასეული და 2 სამთო არტილერია და 2 ნაღმტყორცნი.

- ბოროდინის პოლკის ასეული, მთელი რაზმის ავადმყოფები და დაჭრილები ცხენებზე ისხდნენ ან საკაცებზე იწვნენ.

- ლეონოვის კაზაკთა პოლკი.

- ბოროდინის პოლკის ორი ასეული ორი ნაღმტყორცნით არიერგრადის გასამაგრებლად.

- არიერგრადში 28-ე ეგერთა პოლკის ორი ასეული და 50 კაზაკი სამხედრო სტარშინის სტუდენკინის ხელმძღვანელობით.

როგორც კი ინათა, რაზმზე თავდასხმები დაიწყო; ხულო-ღორჯომის გზა აღწერილია სტატიაში “სამი თვე თურქეთის

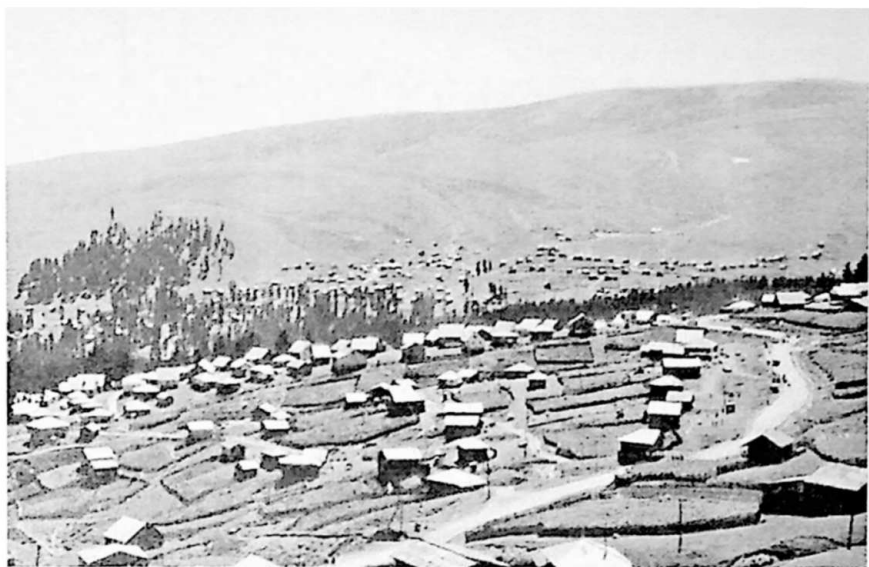
საქართველოში". გზას ვიწრო კოლონა მიუყვებოდა ორივე მხარეს ჩასაფრებულია მრავალრიცხოვანი, მაგრამ ადგილის მცოდნე თავდამსხმელები, საქმე რთულად იყო, თითოეული ნაბიჯი, თითოეული აღმართი და დაღმართი დიდ ძალისხმევას საჭიროებდა და ჩასაფრებულთა მოუქმადებლობითა და მცირერიცხოვნებით აიხსნება, რომ **ოსტენ-საკენის** რაზმი საბოლოოდ ვერ გაანადგურეს ხელოს ვიწროებში, რაზმმა 19-ში, საღამოს, გაჭირვებით ნააღწია სოფ. ღორჯომში, 18 საათში 14 ეერსი გაიარა, დაიღუპა და დაიჭრა 7 ოფიცერი, 142 დაბალი ჩინის მქონე სამხედრო და 50 ცხენი.

20-ში დილით, რაზმმა სომლიას მთაზე და საყეულიფერდის ქედის გავლით განაგრძო გზა.

თავდამსხმელებმა მხოლოდ ერთი, მთავარი ძალის უკან მყოფი რაზმი შეაწუხეს; **ახმედ-ფაშა** არ დადევნებია **საკენს**. **საკენმა** გაიგო, რომ გენერალი **ჰესსე** კინტრიშში იმყოფებოდა, ხოლო გურიის პურის მაღაზიები (კარიელი იყო, გადაწყვიტა ქვაბლიან-ჩაის ხეობით ახალციხეში წასულიყო.

23-ში **ოსტენ-საკენი** ჭედლაურიდან გამოვიდა და მოხეიაილაში მივიდა. აქ რაზმს ქვაბლიანის სანჯაყიდან დატერილებისთვის გამოგზავნილი ცხენშებმელი ეკიპაჟები შეხვდა და 28-ში ოსტენ-საკენი სუფლისში ჩავიდა, თან ჩაიტანა ჭირის ეპიდემია, რითაც რაზმში 45 კაცი დაიღუპა.

სუსტად ერთი თვის შემდეგ **ოსტენ-საკენმა** აჭარაში, **ახმედ-ფაშას** რაზმის გენერალ **ჰესსესგან** ჩამოშორების მიზნით, ახალი ექსპედიცია დაიწყო (**ჰესსე** ციხისძირის ასაღებად ემზადებოდა) გენერალ **საკენის** რაზმში შედიოდნენ ბოროდინის, ტარუტინის და 28-ე ეგერთა პოლკები. პქონდათ 2 ქვემეხი, 2 სამთო არტილერია, 4 ნაღმტყორცნი, ყაყვდათ კასაკთა რაზმი (223 კასაკი) და ყარაფაფახები; რაზმში სულ იყო 42 ოფიცერი და დაბალი ჩინის მქონე 1570 სამხედრო. გენერალმა **საკენმა** 60 კასაკი იმ გზით გაუშვა,

იაილა აჭარაში

რიოაც, პირველი ლაშქრობისას გაემართა ხულოსკენ. თავად ფოცხოვი-ჩაის მარჯვენა ნაპირს გაუყუა, დიღვირში, საველე არტილერიის დაცვის ქვეშ დატოვა მარაგი და ტვირთი და აღმოსავლეთ აჭარის გზით ჭაბორის გაელით ბაკოსკენ გაეშურა. გადაწვა ის და მეზობელი სოფლები და 1829 წლის 29 სექტემბერს ახალციხეში დაბრუნდა.

ე. წ. სამხრეთ აჭარის გზა რუსულმა არმიამ 1854 წლის მაისშიც გაიარა.

ახალციხის მაზრაში აჭარლების დაუსრულებელი ძარცვისა და ყანალობის აღსაკეთად ახალციხის რაზმის უფროსმა, გენერალ-ლეიტენანტმა კოვალევსკიმ სხვადასხვა ხერხს მიმართა, მაგრამ ახალციხის ლაშქრის მცირერიცხოვნების გამო თავდაცვის ყველა ხერხი ამაო გამოდგა; მაშინ მოქმედი არმიის მთავარსარდალმა თავადმა ბებუთოვმა, რომელმაც იცოდა აჭარაზე ხიმშიაშვილების დიდი

გავლენის შესახებ. ურჩია კოვალევსკის მოლაპარაკებოდა აჭარის ბეგ შერიფს, ახმედ-ფაშის ვაჟს, მაგრამ ამ გეგმას ასრულება არ ეწერა. თურქები ეკობდნენ შერიფ-ბეგის ღალატს და ბათუმში გაიწვიეს. შერიფ-ბეგმა კოვალევსკის პასუხი ვერ გასცა. მაშინ ახალციხისა და გურიის რაზმის უფროსის ი. მ. ანდრონიკოვის ნებართვით კოვალევსკიმ გადაწყვიტა თავს დასხმოდა აჭარას.

რაზმში იყო ბელოსტოკის პოლკის 2 ბატალიონი, ვილენსკის 4 ბატალიონი, თბილისის ფეხოსანთა რაზმი, 500 დონელი კაზაკი, 6 მსუბუქი ქვემეხი, 2 სამთო არტილერია, 6 ქვემეხი. ჯარი ორ ეშელონად დაიძრა: პირველმა (სამი ბატალიონი, 200 კაზაკი, 2 მსუბუქი და 2 სამთო ქვემეხი) 27-28 მაისს სოფელ დიღვირში გაათია ღამე (მდ. ფოცხოვ-ჩაის მარჯვენა ნაპირზე, ახალციხიდან 25 ვერსზე). მეორემ (თბილისის რაზმი 3 ბატალიონი, 300 კაზაკი, 4 მსუბუქი ქვემეხი და 5 მოკლელ-ულიანი საარტილერიო ქვემეხი) ჯაყისმანის ყოფილ საგუშაგოსთან. რაზმს ჰყავდა 200 სატრანსპორტო ცხენი. გენერალმა კოვალევსკიმ დიღვირის საგუშაგოსთან დატოვა პატარა რაზმი გენერალ ფრეიტის ხელმძღვანელობით, თავად კი 4 ბატალიონი, ერთი ქვეითი რაზმით, 100 კაზაკითა და სამთო არტილერიით, 8 დღის მარაგით, 4 საპალნე საქონლით, აჭარის საზღვრისკენ გაეშურა, ურემა დაღის უღელტეხილის მთებზე ალაგ-ალაგ ჯერ კიდევ იდო თოვლი. ურემადაღის სიმაღლიდან კოვალევსკის რაზმი შეენჩია ქვაბულს – სხალთის ხეობის წვერს. კოვალევსკიმ გადაწვა სოფლები ბაკო, ზემო და ქვემო თხილვანა, მუმ-სუ და სურდა სიხაძირისკენ წასულიყო, მაგრამ ამ დროს მიიღეს შეტყობინება, რომ ფრეიტი საფრთხეში იყო, რაზმი ძველი გზით დიღვირში დაბრუნდა, ჰყავდა ერთი მოკლული და ერთი დაჭრილი.

კოვალევსკის რაზმის წარმატება მოქმედების მოულოდნელობამ და შერიფ-ბეგის უმოქმედობამ განაპირობა.

ნაწილი მეორე

რამაზ სურმანიძე

ბიოგრაფი ყაზბეგის

ცხოვრება და მოღვაწეობა

ბაგრატიონთა მეფური და საქართველოს მთავართა გვარების შემდეგ ქართველი ერის ისტორიაში იმდენად მკაფიოდ არაფერი სჩანს, როგორც ხევის ფეოდალთა ცნობილი ჩოფიკაშვილ-ყაზბეგთა დინასტია.

ამ გვარიდან რომელი ერთი უნდა ჩამოეთვალო: რუსეთის სამსახურში მყოფი ყაზბეგ და გაბრიელ ჩოფიკაშვილები, თუ მიხეილ, ნიკოლოზ, დიმიტრი, რაფიელ ყაზბეგები, დიდი მწერალი ალექსანდრე, თუ ქველმოქმედებით განთქმული ელისაბედ და ოლღა ყაზბეგები.

გიორგი ყაზბეგი

ამ ოჯახიდან გამოსულ მოღვაწეთა შორის ერთ-ერთი უთვალსაზიროესი პროვინება იყო გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზბეგი (1839-1921). რომელიც იმპერიის გენერალ-ლეიტენანტის წოდებამდე ამაღლდა, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ქართველ საზოგადო მოღვაწედ, მამულიშვილად და სამშობლოს პატრიოტად დარჩა.

სამწუხაროდ, ამ დიდ პიროვნებაზე ზოგჯერ ეპისოდურად თუ გაივლებს ფრაგმენტული ცნობები. მის ბიოგრაფიაზე, ურთულეს და უმდიდრეს შემოქმედებაზე ჯერ ცალკე სრულყოფილი მონოგრაფია არ დაწერილა. ქართულად არაა ნათარგმნი მისი ყველა ნაშრომი, ნარკვევი და წერილი, არაა შეგროვებული ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, რომელიც ცალკეული წერილების სახით ჩვენს არქივებსა და წიგნთსაცავებშია გაბნეული.

გ. ყაზბეგის მიმართ ასეთ გულცივობას ჯერ იმპერიის შოვინისტურმა პოლიტიკამ, ხოლო შემდეგ მოწინავე თავდასნაურულ გეარებზე ბოლშევიკთა „ჯვაროსნულმა ომმა“ შეუწყო ხელი. გ. ყაზბეგს ბრალად იმასაც სდებდნენ, რომ ის მენშევიკებთან ერთად გაექცა საბჭოთა საქართველოსო. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მისი ნაშრომის, „სამი თვე თურქეთის საქართველოში,“ ერთი ნაწილის („აჭარა“) თარგმანის და მასზე თანდართული ნ. ნაჭყებიათა კომენტარების ცელკე წიგნად გამოცემას (გიორგი ყაზბეგი, აჭარის შესახებ, ბათუმი, 1960), რომელსაც თან ერთვის მ. სვანიძის მეცნიერული ნარკვევები, აგრეთვე ამავე ნაშრომის სრულყოფილ თარგმანს, (შავშეთი, არტანუჯი, ლივანა, ღაზეთი), რომელიც შესავალი წერილით და კომენტარებით 1995 წელს გამოიცა (მ. ხარაზი, რ. სურმანიძე), სხვა გ. ყაზბეგის შემოქმედებაზე სერიოზული არაფერი შექმნილა და მას მხოლოდ რამდენიმე საჟურნალო და საგაზეთო წერილით იცნობს საზოგადოება. ამ მხრივ გამოვეყოფდი გერმანე მირ-

იანაშვილის დიდი გულმოდგინებით შესრულებულ ვრცელ ნარკვევს, რომელიც გაზეთ „სახალხო განათლებაში“ გამოქვეყნდა (10 იანვარი, 1990. ამაზე მიგვითითა აწ განსვენებულმა ვახტანგ წულუკიძემ).

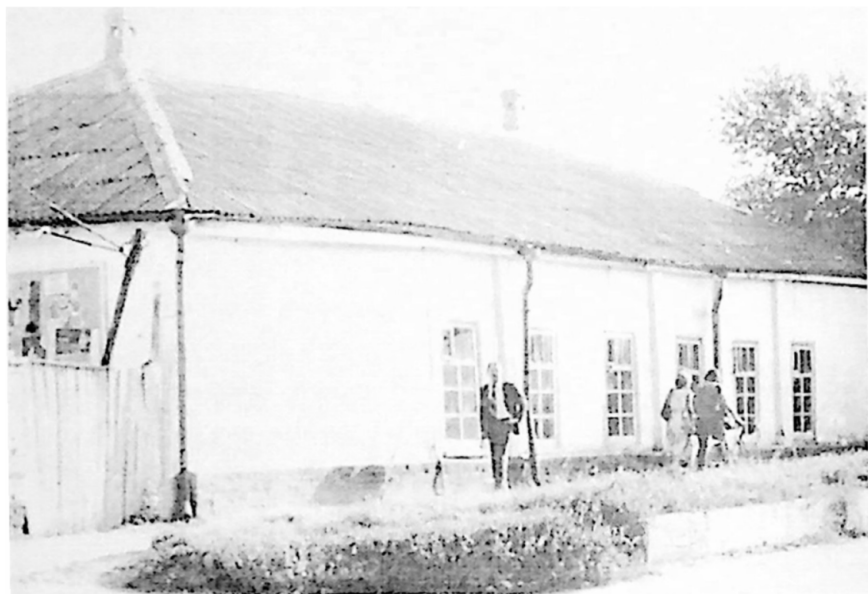
ახლა ხან ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტის ქართული ენისა და ლიტერატურის დეპარტამენტის ასოცირებულმა პროფესორმა, ლელა ჩოგოვაძემ რუსულიდან თარგმა გ. ყაზბეგის მოცულობით და შინაარსობრივად მეორე მნიშვნელოვანი ნაშრომი „ლაზისტანის სანჯაყის სამხედრო სტატისტიკური და სტრატეგიული ნარკვევები,“ რაც ერთგვარი სტიმული გახდა ამ წიგნის გამოცემისა. ამ თარგმანის გარდა წიგნში შევიტანეთ ჩემი ორი მომცრო ნაშრომი: „გენერალ-ლეიტენანტი თერგდალეულთა თაობიდან“ (ბათუმი. 2006 წ.) და „გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობისას ტბეთში მოპოვებული დოკუმენტები“ (ბათუმი. 2008), რომლებიც ერთგვარად ავსებენ გ. ყაზბეგის ცხოვრებისა და შემოქმედების აქამდე უცნობ ნაწილს.

დიდ სინანულს იწვევდა ის, რომ ჩვენ არ ვიცოდით გიორგი ყაზბეგის უცხოეთში წასვლის ძირითადი მიზეზი, გარდაცვალების ზუსტი დრო და, რაც მთავარია, მისი განსასვენებელი. თავის დროზე სწორედ ამ საკითხების გარკვევის სურვილმა ამაღებინა კალამი, მაგრამ სანამ უშუალოდ ამაზე ვისაუბრებდე, მკითხველს მოკლედ შევახსენებ ყაზბეგთა გვარის ისტორიას, ამ დიდი მოღვაწის ბიოგრაფიას, სამხედრო ასპარეზზე აღმასვლასა და იმ სამსახურს, რაც მან თავის ქვეყანას და ერს გაუწია.

**ბენეფალ-ლენიტენანტი თერგდალულთა თაობიდან
(გიორგი ყაზბეგი) ყაზბეგთა გვარეულობა**

ყაზბეგის გვარის უძველესი წინაპარი ვინმე ჩოფიკა ყოფილა. რომელიც ქისტეთის სოფელ არწივიდან (არწია) ხევში გადმოსასლესულა. მისი შთამომავალნი ჩოფიკაშვილებად იწოდებოდნენ. ჩოფიკას ოთხი ვაჟი აქოლია: ყაზიბეგი (დიმიტრი), ზალია, გუგუა და ლევანი.

ყაზიბეგ ჩოფიკაშვილი ვახტანგ მე-6-ის დროს დაწინაურებულა. ერთგული სამსახურისთვის მეფეს სოფლები: სტეფანწმინდა, გერგეტი, ცდო და გველეთი სამოურაოდ უბოძებია. იგი ვახტანგ VI რუსეთშიც გააქოლია, თუმცა შემდეგ

**ქ. გიორგიევსკი. სახლი ციხე-სიმაგრის მახლობლად,
სადაც ხელი მოაწერეს ტრაქტატს**

დაბრუნებულია და 1774 წელს კელაე ქვემოხევის მოურავედ იხსენიება.

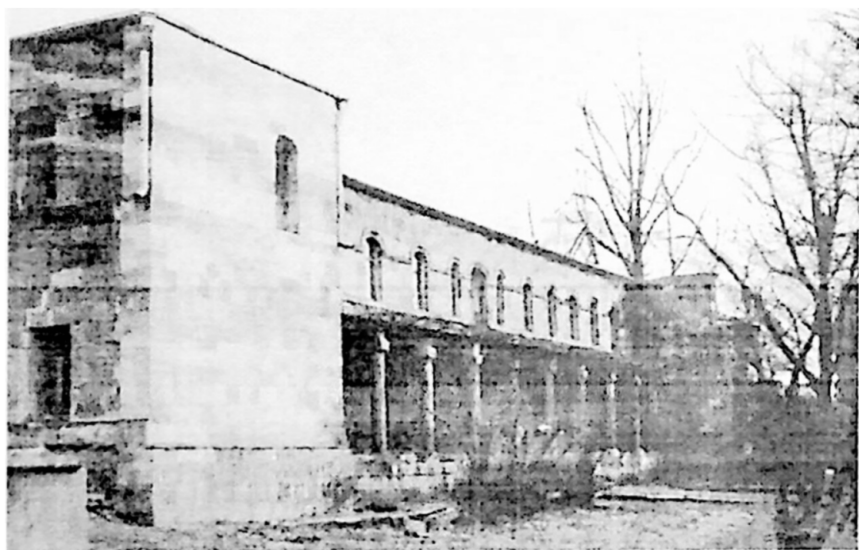
კაზიბეგ ჩოფიკაშვილს 6 შვილი ჰყავდა: იასე, ბაადური, გაბრიელი, ივანე, მიხეილი და გიორგი. მამის გარდაცვალების შემდეგ მოურავედ მისი შვილი გაბრიელი დაუნიშნაუთ. იგი ერეკლე მეფის უერთგულესი მსახური და თანამებრძოლია. მისი ვაჟეაცობით დარიალის ხეობიდან საქართველო მუდამ დაცული იყო. გიორგიევსკის ტრაქტატის ხელმოწერის შემდეგ (1783 წ.) გაბრიელი ქართველ მეფეს დიდ დახმარებას უწევდა რუსეთთან ურთიერთობის დამყარებაში, რადგანაც სწამდა, რომ რუსეთი ერთგულად შეასრულებდა დადებულ ხელშეკრულებას და საქართველო შეინარჩუნებდა დამოუკიდებლობას. ამაში კი რუსეთის მუდარეულობა შეუწყობდა ხელს. სამწუხაროდ დიდმა ჩრდილოელმა მეზობელმა დაარღვია ფიცი, გააუქმა საქა-

გაბრიელ ჩოფიკაშვილი
(? –1817)

რთველოს სამეფო, ხოლო ბაგრატიონთა მთელი მოდგმა რუსეთის გუბერნიებში გაფანტა.

იმედგაცრეპულ გაბრიელს რაღა დარჩენოდა, იძულებული გახდა კარიზმის სამსახურში ჩამდგარიყო. რუსეთის ხელისუფლებამ კარგად იცოდა გაბრიელის დიდი როლი და გაელენა ხევში. ამიტომ 1803 წელს მას მაიორის წოდება მიანიჭა და თითქოს ნოფიკაშილის ნაცელად გვარად მამის სახელი – ყაზბეგი დაანათლა. თუმცა ირკვევა, რომ ყაზბეგთა ცნობილი გვარის გენეალოგია უფრო ადრე იწყება. ჯერ კიდევ 1791 წლის დოკუმენტში გაბრიელი და მისი ძმებიც ყაზბეგებად იხსენიებიან. მუინვარწვერსე ყაზბეგის შერქმევაც ამ პერიოდიდან უნდა მოდიოდეს (ვანო შადური, მასალები ალექსანდრე ყაზბეგის ბიოგრაფიისთვის, 1985, გვ. 9-11).

ყაზბეგების სასახლე სტეფანწმინდაში

გაბრიელ ყაზბეგს ორი ეპიქეაქედა: მიხეილი (მწერლის ალექსანდრეს მამა) და ნიკოლოზი, აგრეთვე სამი ქალიშვილი: სოფიო, ეკატერინე და ნინო. ნიკოლოზი 1809 წელს დაბადებულია. ცოლად ჯანხოთ დედაროვის ქალი სალომე შეურთავს და ექვსი შვილი შესქენია: დიმიტრი, გიორგი, გაბრიელი, რაფიელი (ფილო), ელისაბედი (ლიზა) და ოლღა. პირველი ცოლის გარდაცვალების შემდეგ ნიკოლოზს ცოლად შეურთავს თავაურელი კუდუხოვის ქალი, რომელიც ერთი წლის შემდეგ კლექით გარდაიცვალა. ამის შემდეგ მას მესამე ცოლი ქოშერხან (ელენე) დუდაროვა შეურთავს, რომელთანაც შესქენია ორი შვილი: ვანო (1860 წლის 11 ივლისს) და ელენე (1863 წ. 5 იანვარს).

ნიკოლოზს თბილისის პირველი გიმნაზია დაუმთავრებია და ზედმიწევნით კარგად სცოდნია რუსულ-ქართული ენები.

1831 წელს ნიკოლოზს პრაპორშნიკის ჩინი მიუღია, ხოლო ორი წლის შემდეგ სამოქალაქო სამსახურში გადაუყვანიათ, თემაკა ამის შემდეგაც ხშირად მონაწილეობდა სამაროპერაციებში. 1845 წელს მიანიტეს პოდპორუჩიკის წოდება, რის შემდეგ მალე სახელმწიფო სამსახურისთვის თავი დაუწებებია. შიგადაშიგ ლექსებსაც წერდა, თურმე.

ნიკოლოზ ყაზბეგი 1868 წელს გარდაიცვალა.

ბაშვშობა, სამხედრო სასწავლებელი

გიორგი ყაზბეგი ხევის აღიარებული გამგებლის, გაბრიელ ყაზბეგის შვილიშვილი და ნიკოლოზ ყაზბეგის უფროსი შვილია. დაიბადა სტეფანწმინდაში. გიორგის გარდა ნიკოლოზს ჰყავდა ქალი ელისაბედი (1844-1915). ეპი დიმიტრი. აგრეთვე ვაჟი ივანე და ქალი ელენე. რომლებიც მას მესამე ცოლისაგან. ქოშერხან ღუდაროვასგან შეეძინა.

სხედან მშეზი: დიმიტრი, ვანო, გიორგი;
დგანან: რაფიელი, გაბრიელი

1860 წელს გიორგიმ დაამთავრა კადეტთა კორპუსი და სწავლა განაგრძო სამხედრო სასწავლებელში, სადაც სრულიად ახალგაზრდამ დაწერა ნაშრომი „ქართველ ეგერთა ლეგიონის სამხედრო ისტორია,“ რომელსაც იმ დროს ილია ჭავჭავაძემ მაღალი შეფასება მისცა.

რუსეთში, სამხედრო სასწავლებელში მყოფ გიორგი ყაზბეგს მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ქართველ სტუდენტებთან, რომელთა მეშვეობით გეზულობდა სამშობლოში მომხდარ მნიშვნელოვან ამბებს. აქ ის ითვლებოდა თერგდალეულთა და სამოციანელთა ერთ-ერთ წევრად, რაზეც მეტყველებს ილიასთან, კოხტა აფხაზთან, მიხეილ ჩიკვილაძესთან, ლუარსაბ მაღალაშვილთან, ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილთან და ბელოისთან გადაღებული ფოტო.

პეტერბურგის სტუდენტები

სხედან: ლუარსაბ მაღალაშვილი, ილია ჭავჭავაძე,
ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილი, გიორგი ყაზბეგი,
წინ ბელოი;

დგანან: ალექსანდრე (კოხტა) აფხაზი, მიხეილ ჩიკვილაძე. 1861 წ.

სტუდენტობის დროს გიორგი ყაზბეგი მოხედა იმ წრეში, რომელშიც გაერთიანდნენ ილია, აკაკი, გიორგი წერეთელი, დიმიტრი ყიფიანი. ლევან მაღალაშვილი, კოხტა აფხაზი, ნიკო მესხიშვილი, მიხეილ ჩიქოვანი და სხვ.

ქართულ სტუდენტთა ეს კოჰორტა პეტერბურგში მიუკუთვნებოდა იმ პროგრესულ ნაწილს, რომელიც ყოველგვარ კრებებზე, შეხვედრებზე, ლიტერატურულ სადამოებზე, კონცერტებზე, დისპუტებზე თუ საჯარო ლექციებზე აუდიტორიას ქმნიდა და აქტიურადაც მონაწილეობდა.

1860 წლის 11 ნოემბერს პასაჟში გამართულ ლიტერატურულ კითხვა'ს, რომელსაც ქართული სტუდენტობა ავსებდა. მქუხარე ოვაციით შეხედნენ უკრაინელი ხალხის დიდ შვილს ტარას შევჩენკოს. იგი გადასახლებიდან დაბრუნების შემდეგ პირველად გამოვიდა პეტერბურგელთა წინაშე. ამ შეხვედრის დოკუმენტური მოწმეა დიმიტრი ყიფიანის იმავე წლის 13 ნოემბრის წერილი, რომელიც მან საქართველოში გამოგზავნა (დიმიტრო კოსარიკი. დავით გურამიშვილი უკრაინაში. თბილისი. 1957 წ. გვ. 106).

ბიძაშვილმა ალექსანდრე ყაზბეგმა (მომავალმა დიდმა მწერალმა) გიორგის თბილი ლექსი უძღვნა:

„მიხედალ. გიორგი გილოცავ.

გზას დაგილოცამ, შენი ძმა,

ღმერთსა ეთხოვ უკუ დაბრუნდე

სამშობლოს ღირსეული ყმა,

რომ შენს მტერს კიდით კიდემდე

სწვდებოდეს მედგრად შენი ხმა“

(ოხი. სრ. კრ. ხუთ ტომად. ტ. 3, გვ. 162)

სამხედრო სამსახურში მყოფ სხვა ქართველებისგან განსხვავებით, რომლებიც ხშირად საკუთარი ქვეყნისა და

ერის სატკივარს ჩამოცილებულნი იყვნენ, გიორგი ყაზბეგი სასიამოვნო გამონაკლისია, რომელიც ყველგან სამშობლო მიწის სიყვარულით სუნთქავდა. ამ დროს ის საკმაოდ შეძლებული იყო და გაელენითაც სარგებლობდა.

სტუდენტი ალექსანდრე ყაზბეგი

1867 წელს მოსკოვში მყოფი ხელმოკლე ალექსანდრე ყაზბეგი დაიძულებით ამბობდა, რომ „პეტერბურგში ჩავალ, ჩემს ბიძაშვილს ვიპოვნი, რომელიც იქ გენერალური შტაბის აკადემიაში იყო, გამოვართმევ რაოდენსა-მე ფულსაო“ (თხზ. სრ. კრ. ხუთ ტომად. ტ. 5, გვ. 183, თბილისი).

როგორც ირკვევა, ბიძაშვილების შეხვედრა არ შედგა, რაც მწერალმა ერთ-ერთ თავის ავტობიოგრაფიულ ცნობაში, „პეტერგოფი,“ მოგვითხრო. აღ. ყაზბეგი აღწერს პეტერბურგის სურათებს და იმას, თუ მან („აკაკიამ“) რო-

გორ „შემოირბინა თითქმის მთელი პეტერგოფი. იკითხა, სადაც კი შესაძლებელი იყო, მაგრამ თავის ბიძაშვილისა ვერა გაიგო რა. ბოლოს შემოხედა ერთი კანუოიანი ქართ-ველთაგანი და იფიქრა დაღონებულმა გმირმა, რომ ამას უქველად ეცნობა აკაკიას ბიძაშვილი, რადგანაც ისიც ქართველი იყო.“

– უკაცრავათ. თქვენ მგონი ქართველი უნდა ბრძანდებდეთ! – დააყენა აკაკიამ.

– დიას, რა გნებაესთ?

– გ. ყ. ხომ არ იცნობთ, თუ უკაცრავათ არ ვიქნები?

– ძალიან კარგათ ვიცნობ.

– ერთი ეს მიბრძანეთ, სად დგას ეხლა?

– ის ორენებაუმში გახლავსთ. წასულს კეირას აქ იყო და კიდევ ვიტანცავეთ ერთათ.

– მაშ ნამდვილათ იცით, რომ აქ არ არის?

– დიას“ (იქვე, გვ. 185).

ასე დამთავრდა გიორგისთან შეხვედრის პირველ ცდა. ჩვენთვის უცნობია ისინი აქ ერთმანეთს შეხედნენ თუ არა. ის კი დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ბიძაშვილს აუცილებლად დაეხმარებოდა.

კავკასიაში სამსახურის დროს გ. ყაზბეგი ყოველთვის იდგა პროგრესულად მოაზროვნე მამულიშვილთა გვერდით. იბრძოდა ქართული ჟურნალისტიკის აღდგენა-გაძლიერებისთვის. ამ მიზნით ჩადგა ის ქართული ინტელგენციის ახალგაზრდა თაობის რიგში, რომელიც შეეცადა დუშეთში მოსამართლედ მყოფი ილია თბილისში დაებრუნებინა და ეროვნული საქმეების სათავეში ჩაეყენებინა. მათ ილია ხუთჯერ მოინახულეს და საწადელსაც მიაღწიეს.

გიორგი ყაზბეგი გვევლინება აგრეთვე საქართველოს ისტორიაზე მიძღვნილი ნაშრომების ერთ-ერთ ობიექტურ

პეტერბურგი, 1859 წ.

მეცერ ღა აუცილებელ რეცენზენტად, რადგანაც იმ დროს სხედასხეა ძალები ცდილობდნენ ჩვენი წარსულის დამახინჯებას.

1865 წელს გიორგი ყაზბეგი ავად გახდა, რის გამო ის ერთი წლით სამკურნალოდ სასღერგარეთ (როგორც ჩანს, იტალიაში) გაგზავნეს. ეს დრო ახალგაზრდა მექლეუარმა კარგად გამოიყენა და მოამზადა ნაშრომები, რომლებმაც იმთავითვე საზოგადოებრიობის ყურადღება მიიქცია.

ქართველი მკითხველისთვის ნაკლებადაა ცნობილი, რომ გიორგი ყაზბეგმა ჯერ კიდევ 1867-1968 წლებში გამოაქვეყნა ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი „იტალიელები კავკასიის შესახებ,“ სადაც საუბარია მე-13-17 საუკუნეებში იტალიელთა (პლანოკარპინი, მარკო პოლო, ბარბარო, კონტარინი, პიეტრო დე ღა ვალე, ღამბერტი) საქართველოში მოგზაურობაზე.

მობზაურობა თურქეთის სამართველოში

1870 წელს გიორგი ყაზბეგმა წარმატებით დაამთავრა რუსეთის არმიის გენერალური შტაბის სამხედრო აკადემია, რის შემდეგ, როგორც სამხედრო ინჟინერი, კავკასიის არმიის გენერალურ შტაბის წევრად დანიშნეს. ეს ის დრო იყო, როცა მზადდებოდა ოსმალეთის მიერ მიტაცებული ქართული პროვინციების გათავისუფლების გეგმა. ამ გეგმის განხორციელებისთვის საჭირო იყო ძირითადი სტრატეგიული მონაცემების შეგროვება და ამ პროვინციებში მცხოვრები ქართველი მუსლიმანების, პირველ რიგში, მათი წინამძღოლების ორიენტაციის გაგება. ამ მიზნით დაიგეგმა ექსპედიცია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გრიგოლ გურიელი (1818-1891). მას ნათესაური კავშირი ჰქონდა აკარის და შავშეთის მმართველ ხიმშიაშვილებთან, ამიტომ მისი აქ სტუმრობა არაუფროსად ეჭვს არ გამოიწვევდა.

გენერალი გრიგოლ გურიელი
(1812-1891)

მაგრამ გრიგოლს არ ჰქონდა სამხედრო-სტრატეგიული ცნობების შეგროვების გამოცდილება. არსეიანი გიორგი ყაზბეგზე შეჩერდა, მაგრამ მეფის არმიის მაღალჩინოსან ოფიცერს ოსმალეთის ტერიტორიაზე არაეინ შეუშვებდა. საჭირო იყო კონსპირაცია. ამიტომ ის გრ. გურიელის ამაღლაში შეიყვანეს, როგორც მისი მსახური და მეჩიბუხე. ამ მოგზაურობის შთაბეჭდილებებზე გიორგი ყაზბეგმა ორი ვრცელი ნაშრომი გამოაქვეყნა: „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“ (რომელსაც რუსეთის გეოგრაფიულმა საზოგადოებამ ვერცხლის მედალი მიაკუთვნა) და „ლაზისტანის სანჯაყის სამხედრო სტატისტიკური და სტრატეგიული ნარკვევი“. ამ ნაშრომების შეფასება სხვა თემაა. დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია გაეცნოს ჩვენს მიერ ნათარგმნ და განსვენებულ მამია ხარაზის დახმარებით გამოცემულ წიგნს (გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში. ბათუმი. 1995). აქ მხოლოდ იმას ვიტყვი, რომ კონსპირაციულად, სამხედრო-სადაზვერვო მისიით მყოფი გიორგი ყაზბეგი გვევლინება არა მხოლოდ მეფის არმიის შტაბის უმნიშვნელოვანესი დავალების მქონე შემოპარულ მხვერავ ოფიცრად, არამედ ის პირველ რიგში ქართველი მოღვაწე და მამულიშვილია, რომელიც გვერდს არ უვლის მოსახლეობის ყოფას და კულტურას, ქართული ისტორიული წარსულის ამსახველი ძეგლების აღწერა-ჩაახაზვას, დემოგრაფიას. ქართული ენის შენახვას, ზნეჩვეულებებს, მოსახლეობის გარეგნობის აღწერას და ა. შ. ამიტომ ბუნებრივია, რომ ამ ნაშრომებმა, როგორც ეროვნულმა მონაპოვარმა, იმთავითვე ქართველი ინტელიგენციის დიდი დაინტერესება გამოიწვია.

აჭარა-შავეშეთში მოსახლეობის გაცნობით, მათი ორიენტაციით გათვითცნობიერებული და დაიმედებული გიორგი ყაზბეგი 1876 წელს პეტრე უმიკაშვილს წერდა: „აბა, თქვენ

* ამ ნაშრომზე ერთ-ერთი პირველი რეცენზია გამოაქვეყნა ბესარიონ ჯაფარიძემ (გაზ. „დროება.“ №130, 14 ნოემბერი, 1875 წ. გვ. 1,2).

მარჯენიდან: მამია ხარაზი, ჯემალ ქათამაძე,
რამაზ სურმანიძე

იცით, ახლა დაგვიდგა დრო თქვენ კალმით, ჩვენ კი ხმ-
ლით გამოუტაცოთ ოსმალის დედის მეკრდიდან მიტაცებული
შეილი აქარაო“ (ყაზბეგის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი).
ყველამ ისმინა დიდი მოღვაწის ეს მოწოდება. არ დარჩე-
ნილა იმდროინდელი ქართველი მოღვაწე. ვისაც სიტყვით და
კალმით, მატერიალური დახმარებით და საკუთარი სისხლით
წველილი არ შეეტანოს ამ დიდ მამულიშვილურ საქმეში.

გიორგი ყაზბეგი, როგორც სამხედრო შტაბის უფროსი,
ამ დროს სათავეში ედგა ქართველ მოხალისეთა რაზმებს,
პირადად მონაწილეობდა სამხედრო ოპერაციებში, რომლის
დროს ორჯერ მიიღო მძიმე კონტუსია, რის გამო მეორე
კლასის დაჭრილებში ჩარიცხეს. ის ამ დროს იცავდა არა
მარტო რუსეთის არმიის დიდებას, არამედ, როგორც პა-
ტრიოტი მამულიშვილი, იბრძოდა სამშობლო საქართველოს
გაერთიანებისა და საკუთარი ძმების გათავისუფლებისთვის.

რუსეთის არმიაში იმ დროს მყოფი ქართველების გმირობა პირველ რიგში ამ გრძნობებით იყო განპირობებული.

საყურადღებოა, რომ ამ ომში გიორგი ყაზბეგის მხარდამხარ იბრძოდა მოხალისედ წასული მისი და ელისაბედი (1844-1915), რომელსაც პეტერბურგის სამეანო სასწავლებელი ჰქონდა დამთავრებული (მის შესახებ იხ. ჩვენი „მფარველი ანგელოზები.“ ბათუმი. 2005, გვ. 80-85).*

ელისაბედ ნიკოლოზის ასული ყაზბეგი
(1844-1915)

1878 წელს, რუსეთ-თურქეთს შორის საზავო ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ, გიორგი ყაზბეგი ბაქოს 153-ე ქვეითი პოლკის მეთაურად დანიშნეს. ეს პოლკი მაშინ არზრუმში იდგა, ამიტომ მისი მეთაური ამავე დროს ქალაქის კომენდანტადაც ითვლებოდა.

* ელისაბედი ცოლად ჰყავდა ნიკოლოზ იაკინთეს ძე ალექსი-მესხიშვილს (1840-1908).

გენერალური შტაბის თადარიგში გასული გიორგი ყაზბეგი მზრუნველობას არ აკლებდა მშობლიურ მხარეს, ხე-ესა და სტეფანწმინდას. აქ მან განაგრძო ძმის, დიმიტრის (გარდ. 1880 წ.) მიერ დაწყებული საგანმანათლებლო საქმიანობა. საკუთარ სახლში დის, ელისაბედის თანადგომით გახსნა დაწყებითი სკოლა, შემდეგ შალებისა და ხაღიჩების საამქრო, თვითონ და მისი მეუღლე, ელისაბედ მაღალაშვილი, აგრეთვე პავლე ღუდუშაური, მასწავლებლობდნენ და ეს ყველაფერი უსასყიდლოდ იყო. ამგეარად, შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ყაზბეგი ხევში სკოლის გახსნის და პედაგოგიური საქმიანობის ერთ-ერთი პიონერიცაა. მოგვიანებით რუსეთში მყოფმა გიორგი ყაზბეგმა სტეფანწმინდისა და სნოს სკოლებს ასი მანეთი შესწირა, რისთვისაც მოხვედები მას დიდ მადლობას უცხადებდნენ („ივერია.“ 12 აპრილი, 1892 წ.).

გიორგი გრიგოლის ძე ნათაძე
(1870–1946)

მწერალი და პუბლიცისტი გიორგი ნათაძე (1870-1946), რომელიც 1894 წელს სტეფანწმინდაში მასწავლებლობდა, იგონებს, რომ დიმიტრი და გიორგი ყაზბეგების მიერ გახსნილ სკოლაში სწავლობდა მრავალი მოხევე. მათ შორის: „სვიმონ, ვანო, ლევან, იაგორა შადურები, ლევან ფიცხელაური, ლაზო თოფაძე. ახლად მომწიფებული ვაჟაკები იყვნენ – წერა-კითხვა მიტკასგან (დიმიტრისგან, რ. ს.) ეისწავლეთო, მერე თბილისში ესწავლათ და

ყაზბეგები

სოფლის საუკეთესო ადამიანები იყვნენ... სოლომონ ფიცხელაური, პაველ და იაგორა ღუდუშაურები, აჯია თოფაძე, ტეტიკა მარსაგიშვილი, ივანე ფიცხელაური, ივანე ქუშაშვილი." ეს სკოლა, გ. ნათაძის თქმით, პოლიტიკურად აღმსრდელიც იყო. აქ იმსხერეოდა კულტად ქცეული მაგნე ჩვეულებები (საქ. ლიტ. მუშ. ხ. ფ. №9093, გვ. 18, 19). გ. ნათაძისავე ჩანაწერებში. აგრეთვე ვკითხულობთ, რომ გიორგი ყაზბეგის „ხელმძღვანელობით სოფელმა სტეფანწმინდაში ააშენა მშენიერი სასკოლო შენობა. კარგი მოსრდილი სათეატრო დარბაზი... მოხვევითათვის დიდად მნიშვნელოვანი სახელოსნო ქალთა სკოლა, სადაც ამსადებდნენ სხვადასხვა ჩინებულ ქსოვილებს და ხალიჩებს" (იქვე. № 4430).

გლეხებსა და თავადაზნაურობას შორის წარმოქმნილი უთანხმოების დროს, თავისიანებისგან განსხვავებით, გიორგი ყაზბეგი ყოველთვის გლეხების მხარეზე იდგა. მათს ინტერესებს იცავდა და თანამოგვარეებსაც მოუწოდებდა სიმართლის მხარეს დამდგარიყვნენ („ივერია," 25 ოქტომბერი, 1898 წ.).

კვლავ სამხედრო სამსახურში

1884 წლიდან გ. ყაზბეგი სამხედრო სამსახურში დაბრუნდა. ამის შემდეგაც იგი მსრუნეულობას არ აკლებდა მშობლიურ მხარეს. ამ მხრივ საინტერესოა ბ. ღუდუშაურის წერილი, რომელშიც მოთხრობილია ხევში, სამების ტაძრის სავალალო მდგომარეობაზე. ამ საგანზე ჯერ აღ. ყაზბეგს უშუამდგომლია საქართველოს ეგზარქოსთან. თუმცა ამას შედეგი არ მოჰყოლია. ტაძარი პირადად დაუთვალიერებია გიორგი ყაზბეგსაც და ფულიც შეუწირავს.

.....თავისს დროზე განსვენებული ა. ყაზბეგი შუამდგომლობდა საქართველოს ექსარქოსთან, როდესაც რუსეთიდან ამოიარა მათმა მეუფებამ: ყაზბეგის სადგურში დაჰხვდა განსვენებული ალექსანდრე და აუხსნა ყველა საჭიროება, რაც კი იყო. იქამდის იქონია ამან გაულენა, რომ მათმა მეუფებამ მოისურვა ასვლა და ადგილობრივ დათვალიერება, მაგრამ რომ შეიტუო, კარეტით კი არა, ცხენითაც ცუდი ასასვლელიაო, უსიამოვნოდ დარჩა, რომ ვერ ავიდა სანახავედ და შემწეობას დაჰპირდა ეკლესიის შეკეთებისთვის.

გერგეტის სამება

წარსულს ზაფხულს რუსეთიდან სააგარაკოდ ჩამოვიდა გენერალი გ. ნ. ყაზბეგი და რამდენიმე ხანი დაჰყო აქ, ავიდა ტაძრის დასათვალიერებლად. ეკლესიას ათი თუმანი შესწირა და დაჰპირდა სოფლელებს, თხოვნით ვეცდები, სა-

დაც ჯერ არს, რომ შემწეობა აღმოგინინოთ. ამ საქმეს მასრის უფროსი მესხივეიც ხელს უწყობს და დახმარებასა კპირდება, მაგრამ მაინც საქმეს ჯერ არა ეშველა-რა..." (გაზ. „ივერია.“ №224, 14 ოქტომბერი, 1900 წ. გვ. 3).

მომდევნო წლებში გ. ყაზბეგი მსახურობდა კაეკასი-ის სამხედრო ოლქში, ხოლო 1887 წლიდან ლატვიის 51-ე ქვეით პოლკს მეთაურობდა.

1891 წელს, უკვე სახელმოხვეტილ ოფიცერს გენერალ-მაიორის წოდება მიანიჭეს და ვარშავის ციხე-სიმაგრის შტაბის უფროსად დანიშნეს. შემდეგ იყო ივანგოროდის ციხე-სიმაგრის კომენდანტი, ხოლო 1900 წელს, გენერალ-ადიუტანტის წოდების მინიჭების შემდეგ, კელაე ვარშავაში გადაიყვანეს და ამჯერად ციხე-სიმაგრისა და მთლიანად გამაგრებული რაიონის კომენდანტად დანიშნეს. 1905 წელს გ. ყაზბეგი ჯერ ხელმძღვანელობდა პორტარტურის დაც-ვას, შემდეგ ელადიფოსტოკის კომენდანტად გადაიყვანეს. ეს თანამდებობა გიორგის სამხედრო კარიერისთვის დრამატული აღმოჩნდა. ეს იყო ის დრო, როცა „სისხლიანი კვირის“ ამბებმა შორეულ აღმოსავლეთში ჩააღწია. ამბოხებამ იქაც ფართო მასშტაბი მიიღო, გიორგი ყაზბეგმა მიიღო ბრძანება იარაღით დაემყარებინა წესრიგი, მაგრამ მან ამაზე უარი განაცხადა და შეეცადა მშვიდობიანად დაეშალა დემონსტრაცია. მართალია, ამის მოგეარება გაჭი-ანურდა, მაგრამ მშვიდობისმოყვარე გენერალმა ეს მაინც შეძლო.

სამწუხაროდ, ამ პუმანურმა აქტმა იმპერატორის რისხვა გამოიწვია. ლიბერალი გენერალი პეტერბურგში გაიწვიეს. აუდიენციის დროს ნიკოლოზ მეორემ მას მკეახედ უთხრა: „ხალხს ყოველთვის უნდა ესროლო, გენერალო!“-ო. ამის შემდეგ რუსეთის არმიის სადიდებლად ნაბრძოლ-ნაომარი

რუსეთის იმპერატორი
ნიკოლოზ II
(1868–1918)

გიორგი ყაზბეგი მცირე პენსიით არმიიდან დაითხოვეს, რის გამო 1906 წელს იძულებული გახდა სამშობლოში დაბრუნებულიყო.

საყურადღებოა, რომ ეს შემთხვევა იმდროინდელ რუსეთში საკმაოდ გახმაურებულა, პროგრესული საზოგადოება იწონებდა გიორგი ყაზბეგის პუშანურობას და გმობდა მეფის დესპოტურ რეჟიმს. იმპერატორის უსამართლობით აღშფოთებული მაქსიმ გორკი წერდა: „წესიერება, როგორადაც არ უნდა გამოეღინდეს, დანაშაულად ითვლება ქვეყანაში, რომელსაც, როგორც ცნობილია, მართავენ მინისტრები, ვინც გლეხებს პარავს შერიას და პურს, ქვეყანაში, სადაც მეფე გენერლებისგან ამზადებს მკვლელებს და მათ მკვლელობისკენ აქეზებს კლასიკური ცინიკური ფრაზით, რომლითაც მან მიმართა გენერალ-ლეიტენანტ ყაზბეგს

მაქსიმ გორკი
(1868–1936)

ვლადიმერსტოკის გარნიზონის ჯარისკაცების მშვიდობიანად დაშლის თაობაზე მოხსენების შემდეგ: „ხალხს ყოველთვის უნდა ესროლო გენერალ!“ (გ. გორკი, თხ. სრ. კრ. 30 ტომად. 1953, ტ. 23, გვ. 400-401, ტ. 27, გვ. 376. რუს. ენაზე).

ილიას საძმის განმგებლობი. ოჯახური ტრაგედია

1908 წელს ქართველმა მოღვაწეებმა გიორგი ყაზბეგი, როგორც ერთ-ერთი დამფუძნებელი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარედ აირჩიეს. როგორც ცნობილია, ამ საზოგადოებას 22 წლის მანძილზე დიდი ილია თავმჯდომარეობდა და მის

შემდეგ ამ პოსტზე გიორგი ყაზბეგის არჩევა, ამავე დროს ამ მოღვაწის მამულიშვილური და პატრიოტული თვისებების უდიდესი აღიარება იყო.

ილია ჭავჭავაძე
(1837–1907)

დიახ, გიორგი ყაზბეგი იყო პიროვნება, რომლის ქართველობა, ეროვნული სული ვერ ჩაკლა ვერც სამხედრო სამსახურმა, ვერც რუსეთში ხანგრძლივმა ყოფნამ, ვერც საშინელმა ანტიქართულმა ატმოსფერომ. მის სასიამოვნო საუბარში ერთ უცხო სიტყვასაც ვერ გაიგონებდით, განსხვავებით ზოგი კოსმოპოლიტი ქართველისგან, რომელიც შეგნებულად ამახინჯებდა მშობლიურ ენას, და მეტიც, საკუთარი ხალხის ენაზე საუბარს სირცხვილადაც თვლიდა (ვაგლახ, რომ ამის მწარე მაგალითები ახლაც გვაქვს).

გიორგი ყაზბეგის ოჯახი
მარცხნიდან სხედან: მუღღლე ელისაბედ მაღალაშვილი,
გიორგი და ვაჟი ნიკოლოზი;
დგანან: კონსტანტინე, ელენე და ალექსანდრე

ახალგაზრდობის ასაკში რუსეთში გადაკარგულ ვაჟკაცს ფიქრადაც არ მოსვლია უცხო ქალის შერთვა. მისი ცხოვრების თანამგზავრი დიდებული ქართველი მანდილოსანი, ელისაბედ ალექსანდრეს ასული მაღალაშვილი იყო, რომელთანაც ოთხი შვილი შეეძინა: ელენე, ნიკო, კონსტანტინე და ალექსანდრე. მოხუც გენერალს სიცოცხლე გაუმწარდა. იგი მოესწრო სამივე ვაჟის დალუპებას. ალექსანდრე, რუსეთის არმიის პოდპოლკოვნიკი, 1914 წლის 8 ნოემბერს პოლონეთის ქალაქ ლოძთან გამართული ბრძოლის დროს მიღებული ჭრილობებით დაიღუპა, 1915 წლის 15 ივნისს პეტროგრადში სარკინიგზო კატასტროფამ იმსხვერპლა მეორე ვაჟი. სამხედრო ინჟინერი კონსტანტინე.

ამ ტრაგედიასთან დაკავშირებით იმდროინდელ გაზეთში გამოქვეყნდა ოჯახის შემდეგი შინაარსის განცხადება (მოგვაქვს მოლიანად, რადგანაც იგი ერთგვარად ნათელს კფენს კონსტანტინე ყაზბეგის ოჯახის შემადგენლობას და ბიოგრაფიას):

„ინფანტერიის გენერალი გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზბეგი, მეუღლე მისი ელისაბედ ალექსანდრეს ასული და რძალი ნინო გრიგოლის ასული ღრმა მწუხარებით აუწყებენ ნათესავთ და ნაცნობთ, რომ მათ ოჯახს კვლავ ახალი უბედურება დაატყდა თავსა: ტრადიკულად გარდაიცვალა პირველთა შვილი და მეორეს მეუღლე, რკინიგზის პოლკის კაპიტანი კონსტანტინე გიორგის ძე ყაზბეგი.

დაკრძალვა პეტროგრადიდან მოსვენების შემდეგ მოხდება საგვარეულო აკლდამაში სოფელ სტეფანწმინდაში (სადგური ყაზბეგი). დაკრძალვის დღე (ვალკე იქნება გამოცხადებული.“ (გაზ. „სახალხო ფურცელი,“ 312, 20 ივნისი, 1915 წ. გვ. 1). ამავე გაზეთში მოკლედ ნათქვამია კონსტანტინეს დაღუპვის მიზეზებზე: „მას ქუჩაზე ავტომობილი გადაბრუნებია და უეცრად გარდაცვლილა. ამის გამო ქ. შ. წ. - კ. გ. ს-ის გამგეობამ გუშინ ღრმა თანაგრძნობის დეპეშა გაუგზავნა განსვენებულის მამას, ბ-ნს გიორგი ყაზბეგს.“*

იმავე 1915 წლის 17 ნოემბერს კარპატებში დაიღუპა მესამე შვილი, ცხენოსანი ლეგიონის შტაბის როტმისტრი ნიკოლოზი. 1919 წელს საყვარელი მეუღლე ელისაბედიც გარდაიცვალა. მკითხველებს პატიებას ვთხოვ გადაჭარბებული სენტიმენტალობისთვის, მაგრამ მაინც უნდა ვთქვა:

* ეს ცნობა არასწორია. სტეფანწმინდაში დაკრძალული კონსტანტინე ყაზბეგის საფლავის ეპიტაფიიდან ირკვევა, რომ იგი დაიღუპა პეტერბურგში მატარებლის მარცხის დროს.

მ მ ა ნ ნ ყ ა ზ ბ ე ბ ნ ი

ომეო და უბედურად დაღუპულნი. გიორგი კაზბეგის შელენი

ნიკოლოზი.

ალექსანდარე.

კონსტანტინე

დაღუპული ძმები:

ნიკოლოზ, ალექსანდრე და კონსტანტინე

ვწერ ამ სტრიქონებს, ხელი მითრთის, ფიქრი არ მშორდება და სიტყვები არ მყოფნის ავხსნა, როგორ გაუძლო ოთხმოცს მიღწეულმა კაცმა ამდენ უბედურებას... მხოლოდ ისღა შევძელი, დავსესხებოდი იპოლიტე ვართაგავას: „გაერცელდა ხმა, ყაზბეგს დეკეშა მოუვიდა შეილის ომში დაღუპვის შესახებო... კრებაზე ვნახეთ, რომ ჩეულებრივად ჩვენსე ადრე მოსულა... ყველამ ვიფიქრეთ, ალბათ, ვიდაცას მოუპოვრავს... სამიძირის თქმაც ვერ მოვახერხეთ. დ.კარიჭაშვილს სცოდნია ნამდვილი ამბავი და იმან ჩუმად ჩაგეწურჩულა. მაშინ ყველა წამოვდექით და გულწრფელად მივეუსამიძირეთ. დამშვიდებით მადლობა გვითხრა და დამშვიდებითვე განაგრძო თავმჯდომარეობა. გაგვეგონა, რომ მაგარი კაცი არისო, მაგრამ ასეთი ურყევი კლდე რომ ყოფილა, არ ვიცოდით. ტყუილად კი არ ყოფილა იგი მთიელი, მოხევე, უდრეკი მთის შვილი, გოგოთურის შთამომავალი“ (მოგონებები. ტ. II, გვ. 243, 244).

სიკილაო
უაზბაბო

НИКОЛАЙ ГЕОРГІЕВИЧЪ
КАЗБЕГЪ
ШТАБСЪ-РОТМИСТРЪ
ТАТАРСКОГО КОННОГО полка
УБИТЬ в БОЮ на КАРПАТАХ
17 янвАРЯ, 1915 г.

ალექსანდრე
უაზბაბო

АЛЕКСАНДРЪ ГЕОРГІЕВИЧЪ
КАЗБЕГЪ
ПОЛКОВІКЪ ЛЕЙБЪ-ГВАРДІИ
ВОЛЫНСКАГО ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА полка
СКОНЧ отъ ТЯЖЕЛЫХЪ РАНЪ
ПОЛУЧЕННЫХЪ въ БОЮ при г. ЛОДЗИ
8 НОЯБРЯ, 1914 г.

კონსტანტინე

ყაზბეგი

КОНСТАНТИНЪ ГЕОМІИВІЧЪ

КАЗБЕКЪ

КАПИТАНЪ СОБСТВЕННОГО ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА

ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНАГО полка

ПОГИБЪ при крушеніи поезда в ПЕТРОГРАДЕ

15 ІЮНЯ. 1915 г

გიორგი ყაზბეგი ყოველთვის იზიარებდა საზოგადოების გამგეობის სხვა წევრთა პროგრესულ მოსასრებებს, თვალყურს ადევნებდა საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა რუსეთის პირველი რევოლუციისა და მის შემდგომ რეაქციის წლებში. ამ მოვლენების კვალობაზე საზოგადოებამ ახლებურად გარდაქმნა მუშაობა, შემოიღო ახალი წესი, რომლის მიხედვით საზოგადოების ადგილობრივ განყოფილებებს, რომელთა რიცხვი 13-მდე იყო, მათ შორის ბაქოსა და კაუკაეში, მინიჭებოდათ ფართო ავტონომია.

ბევრმა შეიძლება არც კი იცოდეს, რომ 1909 წელს, გოგოლის 100 წლისთავეზე, სწორედ ქ. მ. წ.- კ. გ. საზოგადოების ინიციატივით აღიმართა თბილისში მისი ძეგლი, რომელიც დღესაც დგას ე. წ. ალექსანდროვის ბაღში.

ასევე საზოგადოების ენთუზიაზმის შედეგია ისიც, რომ ილიას საფლავზე დაიდგა იაკობ ნიკოლაძის დიდებული ფიგურა „მწუხარე საქართველო“, რომელიც მთაწმინდის პანთეონის ტექშარიტი მარგალიტია.

იაკობ ნიკოლაძე

გიორგი ყაზბეგმა დიდი გულისხმიერებით მოისმინა აკაკი წერეთლის წინადადება იმის შესახებ, რომ გამახვილებულიყო ყურადღება ქართული ხალხური შემოქმედების შეკრებისა და შენახვისთვის, როგორც ერის დიდი და ხანგრძლივი ისტორიული ცხოვრების ამსახველი ფოლკლორისა და ეთნოგრაფიის წყარო.

გიორგი ყაზბეგს ეკუთვნოდა იდეა ფიქრის გორაზე მუზეუმის აგებისა. ამისთვის 60 000 მანეთად მიწის ნაკვეთიც შეიძინეს. მაგრამ თვით მუზეუმის შენობის თანხების გამოყოფაზე მიმოწერას მსოფლიო ომმა მოუსწრო და ეს დიდებული იდეა ჩაიშალა.

როგორც ცნობილია, ილიას მდიდარი ბიბლიოთეკა 1914 წელს სასოგადოებას ჩაბარდა. ოღლა გურამიშვილმა ითხოვა მიეღოთ საგურამოს მამულიც, მაგრამ ეს საქმე გაჰყურდა: მამულის მოვლა ძალზე გაძნელდა.

1912 წლის 17 ნოემბერს გიორგი ყაზბეგმა გამგეობის სხდომაზე საგანგებოდ გაიტანა ილიას მამულის მოვლის საკითხი. ამ საქმის შემმოწმებლებს, რევაზ გაბაშვილსა და დავით ვაჩნაძეს აღუნიშნაეთ ილიას მამულის საეკლასიკო მდგომარეობა. დაისვა საკითხი მისი გამოსყიდვისა, მაგრამ, როგორც გაირკვა, მამულს ემართა ბანკის ეალი. მისი დაფარვა კი სასოგადოებამ ვერ შეძლო. ანალოგიურ მდგომარეობაში იყო ილიას სახლიც თბილისში, მაგრამ სასოგადოებამ, უკიდურესი ეკონომიკური სიღიწროვის ვითარებაში, გამიონახა 18 ათასი მანეთი, მათ შორის მამულისა 14 ათასი

სტეფანწმინდა. საფოსტო სადგური

და სახლისთვის 4 000 მანეთი. „სამარცხეინო და დიდი დანაშაული იქნება ილიას მამული საგურამოში და სახლი თბილისში ვინმე ბობოლაძე რომ ჩაიგდოს ხელშიო,“ – თქვა გიორგი ყაზბეგმა გამგეობის სხდომაზე და სწორედ მისმა პრინციპულმა პოზიციამ შემოგვინახა ილიას მდიდარი მემკვიდრეობა.

1914 წელს, არსებობის 35 წლისთავეზე, გიორგი ყაზბეგის 6-წლიანი დაუღალავი შრომის შედეგად, საზოგადოება საკმაოდ დიდი უძრავი ქონების მფლობელი იყო. მას გააჩნდა სამუხეუმო ნაკვეთი ფიქრის გორაზე, ილიას სახლი თბილისში და მამული საგურამოში, იაკობ გოგებაშვილის ნაანდერძივი მიწის ნაკვეთი ვაკეში, საზოგადოების აქტივში ირიცხებოდა სკოლის შენობები: ბაქოში, ბათუმში, სოხიუმში, ყაღაშში, შრომაში, წინარეხში, გომარეთში და გერგეშში, სტამბა ქუთაისში, აგრეთვე ბიბლიოთეკები და სასკოლო ავეჯი.

საზოგადოების დიდ ავტორიტეტზე მეტყველებდა მისი საქმიანობა საქართველოს ფარგლებს გარეთ. საზოგადოებას განყოფილებები გააჩნდა: ალაგირში, განჯაში, ერევანში, კაეკაეში, სოჭში, ტუაფსეში, ხოლო ქართული ბიბლიოთეკები კამბატკასა და სახალინის კუნძულზეც იქონიდა.

გიორგი ყაზბეგის მეთაურობით საზოგადოება დიდ საქველმოქმედო საქმიანობასაც ეწეოდა. ხელმოკლე სტუდენტებს სარჩოს უჩენდა და ხელს უწყობდა სწავლაში. საზოგადოების სტიპენდიანტები იყვნენ: შალვა ქიქოძე (მხატვარი), გაბრიელ ოქროპირიძე (აგრონომი), ქრისტეფორე რაჭველიშვილი და პავლე ინგოროყვა (ლიტერატორ-ისტორიკოსები), ნინო ციციშვილი (ქიმიკოსი).

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხარჯზე თბილისის გიმნაზიაში სწავლობდა აგრეთვე ქობუ-

ლეიის მკეიდრი. ცნობილი მოღვაწის გულა კაიკაციშვილის ძმისშვილი სულეიშანი (1903-1986). მასზე საგანგებოდ შევჩერდი იმის გამო, რომ საზოგადოების თავმჯდომარემ გიორგი ყაზბეგმა საკმარისად არ ჩათვალა ამ ახალგაზრდის მიმართ საზოგადოების დახმარება და 10 წლის ყმაწვილი 1913 წელს საცხოვრებლად საკუთარ სახლში წაიყვანა. თავად ხელმოკლე გენერალი მსრუნველობას არ აკლებდა მისთვის ძალზე კარგად ნაცნობი მხარის შვილს და ალბათ კიდევ დიდხანს ეყოლებოდა, რომ არა საზოგადოების მდივნის დავით კარიჭაშვილის გადაწყვეტილება. დავითმა კარგად იცოდა, რომ გიორგი ყაზბეგს თავადაც უჭირდა, ამიტომ მოგვიანებით სულეიშან კაიკაციშვილი მან თავის სახლში გადაიყვანა.

სულეიშან კაიკაციშვილი
(1903-1986)

საზოგადოების დიდ ავტორიტეტზე მეტყველებს, რომ მან კონსტანტინეპოლიდანაც კი მიიღო თხოვნა, რათა იქ მცხოვრები ქართველებისთვის დაარსებულიყო ბიბლიოთეკა. ხოლო დიმიტრი ყიფიანის შვილიშვილი ბარბარე ყიფი-

ანი თხოულობდა ბრიუსელში გაშოფენისთვის ქართული წიგნების გაგზავნას. ეს შესანიშნავი იდეები პირველმა მსოფლიო ომმა ჩაშალა.

საზოგადოების მეშაობა ომის დროსაც არ შეწყვეტილა. ახლა ის დაკავებული იყო ომში დადუპულ ქართველ მებრძოლთა უკუდავყოფის საქმით. 1915 წლის ნოემბერში, დიდუბის ეკლესიის გალავანში საზოგადოებამ შექმნა პანთეონი, რისთვისაც შეიძინა მიწის ნაკვეთი. შეიქმნა კომისია, რომელსაც თავმჯდომარეობდა გიორგი ყაზბეგი. წევრები იყვნენ: გიორგი ლასხიშვილი, გრიგოლ რცხილაძე, ანატოლი კალგინი და იაკობ ნიკოლაძე (ვ. ბაბუნაშვილი, თ. ნოზაძე. მამულიშვილთა სავანე. თბ. 1994. გვ. 12).

პანთეონში პირველად დაკრძალეს ჭოლა ლომთათიძე.

პანთეონი ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა, მწერალთა და ხელოვანთა განსასვენებლად და წმინდა ადგილად იქცა. გარდა ამისა ეს იყო მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობის შეხიფდრის და აზრთა ურთიერთგაზიარების ადგილიც. პანთეონის მნიშვნელობასა და მაღალ ღირებულებაზე მეტყველებს ჯერ კიდევ გიორგი ყაზბეგის სიცოცხლეში, მისი ხელდასმით დაკრძალულთა სია:

აბაშიძე კიტა გიორგის ძე (1870-1917);

ალექსი-მესხიშვილი ელადიმერ სარდიონის ძე (1857-1920);

ბოცვაძე ლუარსაბ გერასიმეს ძე (1866-1919);

ეფდოშვილი იროდიონ ისაკის ძე (1873-1916);

ვაჟა-ფშაველა (1891-1915)*

ზაალიშვილი მიხეილ ყარამანის ძე (1865-1920);

კლდიაშვილი სიმონ გრიგოლის ძე (1865-1920);

* 1935 წელს გადასვენეს მთაწმინდის პანთეონში.

ლალიონი (მამულაიშვილი) არსენ ანტონის ძე (1866-1918);
ლომთათიძე ჭოლა ბიბონის ძე (1879-1915);
ორბელიანი ნინო სეიმონის ასული (1854-1916);
რცხილაძე ვასილ ილიას ძე (1860-1920);
სულხანიშვილი ნიკო პაატას ძე (1871-1919);
ყიფშიძე (ფრონელი) ალექსანდრე თეოდორეს ძე (1862-1916);
ყიფშიძე დავით ალექსის ძე (1890-1919);
ყიფშიძე იოსებ ალექსის ძე (1882-1919);
ჩხიკვაძე ნოე ალექსის ძე (1883-1920);
ჭრელაშვილი სტეფანე თეოდორეს ძე (1857-1917).

* * *

პირველი მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ დაღუპულთა ოჯახის წევრების და შვილებისთვის მოეწყო თავშესაფრები და ინტერნატები, გარდა ამისა, გაიხსნა ახალი ბიბლიოთეკები: ბოლიეთში, დოესში, ქურთაში, ანაკლიაში და ახმეტაში, სკოლები: ხეცსურეთში, საინგილოში, გუდაურში, წერაქში.

1917 წლის სექტემბერში, იოსებ ყიფშიძის წინადადებით, გიორგი ყაზბეგმა გადაწყვიტა სკოლის გაიხსნა ლაზეთში, რომლის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებას ის კარგად იცნობდა, ამას ორი-სამი წლის რუდუნება დასჭირდა, მაგრამ გიორგი ყაზბეგის შემდეგ ამ საქმეს სამწუხაროდ აღარავენ დაუბრუნდა.

საზოგადოება დიდ ყურადღებას უთმობდა გარდაცვლილი დამფუძნებლებისა და აქტიური წევრების სახელის უკედაევოვას. ასე იქნენ პატიემიგებულნი: ვახტანგ თულაშვილი, დავით სარაჯიშვილი, ნიკო ცხევედაძე, იაკობ გოგებაშვილი, ალექსანდრე სარაჯიშვილი, კოტე ჯანაშია, ნინო ორბელიანი, ლუარსაბ ბოცვაძე და სხვ.

მთის ორი არწივი: ვაჟა ფშაველა (1861–1915), გენიალური ქართველი პოეტი და ალექსანდრე ყაზბეგი (1848–1893), რომელსაც მისივე სიტყვებით „ხვეის პომეროსი“ შეარქვეს

დიდმა ვაჟა-ფშაველამ გიორგი ყაზბეგს 1911 წელს უძღვნა ლექსი „ჯიხვის ეედრება.“ რომელშიც პოეტი მას მთის მშვენიერების ენით ალაპარაკებს. ამ „ეედრებაში“ ნათლად ჩანს ყაზბეგთა ღირსეული შვილის მამულიშვილობა, სამშობლოს სიყვარული და მისი აყვავების დაუოკებელი სურვილი:

„... მიიღე დამბადებელო,
ეს ჩემი სათხოვარია.
გულს მიკლავს მთების დაჩაგვრა,
ესა მაქვს საწუხარია.
მაჩვენე აყოვებული
სამშობლოს მთა და ბარია,

მინამ ნუ მომკლავ, მაშინ კი
აღარა სანუკუვარია
ჩემთვის სიცოცხლე. და სული
წაიღე მიიბარია.
აღსრულდეს ჩემზე ბრძანება
ღვთისა, ცით ნაკუხარია.“

(თხზ. სრ. კრ. 10 ტომად. ტ. 2. თბილისი. 1964, გვ. 196, 197).

1915 წელს, შვილების ზედიზედ დაღუპვის შემდეგ, 75 წელს გადაცილებულმა მაშერალმა გენერალმა განთავისუფლება ითხოვა. მაგრამ სასოგადოების წვერთა დაჟინებული თხოვნით დარჩა და ამის შემდეგ 6 წელი კვლავ განაგრძობდა მუშაობას. გიორგი ყაზბეგი შემდგომში საპატიო თავმჯდომარედ აირჩიეს, ხოლო სასოგადოებას სათავეში დავით კარიჭაშვილი ჩაუდგა. გამგეობის წევრები იყვნენ შიო არაგვისპირელი და თედორე კიკვაძე, ხოლო მდივნად ვარლამ ბურჯანაძე აირჩიეს.

დავით კარიჭაშვილი
(1862–1927)

გიორგი ყაზბეგი დიდ ყურადღებას აქცევდა ეროვნული სიმდიდრეების დაცვას მშობლიურ მხარეში. ყაზბეგთა გვარს სტეფანწმინდაში ჰქონდა დომენტი IV კათალიკოსის (1705-1742) მინიატურული სახარება ოქროს ყდით, რომელიც ალექსანდრე ყაზბეგს მიუყიდა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისთვის. მწერლის ასეთი მოქმედება არ მოიწონეს მისმა თანამედროვეებმა. აკაკი წერეთელი, რომელმაც ჯერ თბილისში ქართულ სცენაზე გაუჩინა საშუაო და ხელყასიც დაუნიშნა, ხოლო შემდეგ „დროების“ რედაქციაში გადაიყვანა, ბინაც და სარჩო-საბადებელიც გამოუყო, გულისტკივილით აღნიშნადა სანდროს ასეთ ბედოვლათობას: „ერთხელ საგვარეულო ძვირფასი სახარება მიჰყიდა ჩვენს „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ და იმავე დროს დედამისის დანარჩენი ქირმანი შალი, რომელიც ძვირფასი იყო, სულ 15 მანეთად გაჰყიდა. მოაგროვა ფულები და ბათუმში ამოჰყო თავი.“ (XIX საუკუნის ქართველი მოღვაწენი. თბილისი. 2009 წ. გვ. 261). ჩვენი აზრით ეს 1880-81 წლებში უნდა მომხდარიყო.

ერთი წლის შემდეგ გიორგი ყაზბეგმა განაცხადა, რომ „ეს სახარება საგვარეულოა და აღ. ყაზბეგს არ ჰქონდა უფლება გაეყიდაო და მოითხოვა დაბრუნება ხელნაწერისა.“ (ექვთიმე თაყაიშვილი. ემიგრანტული ნაშრომები. დაბრუნება. ტ. 1. გურამ შარაძის რედაქციით. თბილისი. 1991 წ. გვ. 83). სახარება აღწერა ექვთიმე თაყაიშვილმა, ხოლო ილია ჭავჭავაძემ. ეს ხელნაწერი დაუბრუნა კანონიერ პატრონს, გიორგი ყაზბეგს. ექვთიმე ამ სახარებას სხვებთან შედარებით ერთ-ერთ საუკეთესოთა რიგს მიაკუთვნებს.

ექვთიმე თაყაიშვილი
(1863–1953)

გულწრფელობით და სისპეტაკით გამორსეულ გიორგი ყაზბეგს, წერა-კითხვის სასოგადოების თავმჯდომარედ დანიშვნისთანავე, სახარება თავის კაბინეტში გადმოუტანია. ექვთიმეს შეკითხვაზე, რატომ არ აძლევ ხელნაწერს სასოგადოების წიგნთსაცავსო, გიორგიმ უპასუხა: „სად წავა, ბოლოს ხომ მაინც იქ მივაო.“

გიორგი ყაზბეგის უცხოეთში გარდაცვალების შემდეგ ე.თაყაიშვილი სახარების დაკარგვის დიდ შიშს გამოთქვამდა. „თუ წერა-კითხვის სასოგადოების თავმჯდომარის სამუზეუმო წიგნი, მისი განძრახვის წინააღმდეგ, დაეკარგა სასოგადოებას, ეს გიორგი ყაზბეგის ხსოვნას მეტად აენებს“-ო, წერდა იგი (იქვე, გვ. 84). საინტერესოა ამჟამად სად ინახება ეს ძვირფასი ხელნაწერი.

შეიძლება გიორგი ყაზბეგის მრავალმხრივ და ნაყოფიერ მოღვაწეობაზე აქ წერტილი დაგვესვა, მაგრამ არ შეიძლება დიდი სიღრმითა და სინანულით არ გაეიმეოროთ, რომ ბრძოლებში დაღუპული მისი ერთ-ერთი ვაჟის და ამ დიდი მამულიშვილის საფლავებს დღემდე ქართველმა ხალხმა ვერ მიაგნო. ვიცით, რომ გიორგი ყაზბეგი 1921 წელს საზღვარგარეთ წავიდა, მაგრამ რატომ? ზუსტად არ ვიცით და ამის მიზეზებზეც რამდენიმე აზრი არსებობს:

1. ემიგრაციაში გაყვა მენშევიკურ მთავრობას.
2. ევროპაში წავიდა სამკურნალოდ.
3. საზღვარგარეთ (პოლონეთში) წავიდა დაღუპული შვილის საფლავის საძებრად.

4. სტამბოლამდე გაყვა თავის რძალს ნინოს, რომელიც შვილთან ერთად ემიგრაციაში წავიდა.

მე ამ საკითხებზე მსურს გამოეთქვა ჩემი მოსაზრება.

საბჭოთა პერიოდში გაერცელებული იყო აზრი, რომ გიორგი ყაზბეგმა უდალატა საბჭოთა ქვეყანას და მენშევიკებს გაყვა. იპოლიტე გართაგაფა სინანულით ამბობდა, რომ საქართველოში დარჩენილ გენერალს საბჭოთა ხელისუფლება ყველაფერს აპატიებდა და არ უნდა წასულიყო, თუმცა ავტორი კეთილად მოიხსენიებდა გიორგი ყაზბეგის დამსახურებას და პიროვნულ თვისებებს: „ჭკვიანს, წინდახედულს და დაკვირვებულ მოხუცს ბოლოს ერთი დიდი

იპოლიტე გართაგაფა
(1872–1967)

შეცდომა მოუვიდა. ის 1921 წელს გააყუდა ქართველ ემიგრანტებს და, როგორც თქვეს, სტამბოლში გარდაიცვალა. დარწმუნებული ვარ, ის საქართველოში რომ დარჩენილიყო, ბოლშევიკური მთავრობა არამც თუ ხელს არ ახლებდა, გამოიყენებდა კიდევ კულტურული მუშაობის ასპარეზზე და ბოლოს, დაიმარხებოდა მის საყვარელ სამშობლოში. დღეს კი არავენ უწყის, სად არის მისი ობოლი საფლავი!" (მოგონებები. ტ. 2, გვ. 245, 246). ქართველი მოღვაწეები, კერძოდ, მეფის არმიაში ნამსახური გენერლები როგორ „გამოიყენა“ ბოლშევიკურმა მთავრობამ, ეს უახლესმა ისტორიამ კარგად იცის, განსაკუთრებით 1924 და 1937 წლებამდე პერიოდებში, როცა მათგან ვერავენ გადაურჩა რეპრესიებს და დახვრეტებს. შორს არ წავალ. დავასახელებ გ. ყაზბეგის ერთ აბსოლუტურ სეხიას. კავთისხეველ თავადს გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზბეგს. დაბადებულს 1873 წელს. რომელიც მეფის დროს ასევე სამხედრო პირი იყო, მას კაცი შემოკედომია. კატორღაში სასჯელი მოუხდია. სოფელში ცხოვრობდა* და არავითარ პარტიასთან საქმე არ ჰქონდა, მაგრამ 1923 წელს დახვრიტეს. ვინ დაუფასა გენერალ გიორგი მაზნიაშვილს უდიდესი დამსახურება, საკუთარი მხედრული ნიჭით და მამაცობით ბათუმის ოლქი რომ გამოსტაცა ოსმალებს და ბოლშევიკებს ჩააბარა? არავინ. მანაც გაიზიარა მეორე გიორგი ყაზბეგის ბედი, 1937 წელს გაიყვანეს სიკედილის კალოზე. თუმცა ვერც ღვაწლმოსილ პუბლიცისტს, იპოლტე ვართაგავას გაეამტყუნებთ, რადგანაც მისი „მოგონებები“ საბჭოთა წყობილების დროს დაიწერა და მაშინდელი კონიუქტურის გათვალისწინების გარეშე ამ ნაწერებს გამომზეურება არ ელირსებოდა.

* ვანო შადური. მასალები ალ. ყაზბეგის ბიოგრაფიისათვის. თბილისი. 1985. გვ. 14.

მართალია, გიორგი ყაზბეგი ნამდვილად განერიდა საბჭოთა ხელისუფლებას, მაგრამ მას ვერ მივაწერთ მხოლოდ პოლიტიკური მოსაზრებებით, **ნოე ჟორდანიას** მთაერობასთან ერთად წასვლას, რადგანაც, სხვა ძვირფას თვისებებთან ერთად, გიორგი ყაზბეგს ახასიათებდა კანონისადმი უაღრესად დიდი ერთგულება; ის სამხედრო სამსახურში ყოფნისას იყო მხოლოდ სამხედრო პირი და პოლიტიკასთან, სხვადასხვა პარტიებთან არასოდეს ჰქონდა ურთიერთობა, მით უმეტეს, „დასთან,“ რომლის დამფუძნებლები იყვნენ: **ე. ნინოშვილი, გ. წერეთელი, ნ. ჟორდანია** და სხვ. სამხედრო სამსახურიდან წასვლის შემდეგაც გიორგი ყაზბეგი მხოლოდ საზოგადოებრივი და საქველმოქმედო ორგანიზაციების საქმიანობით იყო დაკავებული და მთელი სიცოცხლე აპოლიტიკურ პიროვნებად დარჩა.

გიორგი ყაზბეგის სამშობლოდან წასვლის მიზეზზე საინტერესო ცნობას გვაწვდის მისი და ოლღა ჩოფიაშვილი: „...ბოლო ხანებში ძალიან შეუძლოდ გრძნობდა თავს,

ოლღა ნიკოლოზის ას. ყაზბეგი

ერთსეულ კიდეც მითხრა – მე წავიდოდი ჩემს ექიმთან სტამბულში. მაგრამ ჩემს შოთიკოს (შვილიშვილს. რ. ს.) რა ვუქნა. ხომ ხედავ, უნემოდ ვერ სძლებსო. მე შეეპირდი, რომ თუ შესძლებს წასვლას, ბავშვს მე დაეიტოვებ. (კიე ნიავს არ მიეპარებ. მან წერილი მისწერა თავის ექიმს, რომელმაც (გვარი არ მახსოვს) შეატყობინა, თუ აპრილის დასაწყისში ჩამოსვალ. თუ არა, მე აქ ვეღარ ჩამომისწრებო“ (ის ექიმი წარმოშობით პარიზელი იყო). გაემგზავრა კიდეც... ის 10-15 დღეში აპირებდა დაბრუნებას“ (ციტირებულია გერმანე მირიანაშვილის წერილიდან „გიორგი ყაზბეგი.“ „სახალხო განათლება.“ 10 იანვარი, 1990 წ.).

ამ წერილში მოტანილია ძალზე შთამბეჭდავი და დამაჯერებელი არგუმენტები. გიორგი ყაზბეგის წასვლის ერთ-ერთი მიზეზი მართლაც ავადმყოფობა უნდა იყოს. მაგრამ მაინც გიორგის მგზავრობა რატომ დაემთხვა მენშევიკური მთავრობის წასვლას?

ეს ის დროა, როცა აზერბაიჯანსა და სომხეთში უკვე დამყარებულია საბჭოთა წყობილება. ჯერი საქართველოზე მიდგა. შორსმჭერეტელმა და ცხოვრებაგამოვლილმა გენერალმა კარგად იცოდა, რომ მისი პატარა ქვეყანაც ვერ ასცდებოდა დიდი ჩრდილოელი ვეშაპის ანექსიას. იმასაც კარგად უწყოდა, ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ, როგორ მოექცნენ რუსეთის მეფის სამსახურში მყოფ ყველა პიროვნებას, დიდსა და პატარას, ჯარისკაცსა და გენერალს. ამიტომ ბოლშევიკებზე თავის აურიდებლობა მან თვითმკელელობად მიიჩნია. საქართველოდან წასვლის საბაბად თავისი ავადმყოფობა დაასახელა, რაც სიმართლე იყო და ამაში ნათესავეებიც დაარწმუნა.

საინტერესო ცნობას წავაწყდით ვერმახტის გენერლის შალვა მაღლაკელიძის (1897-1976) მოგონებებში, რომელიც წიგნადაც გამოიცა (ქართველები გერმანული დროშის ქვეშ.

თბილისი, 1994. გამოსცა წინასიტყვაობა და 'შენიშვნები დაუროთო ვიქტორ რცხილაძემ). ამ წიგნში კერძოდ ნათქვამია: „როდესაც ბათუმში ვიყავი, 'შემომთავაზეს ემიგრაციაში წასვლა, მაგრამ მე კატეგორიული უარი ეუთხარი... გემი წავიდა. მე დავრჩი. რა მოხდა მერე. ეს ეიცო საზღვარგარეთიდან. წაიღეს თან ქონება. ექვთიმე თაყაიშვილმა წაიღო. ჟორდანიას არ მოუკიდია ხელი... როდესაც მისულან კონსტანტინეპოლში, ჟორდანიას ახლავს მთავარსარდალი კვინიტაძე, შტაბის უფროსი გენერალი ზაქარიაძე, გენერალი ჩხეიძე, მინისტრები. კონსტანტინეპოლში მათ შემოეგება მარშალ პილსუცკის (პილსუცკი იყო მაშინ პოლონეთის მთავრობის ხელმძღვანელი. ძველი რევოლუციონერი, პოეტი) ელჩი სულთანთან, მაგომედ მეხუთესთან და განუცხადა, რომ თქვენ ბრძანდებით სტუმარი პოლონეთის ელჩის, გთხოვთ უმორჩილესად, პილსუცკისგან მაქვს მე განკარ-

შალვა მაღლაკელიძე
(1897–1976)

გულება, რომ ქართველობას ეუპატრონო ყოველმხრივ... ჟორდანიამ უთხრა: დიდი მადლობა გადაეცით პილსუცკისო, მაგრამ პოლიტიკური მოსაზრებით პარიზში უნდა წავიდეთო... პოლონეთი კონფლიქტში არის რუსეთთან და საშიშია...

შტაბის უფროსმა, გენერალმა ზაქარიაძემ განაცხადა თანხმობა პოლონეთში წასვლაზე. მას თან გაჰყვნენ სხვა გენერლებიც... ცნობილი გენერალი ბაქრაძე... გენერალი ჩხეიძე, ჩემი ყოფილი მასწავლებელი, ცნობილი, მეფის დროის გენერალი ყაზბეგი, წავიდნენ პოლკოვნიკებიც.“ ესენი ყოფილან: უგრეხელიძე, კვიწირიშვილი, კიკეიძე, ძმები ქუთათელაძეები. შემდგომ წლებში მთელი სიცოცხლის მანძილზე ყველა გენერალი და ოფიცერი პოლონეთის პენსიას ღებულობდა.“ (გვ. 106-109). ასე კეთილგანწყობილი იყო ქართველების მიმართ პილსუცკის მთაერობა. ჩვენი აზრით, ამაში გიორგი ყაზბეგის ძველი დამსახურებაც ანგარიშგასაწევია. პოლონეთში კომენდანტად მუშაობის დროიდან ის კარგად იცნობდა პილსუცკის და ერთმანეთს დიდ პატივსაც სცემდნენ. გამორიცხული არ არის, რომ გიორგი ყაზბეგი ბათუმიდან მართლაც წავიდა, აპირებდა პოლონეთში წასვლას და შვილის საფლავის მონახულებას. მაგრამ, ჩემი აზრით, აუადმყოფობის გამო ეს მან ვერ შეძლო და სტამბოლში დარჩა.

საყურადღებოა, რომ პოლონეთში ემიგრანტ გენერლებს შორის მართლაც იყო ერთი გენერალი ყაზბეგი. ის დიდხანს დარჩა ამ ქვეყანაში და იქვე გარდაიცვალა (იხ. თამარ პაპაეა, დ. წ. გვ. 117).

მოგვიანებით, ერთ-ერთი წყარო გვაუწყებდა, თითქოს ესაა გიორგის შვილი ყაზბეგი, რომელიც 1860 წელს დაბადებულა. ისიც მონაწილეობდა რუსეთ-იაპონიის 1904-1905 წლების და პირველ მსოფლიო ომებში. 1916 წელს მიენიჭა რუსეთის გენერალ-მაიორის წოდება. 1918-1921

წლებში მსახურობდა ქართულ ეროვნულ არმიაში, სადაც 1926 წელს პოლონეთის ბრიგადის გენერლის წოდება მიენიჭა. ივანე ყაზბეგი დაიღუპა 1944 წელს პოლონეთში (Мамука Гогитидзе. Грузинский генералитет. Киев. 2001, с. 97). ჩვენი აზრით, ივანეს მამის სახელი არის არა გიორგი, არამედ ნიკოლოზი. როგორც ზემოთ ვთქვით, ის ნიკოლოზ ყაზბეგს მესამე ცოლის, ქოშერხან დუდაროვასგან შეეძინა. ამგვარად, ივანე არის არა გიორგი ყაზბეგის შვილი, არამედ მისი ნახევარძმა.

როგორც ზემოთ ვთქვით, გიორგი ყაზბეგის ერთი ვაჟი ალექსანდრე ყაზბეგი მართლაც დაიღუპა ლოძთან, მაგრამ ეს მოხდა 1914 წელს. შესაძლოა, გვარის ასეთმა დამთხვევამ გამოიწვია ეს გაუგებრობა.

გიორგი ყაზბეგის ავადმყოფობა და საქართველოს მთავრობასთან ერთად ბათუმიდან გემით გასვლა არაერთარ ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ ის წაეიდა რამდენიმე მიზეზით (ერთ-ერთზე ქვემოთ ვიტყვით), რაც უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ სამშობლო არ მიუტოვებია და ის დროებით გაეცალა ქვეყანას, თავის ნაცნობ პარიზელ მეურნაღს შეეფარა იმ იმედით, რომ მალე ყველაფერი შეიცვლებოდა, ქვეყანა დაიბრუნებდა თავის უფლებას და თვითონაც გამოჯანმრთელდებოდა. სამშობლოს მოაშურებდა. მაგრამ არ დასცალდა. 1921 წლის 14 აპრილს გიორგი ყაზბეგი სტამბოლში გარდაიცვალა. 16 აპრილს სტამბოლის ქართველობამ კონსტანტინეპოლის ქართული ეკლესიის გაღავენში მოიყარა თავი, გადაიხადა პანაშვიდი და, როგორც ჩანს, გ. ყაზბეგიც იქვე დაკრძალა, მაგრამ მოგვიანებით მისი ნეშტი ქალაქის სასაფლაოზე გადაიტანეს. საფლავზე დიდხანს იდო ჯვარი, შემდეგ მარმარილოს დაფაც გააკეთეს, რომელსაც პქონდა წარწერა: „საქართველოვ, ვიბრძოდი შენთვის, მაგრამ გერ გელირსე ჩემი ძვლებითაც მტლედ დავდებოდი შენს მიწას.“

კონსტანტინეპოლის ქართული ეკლესია

ავტორთა ერთი ნაწილი თვლის, რომ „ევროპაში სამეკურნალოდ მიმავალი“ იყო, რაც, ჩვენი აზრით, ნახევრად სწორია. როგორც ოღლა ჩოფიკაშვილის მოგონებით დასტურდება, გიორგი ყაზბეგი ევროპაში წასულას არ აპირებდა. მას სტამბოლში დროულად უნდა ენახა პარიზელი ექიმი, თორემ შემდეგ ის გაასწრებდა. სხვათა შორის, ჩვენ დაეადგინეთ ამ ექიმის ეინაობა, ეს იყო პარიზელი პროფესორი, გვარად შოფარი, რომელსაც გ. ყაზბეგი ადრეც იცნობდა. 1908 წელს სწორედ მას გაასინჯვინა თავისი ცოლის დისშვილი, ცნობილი პუბლიცისტი და მოაზროვნე არჩილ ჯორჯაძე (1872-1913). ჩნდება კითხვა, სამეკურნალოდ ევროპაში წასულა რომ გადაეწყვიტა, მაშინ 14 აპრილამდე, თითქმის ერთი თვე გიორგი ყაზბეგი სტამბოლში რატომ დარჩა? ჩვენი აზრით, ის აქედან წასულას არსად არ აპირებდა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აქ მეკურნალობდა და სამშობლოში დაბრუნებისთვის, მოვლენების შემდგომ გან-

არჩილ ჯორჯაძე
(1872–1913)

ვითარებას ელოდა. თუმცა, როგორც ირკვევა, აქ შეხერხების
მიზეზები სხვა(კი) იყო.

1921 წელს საქართველოს კონსულის ი. გოგოლაშვილის
თაოსნობით სტამბოლში შეიქმნა „მთავრობის ლტოლვილთა
კომიტეტი“. რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ: გენერ-
ლები კირილე ქუთათელაძე, ძნელაძე, ქრისტეფორე ჩხ-
ეტიანი, შაქრო მდივანი, აგრეთვე ივანე ზურაბიშვილი,
იოსებ კემულარია, ვალერიან ჯუღელი და ქალბატონი
ზოშტარია. კომიტეტის მთავარი მიზანი ლტოლვილთა
ბინებით „ეზრუნეველყოფა იყო. მათ დიდი დახმარება გაუწია
სტამბოლის კათოლიკურმა მონასტერმა, რომელმაც დასაბი-
ნაეებლად თხუთმეტი ოთახი დაუთმო მთავრობის წევრებს
და საზოგადო მოღვაწეებს. გენერალ-ლეიტენანტი ქშწ.-კვს-
ის თაემჯდომარე (ილიას შემდეგ) და საზოგადო მოღვაწე
გიორგი ყაზბეგი, აქ დააბინავეს. დანარჩენი ლტოლვილები
ჯერ ანატოლიის ნაპირზე (კიჩილიკში), შემდეგ სულთანის

სახალისო მინისტრმა. ქართველთა დიდმა მეგობარმა ავნი-
ფაშა ლორთქიფანიძემ და სამხედრო მინისტრის ადიუტანტ-
მა ქემალ-ბეგ თავდგირიძემ ისინი ევროპის ნაპირზე ბეიუქ-
ლიმნაში გადმოიყვანეს.

დღემდე ჩვენთვის უცნობი იყო გიორგი ყაზბეგის ოჯახის
წევრთა რიცხვი და მათი ვინაობა. პროფ. შუშანა ფუტკარაძ-
ემ სტამბოლის კათოლიკური მონასტრის არქივში აღმოაჩინა
„ქართველ ემიგრანტთა (ლტოლვილთა) სიები“, სადაც ერთ-
გან ნათქვამია, რომ გიორგი ყაზბეგი მონასტერში ცხოვრობ-
და თავის ოჯახის ექვს წევრთან ერთად. ჩემი ასრით ესენი
იყვნენ: გიორგის რძალი (კონსტანტინეს ქვრივი) ნინო დადი-
ანი, შვილიშვილი 5 წლის მარიამი, ქალიშვილი ელენე, მისი
მეუღლე ბორის გამრეკელი და მათი ქალიშვილი მარინე.

ყაზარმებში წასვლა ბევრმა არ ისურვა. სოფი წასული
უკან მონასტერში დაბრუნდა და ლტოლვილების საერთო
რიცხვმა 100-ს გადააჭარბა. მართალია ბერები, მათ ძალიან
თავაზიანად ეპყრობოდნენ. მაგრამ ლტოლვილმა მთავრობამ
დასვა მონასტრის გათავისუფლების საკითხი. „ხანგრძლივი
თხოვნის და დაუინების შემდეგ სამხედრო პირებიდან დატო-
ვეს ორი კაცი: გენერალი ქუთათელაძე* და გენერალი ყაზბეგი
(გ. კვინიტაძე, მოგონებები, II, თბილისი, 1999 წ. გვ. 199, 200).

ოღლა ჩოფიკაშვილის მიერ ნახსენებ ექიმთან გიორგი
მართლაც მკურნალობდა. მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია.
1921 წლის 14 აპრილს გიორგი ყაზბეგი გარდაიცვალა. იმ
დროს ემიგრანტთა დიდი ნაწილი სტამბოლში იყო და ამ ამ-
ბით თავზადაცემულებმა 16 აპრილს კონსტანტინეპოლის ქა-
რთულ ეკლესიაში მოიყარეს თავი, ღირსეულად გადაიხადეს
პანაშვიდი და როგორც ვიცით, იქვე ეკლესიის ეზოში და-

* გენერალი კირილე პეტრეს ძე ქუთათელაძე (1861-1929) სტამბოლიდან
პოლონეთში გადავიდა და არმაში მსახურობდა. დაიღუპა ატოკატასტროფის
დროს.

კრძალეს. ლტოლვილთა კომიტეტმა გაიღო გიორგი ყაზბეგის და პოლკოვნიკ საგინაშვილის დაკრძალვის ხარჯები – 800 ლირა (აჭარის საარქიეო სამმართველოს VI კონფერენციის მასალები თინათინ ჯაბადარის ნაშრომი. თბილისი, 2016 წ. გვ. 47-50). საფლავზე ყოფილა ეპიტაფია: „საქართველოვ, ეიბრძოდი შენთვის, მაგრამ ვერ ველირსე ჩემი ძელებითაც მტლად დავდებოდი შენს მიწას.“

გენერალი გიორგი ყაზბეგი
სურათი 1921 წელს სტამბოლში
უნდა იყოს გადაღებული

სტამბოლის კათოლიკურ ეკლესიაში დღესაც შემორჩენილია ზეპირი ხსოვნა, რომ ეკლესიის გალავნის შიგნით დაკრძალული გიორგის ნეშტი მოგვიანებით ქალაქის სასაფლაოზე გადაიტანეს. ძველ საფლავზე დიდხანს იყო ჯვარი, იდგა მარმარილოს დაფა ზემოთქმული ეპიტაფიით. მაგრამ მალე ისინი უცნობი ხელით სადღაც გაქრა.

გიორგი ყაზბეგის გარდაცვალების ამბავმა საქართველოში მხოლოდ 27 აპრილს ჩამოაღწია. სამოქალაქო პანაშვიდის თაობაზე განცხადება გამოაქვეყნა არა რომელიმე სამთავრობო ორგანიზაციამ, არამედ საქართველოს წითელი ჯვრის საზოგადოების მთავარმა გამგეობამ: „სტამბოლში გარდაიცვალა ქ. შ. წ.-ს. საზოგადოების გამგეობის თამეჯდომარე, საზოგადო მოღვაწე გ. ნ. ყაზბეგი. დღეს ნაშუადღევს, 1 საათზე და 30 წუთზე, განსვენებულის მოსახსენებლად ქაშვერის ეკლესიაში გადახდილი იქნება პანაშვიდი.“ ანალოგი-

ური განცხადებები გამოაქვეყნეს ქ.შ.წ.-კ.გ. სა-სოგადოებამ და კულტურულ-საგანმანათლებლო კომიტეტმა. იმავე 27 აპრილს წერა-კითხვის გამავრცელებელ სა-სოგადოებას წერილით მიმართეს გიორგის ახლობლებმა: ანა დიმიტრის ასულმა და ოლღა ნიკოლოზის ასულმა ალექსი მესხიშვილებმა. ისინი სა-სოგადოებას აცნობებდნენ, რომ გაიძარცვა გიორგი ყაზბეგის ბინა. წაიღეს ქონება, რომელიც წარმოადგენდა 5 წლის ობოლი შვილიშვილის, შოთას ერთადერთ საარსებო წყაროს და თხოულობდნენ, რომ დაცულ იქნას ბინა და დარჩენილი ქონება. წერილში ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ გიორგი ყაზბეგს „წასვლა უეცრად მოუხდა და განსრახული პქონდა სასწრაფოდ უკან დაბრუნება.“ რაც ერთგვარად ამაგრებს ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას.

როგორც უკვე ვიცით, გ. ყაზბეგის ინიციატივით მოეწყო დიდუბის პანთეონი. 1920 წლის 20 მაისს დავით კარიჭაშვილისადმი მიწერილი ბარათით ირკვევა, რომ გ. ყაზბეგს უთხოვია, აქ ერთი ადგილი მისთვისაც გამოეყოთ: „მე თვითონ ეხლა ძლიერ დავებრდი და ასე დაეუძღურდი, რომ ყოველდღე მოველი ბოლოს. თუ სა-სოგადოება მეც მადირსებს, ვთხოვ ის ადგილი ჩემს სახელზე ითვლებოდეს; ეს არის ჩემი უკანასკნელი შეწუხება, რომელსაც თქვენი შუამდგომლობით მე ვთხოვ. ვითარცა ერთი უკანასკნელი ღამეუძმებელი, ამასთანავე მისი თაემჯდომარე... გ. ყაზბეგი.“

ეს სიტყვები დიდი მოღვაწის ანდერძისათვის გაისმის და დარწმუნებული ვარ, ამ დიდებულ პიროვნებას პანთეონში ადგილის გამოყოფაზე არც არავინ ეტყოდა უარს და ამით ანდერძის ერთი თხოვნა შესრულებოდა. სამწუხაროდ, ჩვენ ვერ შევასრულეთ მთავარი. მიახლოებით ვიცით, სად არის დამარხული გიორგი ყაზბეგი. მაგრამ საფლავის ადგილმდებარეობის დასუსტება, უფრო მეტიც, სახელოვანი მამულიშვილის სამშობლოში გადმოსვენება ჯერჯერობით არ მოხერხდა.

გიორგი ყაზბეგის შთამომავლობა უცხოეთში

გიორგი ყაზბეგის დიდი ოჯახის მემკვიდრეებიდან ვიცით მხოლოდ მისი შვილის, ალექსანდრეს ვაჟის შოთას სახელი. ამ ერთადერთი მამაკაცური შტოს ბედიც ჩვენთვის უცნობია. მეორე შვილიშვილი კი მარინეა, კონსტანტინე ყაზბეგისა და ნინო დადიანის ქალი. აქამდე არც მასზე ვიცოდით, ახლა კი შეგვიძლია მკითხველს მის შესახებაც მოეუთხროთ.

გიორგი ყაზბეგის და მისი შვილების ბიოგრაფიაში გარკვეული სინათლე შეიტანეს თბილისელმა დებმა მია და დადა ვიაჩესლავის ასულმა კეშელაგებმა. მათი დედა გუგული – კონსტანტინე გრიგოლის ძე დადიანის ქალიშვილია. გუგულის მამიდა ნინო (ჩაქურია) გრიგოლის ასული ცოლად

ნინო (ჩაქურია) დადიანი-ყაზბეგისა
(1894–1962)

ყავდა გიორგი ყაზბეგის ვაჟს კონსტანტინეს. ამგვარად, ჩემი ინფორმატორები ახლო ნათესაურ კავშირში არიან ყაზბეგის ოჯახთან და საკმაოდ ხანდო ცნობებსაც ფლობენ. მათს მონაყოლში აშკარად ჩანს გიორგი ყაზბეგის სტამბოლში წასვლის ერთ-ერთი მიზეზიც. დასუსტებულია კონსტანტინე ყაზბეგის შთამომავლობა და მათი ამჟამინდელი ადგილსამყოფელი. ქალბატონებმა მიახ და დადამ ზეხტად იციან, რომ პოლონეთში 1914 წელს დაიღუპა აღექსანდრე გიორგის ძე ყაზბეგი. გიორგის შვილთაგან მხოლოდ მისი საფლავია უცნობი. რაც შეეხებათ მომდევნო ვაჟებს, ნიკოლოზი 1915 წელს დაიღუპა კარპატებში, საომარი მოქმედებების დროს, ხოლო კონსტანტინე 1915 წელს პეტერბურგში სარკინიგზო კატასტროფას ემსხვერპლა. ორივე მათგანი სტეფანწმინდაში ჩამოასვენეს და ყაზბეგების საგვარეულო სასაფლაოზე დაკრძალეს.

ცოტა რამ კონსტანტინეს ბიოგრაფიიდანაც გავიგეთ. კონსტანტინეს, როგორც იაპონიასთან ომის ერთ-ერთ გმირს, დიდი ადგილი სჭერია იმპერატორის კარზე. ამაზე ისიც მეტყველებს, რომ თბილისში ჩამოსული ნიკოლოზ მეორის ამაღლაში, როგორც რკინიგზის ინჟინერი, კონსტანტინე ყაზბეგიც შედიოდა (როგორც წესი, იმპერატორი პეტერბურგიდან თბილისამდე რკინიგზის ვაგონით მგზავრობდა). მაღალი სტუმრები ივანე ბაგრატიონ-მუხრანსკის მიუწვევია. ქართველ თავადს ცოლად ქყავდა ლევან დადიანის ქალი ნინო. მასთან იზრდებოდა ახალგაზრდა ნინო (ჩაქურია) გრიგოლის ასული დადიანი. სწორედ მაშინ გაიცნო კონსტანტინე ყაზბეგმა თავისი მომავალი მეუღლე.

კონსტანტინე გიორგის ძე ყაზბეგზე კიდევ რამდენიმე ცნობას მივაკელიეთ. მას 1898 წელს დაუმთავრებია ნიკო-

კონსტანტინე ყაზბეგი და ნინო დადიანი

ლაევის საინჟინრო სასწავლებელი, რის შემდეგ მსახურობდა პეტერბურგის სამხედრო-საინჟინრო ნაწილებში, კერძოდ, სარკინიგზო ბატალიონში, მონაწილეობდა რუსეთ-იაპონიის 1904-1905 წლების ომში (М. Гогитидзе. Грузины в Петербурге. Тбилиси. 1976. с. 231).

როგორც ირკვევა, სამხედრო საქმესთან ერთად კონსტანტინე კარგად ფლობდა მხატვრობას და ქანდაკების ხელოვნებას. გემ „ვარიაგის“ დაღუპვას მან მიუძღვნა ქანდაკება, რომლის ფოტოასლი თბილისში უჩვენებიათ. ამ ფაქტს იმდროინდელი პრესაც გამოეხმაურა. „ივერიასა“ (№107, 6 მაისი, 1904 წ.) და „ცნობის ფურცლის“ სურათებიან დამატებაში (№219, 16 მაისი, 1904 წ.) ნათქვამია, რომ ფოტოასლს პქონდა წარწერა: „რუსი მეზღვაურები გემ „პასკალიდან“ ეთხოვებიან „ვარიაგსო.“ ქანდაკების ავტორად კი მოხსენიებულია ახალგაზრდა მოქანდაკე, პორუჩიკი კ. გ. ყაზბეგი.

საყურადღებოა, რომ კონსტანტინე ყაზბეგს გამოუქანდაკებია აგრეთვე რუსეთ-იაპონიის ომში დაღუპული გემის „ვარიაციის“ მეთაური რუდნევი.* რის შესახებაც გვაუწყებს ჟურნალი „თეატრი და ცხოვრება“ (N-32, 1915 წ. გვ. 3). ამავე წყაროში მითითებულია აგრეთვე კონსტანტინე გიორგის ძე ყაზბეგის დაღუპვის ზუსტი თარიღი – 1915 წლის 14 თიბათვე. ამ დროს მისი მეუღლე ნინო დადიანი 4 თვის ორსული ყოფილა მარინეზე.

ვაჟებს გარდა გიორგი ყაზბეგს ჰყავდა აგრეთვე ერთადერთი ქალიშვილი ელენე (ელიუ), რომელიც ბორის გამრეკელზე იყო გათხოვილი. ისინი 1921 წელს ემიგრაციაში გაჰყვნენ მენშევიკურ მთავრობას.

1921 წლის თებერვალ-მარტში, როცა მოხდა საქართველოს ანექსია, გიორგი ყაზბეგის რძალი ნინო (ჩაქურია) დადიანიც (კონსტანტინეს ქვრივი), ქალიშვილთან მარინესთან ერთად, საზღვარგარეთ წასახელდელად ბათუმში თავად თენგიზ დადუშქელიანს (1892-1961) ჩამოუყვანია. აქედან კი სტამბოლში რძალი თვით გიორგი ყაზბეგს გაუცდილია. საფრანგეთში ქართველი ემიგრანტების მიღება ერთხანს შეფერხებულა, რის გამო ნინო დადიანი-ყაზბეგისა, მამამთილის გიორგის გარდაცვალების შემდეგაც, თითქმის სამი წელი, სტამბოლში დარჩენილა. შემდეგ ნინო ქალიშვილთან, მარინე კონსტანტინეს ასულ ყაზბეგთან ერთად გერმანიაში ცხოვრობდა. მარინემ სრულწლოვანობას აქ მიაღწია და გათხოვდა მოლტკესზე, რომლისგანაც შეეძინა ქალიშვილი.

* რუსი კონტრადმირალი ესევოლოდ ფედორის ძე რუდნევი (1855-1913), კრეისერ „ვარიაციის“ მეთაური. 1904 წლის 27 იანვარს, რუსეთ-იაპონიის ომის დროს, ჩაშლენოსთან რესხა შეზღუდვებმა „ვარიაცი“ ჩაძირეს, ხაარტილეროი ნაეი „კორეეცი“ ააფეთქეს, რათა მოწინააღმდეგეს ხელში არ ჩაეარდნოდა. თავად კი გემს „ასაკალსე“ გადაუდნენ და გადაარჩნენ. კონსტანტინე ყაზბეგი ამ მოვლენების მონაწილე და თვითმხილველია.

ნინო მოლტკე-შეპარდი და მარინე ყაზბეგი

მას ბებიას სახელი ნინო დაარქვეს. ნინო გათხოვდა რობერტ შეპარდზე, რომლისგანაც შეეძინა შვილები: ლორენცო, ქრისტოფერი და ჯეიმსი.

ლორენცო, ქრისტოფერი, ჯეიმსი შეპარდები

ნინა მოლტკე-შეპარდი და ქრისტოფერ შეპარდი

**მარინა კონსტანტინეს ასული ყაზბეგი და
კონსტანტინე ყაზბეგი-ლანგფელდი**

მარინა შემდეგ მეორეჯერ გათხოვდა, ამჯერად გოერც ლანქუელდზე და საცხოვრებლად ნიუ-იორკის შტატში გადავიდა. მასთან შეეძინა ვაჟი, რომელსაც დედამ თავისი მამის სახელი – კონსტანტინე დაარქვა. დედის დიდებული წარმომავლობის პატივისცემის ნიშნად კონსტანტინე ლანქუელდი ყაზბეგის გვარსაც ატარებს, უცოლოა და ცხოვრობს ორეგონის შტატში.

ამგვარად, მიას და დადას გაცნობამ პირადად მე ბევრი რამ შემიძინა, ხოლო ყაზბეგის, კერძოდ, გიორგის ბიოგრაფიაშიც, სხვა მასალებთან ერთად, საინტერესო კორექტივები შეიტანა.

1. გიორგის შეილთაგან უცნობია საფლავი მხოლოდ ერთის, ალექსანდრესი, რომელიც პირველი მსოფლიო ომის დროს 1914 წელს პოლონეთში უზო-უკელოდ დაიკარგა.*

2. ნიკოლოზი ერთი წლის შემდეგ ამ ომში, კარპატებში დაიღუპა, მაგრამ ჩამოასვენეს და სტეფანწმინდაში დაკრძალეს.

3. კონსტანტინე პეტერბურგში არავის მოუკლავს, ის 1915 წლის 14 ივნისს რკინიგზის კატასტროფის მსხვერპლი გახდა, ჩამოასვენეს საქართველოში და ასევე სტეფანწმინდაში დაკრძალეს.

4. 1921 წლის მარტში გიორგი ყაზბეგის სტამბოლში წასვლის ერთ-ერთი მიზეზი არის ქალიშვილის ელენეს, სიძის ბორის გამრეკელის, რძლის – ნინო დადიანი-ყაზბეგის და შვილიშვილის მარინეს უცხოეთში გაცილება.

5. ინფორმატორებისთვის (მია და დადა) სრულიად უცნობია ვინაობა გიორგის შვილიშვილის შოთიკოსი, რომელიც მოხსენიებულია გიორგის დის ოლღა ნიკოლოზის ასულის

* სამივე ძმის, მათ შორის ალექსანდრეს საფლავიც (პირობითი) სტეფანწმინდაშია.

და ძმისშვილის ანა დიმიტრის ასული ყაზბეგის წერილში. ჩვენი აზრით, შოთიკო უნდა იყოს ალექსანდრეს ვაჟი, რომელიც ყველაზე ადრე დაობლდა და მისი მეურვეობა ბაბუამ – გიორგი ყაზბეგმა იკისრა.

მარინე ყაზბეგი და ნინო (ჩაქურია) დადიანი

გადავწყვიტეთ კეაღდაკეაღ მიეყოლოდით ჩენთეის საინტერესო პიროვნებების ემიგრანტულ მისამართებს. სამ-წუხაროდ, ბერი ეერაფერი შეეძელით. ერთადერთი, რაც ჩენთეის ნაწილობრივ ცნობილი გახდა, ესაა ზოგი მათგანის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ადგილის გარკევეა, რაშიც დიდი დახმარება გაგვიწია თამარ პაპავას წიგნმა „გაბნეული საფლაფები“ (თბილისი, 1990, შეადგინა და წინასიტყვაობა დაურთო გურამ შარაძემ).

ამ წიგნით ჩენთეის ცნობილი გახდა, რომ გიორგი ყაზბეგის ქალიშვილის, ელენეს (ელიუ) მეუღლე ბორის გამრეკელი 1935 წელს გარდაცვლილა და დასაფლაფებულია საფრანგეთში, ბატინიოლის სასაფლაოზე (გვ. 101). საყურადღებოა, რომ თამარ პაპავა ბორის გამრეკელს მეორეჯერაც ასახელებს და შეჰყავს იმ პირების სიაში, რომელთა დასაფლაფების ადგილი ვერ გამოვარკვეითო (გვ. 110). ჩენი აზრით, ეს სხვა ბორის გამრეკელია, თუმცა არც იმის გამორიცხეა შეიძლება, რომ ავტორს კალმისმიერი შეცდომა მოსვლოდა და ერთი და იგივე პიროვნება გაეშეორებინა.

რაც შეეხება გიორგი ყაზბეგის ქალიშვილს ელენეს (ელიუს). რომელიც დაბადებულია 1882 წელს, გარდაცვლილა 1950 წელს და დასაფლაფებულია საფრანგეთში სენ ჟენევიე დებუას სასაფლაოზე (გვ. 103). თუმცა გარკევეულ ბუნდოვნებას აქაც აქვს ადგილი. დასახელებულია მეორე ელენე ყაზბეგი, რომელიც დაბადებულია 1880 წელს, გარდაცვლილა 1961 წელს და დაკრძალულია აბონდანის სასაფლაოზე (გვ. 104). აქ მართლაც ძნელი გასარკვევია, რომელი ამათგანია გიორგი ყაზბეგის ქალიშვილი და ბორის გამრეკელის მეუღლე. მით უმეტეს, მათი ასაკი (დაბადების

წელი) თითქმის ემოხევეა ერთმანეთს, ხოლო მამის სახელი არც ერთისა ცნობილი არაა.

უცხოებაში მყოფი ნინო (ჩაქურია) დადიანი-ყაზბეგისა (კონსტანტინეს მეუღლე) მეორეჯერ რაუაელ (რალუ) უორდროპს მითხოვდა, მაგრამ არც ეს ქორწინება აღმოჩნდა საბოლოო, მესამედ მან იქორწინა ბორის ფანჩულიძეს (Станислав Думин, Юрий Чиковани, Дворянские роды Российской империи. Т. 4, Москва, 1998, стр. 57)

თამარ პაპეას წიგნით ჩვენთვის გასაგებია გახდა აგრეთვე ნინო (ჩაქურია) დადიანი-ყაზბეგის გარდაცვალების თარიღი და დაკრძალვის ადგილი. ნინო 1962 წელს გარდაცვლილა და დაუკრძალაუთ აშშ-ში, კერძოდ, კონექტიკუტის შტატში (გვ. 124).

მარცხნიდან: დავით (ქუქურია) დადიანი, ელენე (ელუ) ყაზბეგი, მარიამ (ეოეო) დადიანი, ნინო (ჩაქურია) დადიანი, მარინა ყაზბეგი და გრიგოლ რობაქიძე.
დრეზდენი. 1923 წ.

ასეთია სახელოვანი ქართველი მამულიშვილის, თერგ-დალეულთა თაობის ერთ-ერთი ღირსეული შვილის, გამოჩენილი სამხედრო და საზოგადო მოღვაწის გიორგი ყაზბეგის (ჰოვრეზის) გზა.

ჩვენს მოქალაქეობრივ მოვალეობად მიმაჩნია:

1. თბილისში, ყოფილ ოლღას (ახლანდელ კოსტავას) ქუჩის № 4 სახლს გაუკეთდეს მემორიალური დაფა;

2. ცალ-ცალკე ითარგმნოს და გამოიცეს ('შესაძლოა ყველა ერთად) გიორგი ყაზბეგის სამეცნიერო და პუბლიცისტური შრომები;

3. გავარკვიოთ რა ბედი ეწია მის მეურვეობის ქვეშ მყოფ 'შვილიშვილს' შოთა ალექსანდრეს ძე ყაზბეგს.

4. აღვასრულოთ დიდი მამულიშვილის უკანასკნელი თხოვნა. სტამბოლში ქართული კათოლიკური ეკლესიის მესვეურთა დახმარებით მოენახოთ გიორგი ყაზბეგის საფლავი, მისი ნეშტი გადმოვასვენოთ და დაეკრძალოთ დიდუბის პანთეონში, რომელიც მისი ზრუნვით დაარსდა და თავადაც ოცნებობდა მისთვის იქ მიეჩინათ სამარადისო სასუფეველი.

ოსმალეთში მოგზაურობისას მიკვლეული საბუთები

სამეცნიერო წრეები და მკითხველი სასგადოება კარგად იცნობენ ფუნდამენტურ გამოკვლევას და დოკუმენტოკრებულს. „ტბეთის სულთა მატიანეს.“ სასოგადოებისთვის ისიც კარგადაა ცნობილი, რომ XII-XVII საუკუნეების ამ უიშვიათეს ხელნაწერს 1874 წ. ე. წ. თურქეთის საქართველოში მოგზაურობისას მიაკვლია გიორგი ყაზბეგმა (1839-1921). მან ეს დოკუმენტი. სხეებთან ერთად, გადასცა ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძეს (1827-1890), რომელმაც ისინი გადაუგზავნა მარი ბროსეს (1802-1880). იგი იმ დროს საქართველოს ისტორიაზე განარძობდა მუშაობას. მ. ბროსეს ხელით ეს საბუთი მოხვდა სანკტ-პეტერბურგის სააზიო მუზეუმში.

მარი ბროსე
(1802–1880)

თავის ნაშრომში, „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“, რომელიც რუსულიდან უთარგმნე და აწ განსვენებული ბიბლიოფილის და პოეტის მაშია ხარაზის დახმარებით 1995 წელს ქართულ ენაზე გამოვეცით, გ. ყაზბეგი ამ ხელნაწერს საერთოდ არ ახსენებს. ის არ საუბრობს მაღალ დონეზე შესრულებულ თავის ჩანახატებზეც. რომლებიც ასევე, დ. ბაქრაძეს გადასცა. ისტორიკოსმა ჩანახატები, რუკასთან ერთად დაერთო თავის წიგნს, „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში.“ ხელნაწერისა და ჩანახატების გასაიდუმლოება არცაა გასაკვირი. გ. ყაზბეგი ამ მოგზაურობის დროს გრიგოლ გურიელს (1818-1891) თან ახლდა, თითქოსდა მისი მსახური. სინამდვილეში ის ფარულად ზეკრავდა იმდროინდელ თურქეთის საქართველოს, ქართული ხელნაწერების და სხვა ფასეულობების შეგროვება კი არ შედიოდა იმპერიის მიზნებში, რომელმაც ყაზბეგი სამოგზაუროდ მიაგვლინა.

გიორგი ყაზბეგზე მონოგრაფიის მომზადების დროს, იგრძნობოდა, რომ ამ დიდმა საზოგადო და სამხედრო მოღვაწემ (გენერალ-ლეიტენანტის წოდება ჰქონდა) ხელნაწერების მოპოვება და ჩანახატების გაკეთება გაასაიდუმლოა, რამაც ჩემში გამოიწვია ეჭვი: მოგზაურობისას ხომ არ მიაკვლია მან სხვა ხელნაწერებსაც და რა ბედი ეწია მათ.

ჩვენი ეჭვი გამართლდა, ხოლო ამ საიდუმლოს გარკვევაში გვეხმარება სახელოვანი ქართველი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, რომელმაც სხვა დიდმნიშვნელოვან საბუთებთან ერთად აღწერა ოთხი დოკუმენტი, რომლებზეც დაუფარავად თქვა, რომ ისინი 1874 წელს ტბეთში აღმოაჩინა გიორგი ყაზბეგმა და მანვე მოგვცა ოთხივე საბუთის მოკლე აღწერილობაო.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მოცულობის ხელნაწერი, „ტბეთის სულთა მატთანე“ კარგა

ხანია მეცნიერულად დამუშავდა. კომენტარებით, საძიებლებითა და ტაბულებით გამოიცა კიდევ (თინათინ ენუქიძე), ამიტომ მას აღარ შეეეხებით. დანარჩენი დოკუმენტების ბაქრაძისეულ აღწერილობას მკითხველი ქვემოთ გაეცნობა.

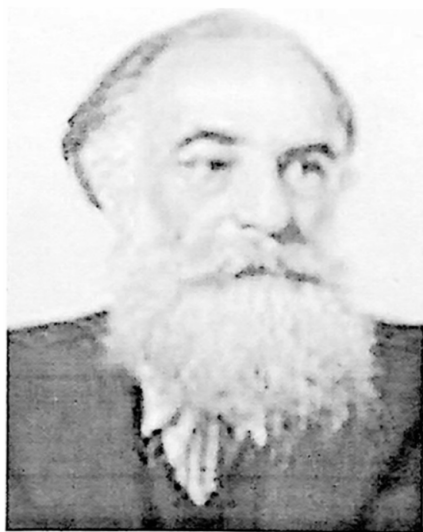
ამ დოკუმენტების შინაარსი ქართულ მეცნიერთათვის ცნობილი გახდა 83 წლის შემდეგ, 1967 წელს, როცა ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა საურმაგ სარგისის ძე კაკაბაძემ (1928-1977) მოსკოვში გამოაქვეყნა საკმაოდ ვრცელი ნაშრომი, Грузинские документы Института народног Азии. მასში წარმოდგენილია მე-11-19 საუკუნეების სხვადასხვა შინაარსის (დიპლომატიური, საგადასახადო, ნასყიდობის, სისხლის სამართლის, ნაბოძები სიგელების) 720 საბუთის აღწერილობა, რომლებსაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში სოციალურ ურთიერთობათა შესწავლისთვის.

საურმაგ კაკაბაძე
(1928–1977)

მოგვიანებით ს.ს. კაკაბაძემ მოაპზადა მეორე წიგნი, *Грузинские документы IX-XV вв.*, რომელშიც შეიტანა 50 ქართული საბუთის ტექსტები (მათი დიდი ნაწილი პირველად გამოქვეყნდა), კომენტარებითა და საძიებლებით. ეს დოკუმენტები წარმოდგენას გვიქმნიან სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე, რომლებიც ახასიათებდა მე-9-15 საუკუნეების საქართველოს. აქ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია სამართლის ძეგლებს. სამწუხაროდ ამ წიგნის გამოცემას ავტორი ვერ მოესწრო და იგი გამოვიდა მისი გარდაცვალების შემდეგ, 1982 წელს.

წიგნების გამოცემაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის საურმაგ კაკაბაძის მეგობარსა და კოლეგას, ამ წიგნების რედაქტორს, ქალბატონ **რუსუდან ორბელს**. მასთან ერთად ბატონი საურმაგი 1960 წლიდან შეშაობდა ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში აკად. იოსებ ორბელის შიწვევით.

იოსებ ორბელი
(1887–1961)

რუსუდან ორბელი
(1910–1985)

მეორე წიგნში შეტანილი ოთხი დოკუმენტი ისტორიულ საქართველოში მოგზაურობისას მოიძია გიორგი ყაზბეგმა, რომლებიც, ს. კაკაბაძის აზრით, 1440-1480 წ. წ. ტაო-კლარჯეთის საერო და სასულიერო ცხოვრებას ეხება.

როგორც ცნობილია, საქართველოს სამსრეთ ნაწილში ოსმალთა სამსაუკუნოვანი ბატონობის წინა ხანა მეცნიერებისთვის ნაკლებად ცნობილი ან სრულიად უცნობია, ამიტომ ამ დოკუმენტების გამომზეურებას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ისტორიული მოვლენების გარდა ამ დოკუმენტებში მკვლევარი ნახავს მრავალ საინტერესო ფაქტს სოციალური სფეროდან, საეკლესიო ცხოვრებიდან, გაეცნობა იმდროინდელ ონომასტიკას, ტოპონიმებს, რომელთა ნაწილი სხვა წყაროებში პირადად მე არ შემხედვრია. მართალია, ადგილთა და პიროვნებათა ზოგი სახელი თარგმნისას დამახინჯებულია და მათი იდენტიფიკაცია ძნელდება, მაგრამ ეს მომავალ მკვლევარს ახალი კვლევა-ძიების საბაბს აძლევს.

ს. კაკაბაძეს 50-ეე დოკუმენტი რუსულად უთარგმნია, რის გამო მათ ჩვეულებრივი ძველ-ქართული ჟღერადობა დაკარგული აქვთ, მაგრამ ჩვენი აზრით, მათდამი ინტერესი ამით არ ნელდება. მე კვლავ გადმოეპართულე ეს დოკუმენტები, შევეცადე მათთვის შემენარჩუნებინა ძველი საბუთებისთვის დამახასიათებელი ტონალობა; რაც მთავარია, ჩვენს თარგმანში შეძლებისდაგვარად მკაცრადაა დაცული შინაარსი, რომელიც თარგმნის დროს სხვა შემთხვევაში შესაძლოა ეფექტურობას მოკლებული იყო.

მაშ ასე, მკითხველს ვთავაზობ გიორგი ყაზბეგის მიერ შავშეთის ტბეთში 1874 წელს „ტბეთის სულთა მატთანეს“ გარდა მიკვლეულ კიდევ ოთხ დოკუმენტს თანამედროვე ქართული ენით. დარწმუნებული ვარ, რომ მომავალში თუ ეინმე შეძლებს მათი დედნების გაცნობას, გული არ დაწყდება შინაარსის გადასხვაფერების ან პრინციპული საკითხების შეცვლის გამო.

№1 (39) მაღლაბაძისა და სომეხიძის ნასჯიღობის სიგელი

(დაახლ. 1440-1450 წ. წ.)

მამაზხეციერის წმინდა ძისა და სული, უწმინდესობის წყალობით, უბიწო და უფრო მეტად მლოცველი ჩენი დედოფლის, ღეთისმშობლის, მარად უმანკო მარიამის, ღირსეული და ცხოველმყოფელი ჯერის, იმქვეყნიური ციური ძალების, ანგელოზებისა და მთავარანელოზების, მიქაელისა და გაბრიელის, წმინდა მოციქულების, წინასწარმეტყველების იოანე ნათლისმცემლის და იოანე მახარებლის წმინდა და ყოვლად ქებაშესხმულის ეკლესიის მღვდელმთავრების, მოციქულების პეტრესა და პაულეს, წინამძღვრების, წმინდა მამების პატრიარქების, წმინდა გიორგის, ტბის მთავარმოწამის და ყველა იმ წმინდანის სახელით.

დაგიწერე ეს სიგელი და წიგნი მე მაღლაბაძე მახარობელმა, ფირალამ და კაკონამ და ჩენი სახლის მემკვიდრეებმა, თქვენ სომეხიძე პაპინტევე, თქვენს ძმებს გაბრიელას და აღდგომელს და თქვენი ოჯახის მემკვიდრეებს.

მოგყიდეთ თქვენ შანთაურში მდელის მცირე ნაწილი, ზემოთ თქვენი ყოფილი ვენახის გასწვრივ, ქვემოთ ბახნის სამხრეთით დიდი ქვა ძევს, აქეთ შევაკებამდე და იქეთ ხევამდე.

გარდა ამისა მოგყიდეთ და მივიღეთ ღირებულება სრულად, როგორც ჩვენ შევაფასეთ.

დაე, შენ ფლობდე მას ბედნიერებასა და წარმატებებში ამიერიდან და სამარადისოდ. დე, ნურავინ ნუ წაშლის ამ წიგნს, ნურცერთი ჯილაგის ადამიანი.

ამის მოწმეები და შუამავლები არიან ფუტკარაძე ავგა-როზი და კეხიძე თევდორა.

მე გერმანე სახნიძემ დაეწერე და ვადასტურებ.

მინაწერები: 1. წინა გვერდზე: ა) „მალლაბადის განაყიდი“; ბ) ქართულად და რუსულად (დიმიტრი ბაქრაძის ხელით) დოკუმენტის შინაარსი; 2. უკანა გვერდზე სამი-ოთხი ამოუკითხავი სიტყვა მხედრული ასოებით, პალეოგრაფიულად XV ს.

დოკუმენტს ახლავს ს. კაკაბაძის აღწერილობა: 1 ფურცელი, სიგელის ტექსტი პერგამენტის მხოლოდ წინა გვერდზეა. დაწერილია შავი მელნით, მხედრულით. ფურცელი დაზიანებულია, აქვს ნახერცები და ზოგან ტექსტი არ იკითხება.

ესაა პალიმფსესტი, რომელზეც ადრე IX ს.-ის ასომთავრულის კვალიც ჩანს.

სიგელს მიაკვლია გ. ყაზბეგმა ტბეთში, ისტორიულ შავშეთში 1874 წ. ზაფხულში. მან გადასცა დ. ბაქრაძეს, რომელმაც მ. ბროსეს გაუგზავნა.

დიმიტრი ბაქრაძე, რომელსაც ეს დოკუმენტი ხელთ ცოტა ხნით ჰქონდა და მისი დეტალური ანალიზი არც უცდია, გვაწვდის შემდეგ აღწერილობას: „...საჭიროდ ვრაცხ, შევეხო იმავე ყაზბეგის მიერ ტბეთში ნაპოვნ ოთხ საბუთს. ეს არის: 1. საკმაოდ ღამაზი ხუცურით ნაწერი პერგამენტის სიგელი. ამ სიგელით „სახელითა წმინდისა მამებისა... და წმინდისა გიორგის ტბისა მთავარმოწამისათა“ მახლობელი ფირალა და კაკანა მალღებაძეები გაბრიელა და ადამელა სომელრიძეებზე ყიდიან პატარა მიწის ნაკვეთს შანთაგერში. სიგელი ძველია, თუმცა არ ვიცით, რა დროისაა.“

აქ პატივცემული ისტორიკოსი რამდენიმე შეცდომას უშვებს: მალლაბაძე მას მალღებაძედ, კაკონა-კაკანად, სომეხიძე-სომელრიძედ, ხოლო შანთაური-შანთაგერად ამოუკითხავს. ჩვენი აზრით, სწორი უნდა იყოს საურმაგ კაკაბაძის ვარიანტი, რომელმაც ძველი ხელნაწერების ამოსაკითხავად გაცილებით მეტი დრო დახარჯა და გამოიყენა ამოკითხვის თანამედროვე მეთოდები.

ს. კაკაბაძის აზრით, საბუთში მოხსენიებული ტბის მთავარმოწამე წმინდა გიორგი, მიუთითებს იმაზე, რომ იგი შედგენილია ტბაში (ტბეთში) და იქვე ინახებოდა (გვ. 164, 165).

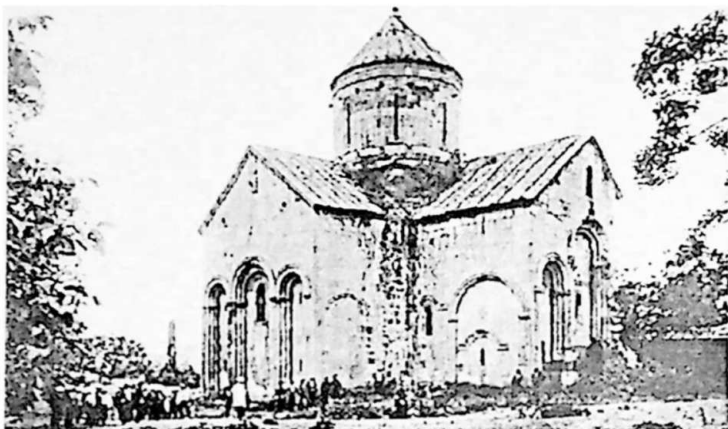

ტბეთი
გიორგი ყაზბეგის ჩანახატი. 1874 წ.

ს. კაკაბაძის დასკვნების განსამტკიცებლად გამოეთქვამ საკუთარ მოსაზრებებს. საბუთში მოხსენიებულია რამდენიმე გვარი და სახელი: კერძოდ: მაღლაბაძე მახარობელი, ფირალ და კაკონა; სომეხიძე პაპინტე, გაბრიელი და აღდგომელა; ფუტკარაძე ავგაროზი, კეხიძე თევდორა, ხაზნიძე გერმანე.

სამწუხაროდ დოკუმენტში მოხსენიებულია მხოლოდ ერთი ტოპონიმი, ისიც, როგორც ჩანს, ამჟამად დაკარგული მიკროტოპონიმია, ამიტომ საბუთის წარმომავლობა გვარების მიხედვით უნდა ვცადოთ. დოკუმენტში ჩაწერილი კეხიძე, მაღლაბაძე და ხაზნიძე ლიტერატურაში არ შეგვხვედრია. ფუტკარაძე ამჟამად მრავლად გვხვდება აჭარაში, შავშეთ-იმერხევის სოფლებში სვირეფანში, სხლობანში, გარყლობში და, რაც მთავარია, ტბეთში, სადაც საეარაუდოდ გაფორმდა ეს საბუთი. რაც შეეხება სომეხიძეს, ეს გვარიც გამქრალია და მის შესახებ მსჯელობა შეიძლება მხოლოდ მსგავსი ფუძის

მქონე გეოგრაფიული სახელებით. კერძოდ, იმერხევის სოფელ წეთილეოში გვხვდება ტოპონიმი სომეხეთური, ხოლო სოფელ წყალსიმერში სომეხეთი. გამორიცხული არაა, რომ პაპანტე, გაბრიელ და აღდგომელა სომეხიძეები ამ სოფლებიდან იყვნენ.

ტბეთის კათედრალი. ფოტო ოტო რენარისა 1888 წ. გადაღებულია პრასკოვია უვაროვას მოგზაურობისას.

ტბეთის ტაძრის ხედი
აფეთქების შემდეგ

№2 (40) შარბისძეებისა და ძაფშასძეების ნასყიდობის სიბედი (დაახლ. 1450 წ.)

(წინა წერილის შესავლის ნაწილს
არ ვიმეორებთ)...

ტბის მთავარმოწამის, აგარის ღუთისმშობლის და წმინდა მოციქულების მფარველობით... სინიკოტის ცხრა ძღვეამოსილისა და ქეშმარიტი სვეტის დახმარებითა და თანადგომით; წეფთისა და ჩიხორის მთავარმოწამეების; თორმეტი ედაბნოს მფარველობით, სამი უმაღლესი ძმა მოწამეთა წყალობით და წმინდა კეირიკესა და ივლიტას წყალობით.

მოგვეცით ჩვენი ეს წიგნი და სიგელი... (ამის შემდეგ ათამდე ასო წაშლილია). ყოველ მხრივ უდავო და მტკიცე, ჩვენ შარბისძეებმა ლაშქარმა და დემეტრემ, ჩვენმა შეილებმა, შეილიშვილებმა და ჩვენი ოჯახის მემკვიდრეებმა.

მოგვიდეთ თქვენ მინდორი, ღლოსიურის ნასყიდი კარების წინ, კელის ბოლოს, მარიეს ქვემოთ. სამანი დაედევით მის გასწვრივ ზემოთ მინდვრის კიდეზე; თავში მისი სახნავი ველის საზღვრამდე, აქეთ ღლოსიურის საზღვრამდე, რომელიც ჩვენგან გამოიყოფა. ბოლოში კი როგორი სამანიც დევს, ერთი უბანი იმ მხარეს, ყოფილ ბაღში. მარიეს ბოლოს, ღობის მეორე მხარეს.

(მოგვიდეთ) თქვენ ქაბშასძე აბრამს და ზაქარიას და თქვენს ძმებს... (ერთი ძმის სახელი გამოტოვებულია) და მიქიას, თქვენი ოჯახის შთამომავლებს.

და მოგვეცით (თქვენ) შეიდიათასი თეთრი ხელჩასართავითურათ. ამაში არავითარი სიცრუე არ ჩაგვიდენია. ღმერთის წყალობით ყველა, რამდენიც ღირდა, მოგვეცით.

ჩემი მამული სრულობით სომეხსა ქონდა... (ტექსტი თანამიმდევრობით არ იკითხება).

ჩვენგან გამყოფ საზღვრებამდე, ლოსიურის საზღვრების დასაწყისამდე. ჯერ კიდევ ადრე ცოტა ბასილიშვილსაც მივეყიდე. იქედან ქვემოთ, ლოსიურის საზღვრებამდე ჩემი მამული სომეხის ეკავა.

ამის გამო ორი (უბანი?) გავყიდე, დანარჩენი გამოვისყიდე. ლაშქარისთვის სასიკუდინე ავიღე (ალბათ ლაშქარა გარდაცვლილია და მისი ბეგარა იგულისხმება, რ. ს.) და ავიღეთ მთლიანი ფასი, რამაც ჩვენი გული დააჯერა.

ამიერიდან ფლობდე შენ წარმატებასა და ბედნიერებაში, ეს არასოდეს წაიშლება არც ჩვენი და არც ჩვენი მოდგმის ხელით, არც ვინმე სხვა კაცი-მესაკუთრის ხელით.

ვინც და როგორი ჯილაგის ადამიანიც ამას ხელს შეახებს წაშლის მიზნით, მას ღმერთის, წმინდა უფლისწულის სული და ზემოთდასახელებული წმინდანების რისხვა დაატყდება თავს. ღმერთმა მას იუდას შიში, კაენის ჟრუოლა, აბირონი ცეცხლი და შთანთქვა მიუზღოს. ის ვერ გადაარჩინოს ვერც სამსახურმა, ვერც ლოცვამ, ვერც იერუსალიმში და სინაის წმინდა მთაზე მიმოსვლამ, ვერც ეპისკოპოსთან სამსახურმა. დაისაჯოს მისი სული და გზა ღმერთის ყველა უარყოფილობასთან ერთად.

ვინც ამ წიგნს წაშლის: თუ ორშაბათს ჩაიფიქრებს, მასზე განრისხდება ყველა მთაგარანგელოზი, თუ სამშაბათს – იოანე ნათლისმცემელი, თუ ოთხშაბათს – განრისხდება ყოველადუწმინდესი, თუ ხუთშაბათს – წმინდა მოციქულები, თუ პარასკევს – მართალი ჯვარი, თუ შაბათს, თუ კვირას ყოელისშემძლე განურისხდება.

ამის მოწმე და შუამაფელები არიან შარაბის ძე ფარშეანი და თავისი ხელი დაურთეს: ირემას ძე იოანემ, ფოცხრას ძე აღდგომელამ.

მე გეგის ძე იაკობმა დაეწერე და მოწმეც ვარ. დამტკიცებული და კურთხეულია ღმერთისგან, ამინ!

დამტკიცებულია ოთხი ჯვრით (გვ. 166-169).

ტექსტის 42 სტრიქონი წინა, ხოლო 35 უკანა გვერდზეა დაწერილი. საწერ მასალად გამოყენებულია ქალაქი და შავი მელანი. დამწერლობა ნუსხა-ხუცურია. ხელნაწერი დაზიანებულია ორ ადგილას. ფურცელს ქვემო კიდე მოხეული აქვს, რის გამოც ტექსტს შუა ნაწილი აკლია.

დოკუმენტს ტბეთში, იტორიულ შავშეთში 1874 წლის ზაფხულში მიაკვლია გიორგი ყაზბეგმა და გადასცა დიმიტრი ბაქრაძეს, რომელმაც მარი ბროსეს გადაუგზავნა. დიმიტრი ბაქრაძის აღწერილობაში ნათქვამია, რომ „ვინმე ლაშქარი და დიმიტრი შარბაძეები აბრამ და ზაქარია ქაფშაძეებზე 7 ვერცხლად ყიდიან მიწის ნაკვეთს „საჭაღე ლოსიურისა.“ ს. კაკაბაძის მიერ მოწოდებული ტექსტი კი საშუალებას იძლევა გაკეთდეს ამ დოკუმენტის დეტალური ანალიზი.

სიგელის შესავალში (ლოცვისას) მოხსენიებულია ადგილები: ილორი, გერგეტი, ვანი, შავათი, ნისლა, აწყური, ვარძია, ოლორო (?), ზღუდერი, ქაშეეთი, რაც ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ დოკუმენტი თითქოს სხვა მხარეს უნდა ეკუთვნოდეს, მაგრამ ეს ზოგადი ლოცვა-ვედრებაა და ალბათ მთელ საქართველოში ასე იწყებოდა წყალობის სიგელგუჯრების შინაარსი, რაშიც მომდევნო ტექსტი გვარწმუნებს.

შემდგომში მოხსენიებულია ტბის მთავარმოწამე, ტბა, როგორც წინა წერილში ავლნიშნეთ, ს. კაკაბაძემ ტბეთთან გაათანაბრა. რაც შეეხება სინიკოტს, დ. ბაქრაძე სრულიად სამართლიანად მიუთითებს, რომ ეს შავშეთის სოფელი სინკოთია, ხოლო 12 უდაბნოში იგულისხმება ოპიზა, სადაც მართლა მდებარეობდა 12 მონასტერი (იქვე).

კვირიკეს და კვირიკეწმინდას განხილვისას ს. კაკაბაძე ვარაუდობს, რომ ეს შესაძლოა იყოს „გრიგოლ ხან-

ძიების ცხოვრება“-ში მოხსენიებული ეკლესია, რომელიც მისმა მოწაფეებმა თეოდორემ და ქრისტეფორემ ააშენესო. ავტორი მის ადგილმდებარეობას არ მიუთითებს. წყენი აზრით ეს შესაძლოა იყოს ნიგალის ხეობის სოფელ გეულის კვირიკეთი, რომელმაც ეს სახელი დღემდე შეინარსუნა.

ამ დოკუმენტში ნახსენებ სხვა ტოპონიმებს დ. ბაქრაძე და ს. კაკაბაძე არ ეხებიან, ამიტომ დაემატებ, რომ სოფელი წეფთი და წეფთის ციხე დღემდე შემორჩენილია და იმერეთში მდებარეობს. ეს ციხე ეკუთვნოდა შავშეთის ერისთავს ჩანჩახს, რომელმაც აშოტ II კურაპალატის მეფობის დროს (გარდ. 954 წ.) მოწინააღმდეგეს დაუთმო, თავად „საბერძნეთს წაყიდა.“ როგორც ნანს, აქვე ყოფილა ეკლესიაც, რასაც ადასტურებს დოკუმენტში ნათქვამი „წეფთის მთავარმოწამე.“

რაც შეეხება წიხორის მთავარმოწამეს, აქ საკითხი გარკვეულია. სოფელი წიხორი იმერეთშია, ხოლო იქ ერთი უბანს ახლაც არდიასწმინდას (ანდრიაწმინდას) უწოდებენ. ეჭვგარეშია, რომ დოკუმენტში აღნიშნული „წიხორის მთავარმოწამე“ ახლანდელ არდიასწმინდას უნდა გულისხმობდეს.

გაგვიძნელდა ორი გეოგრაფიული სახელის ლოკალიზაცია და მარიეს ადგილმდებარეობის დადგენა, რადგანაც ტექსტის მიხედვით ძნელი გასარკვევია, საუბარია გეოგრაფიულ თუ ადამიანის სახელზე, ამიტომ იძულებულნი ვართ მხოლოდ ვარაუდები გამოვთქვათ. ასეთი ტოპონიმი დღემდე არსებულ ლიტერატურაში (ქართლის ცხოვრება, გ. ყაზბეგი, ნ. მარი, ზ. ჭიჭინაძე, შ. ფუტყარაძე, ნ. ცეცხლაძე, ე. ბერიძე,

მ. ფაღავა, რ. მაღაყმაძე და სხვ.) ვერ ვნახეთ.

ერთადერთი, რაც ლოკალიზაციის მივამსგავსეთ, ესაა იმერეთის სოფელ წყალსიმერის უბანი ლომსიანეთი. სავარაუდოდ ეს ტოპონიმი ზოგ დოკუმენტში ლომსიური-ს სახელით გვხვდებდა, შემდეგ „შ“-ს დაკარგვით შესაძლოა მივიღეთ ლომსიური.

შესაძლოდ მივიჩნიეთ მეორე ვარაუდიც. შავშეთ-იმერხევში საკმაოდ გავრცელებული იყო გვარი მოსიძე (ბევრმა ახლაც იცის თავისი ძველი გვარი). ამ მხარეში დაფიქსირებულია გეოგრაფიული ადგილი მოსიენეთი. თუ დაუშვებთ იმის შესაძლებლობას, რომ ადრე მოსიური-ც იყო და მკვლევარებმა ის ლოსიური-ს სახით ამოიკითხეს, მაშინ ამ ტოპონიმის ძიება მოგვიხდება იმერხევის სოფლებში წითილეთსა და იფხრეულში.

რაც შეეხება მარია-ს, აქაც საგარაუდოა იმერხევის სოფელ სვირევანის ერთ-ერთი უბნის, ჭუარების მიკროტოპონიმი მარიამწმინდა ვიგულისხმეთ.

ჩვენი ვარაუდები სინამდვილესთან შესაძლოა ახლოს არაა, მაგრამ ისინი ერთმა არგუმენტმა უნდა გაამაგროს. თვით დოკუმენტში მოხსენიებული და საგარაუდო ტოპონიმების უმეტესი ნაწილი იმერხევში მდებარეობს. ჩვენი აზრით, დოკუმენტის ორიგინალში, მისი დაზიანებისა და სიძველის გამო, ავტორებმა ზოგი სიტყვა სწორად ვერ ამოიკითხეს, რამაც გააძნელა ჭეშმარიტების დადგენა.

როგორც დავინახეთ, ტექსტში მოხსენიებულია რამდენიმე გვარი: შარბისძე, ქაფშასძე, შარაბისძე, ირემასძე, ფოცხრასძე და გეგ(ი)ს ძე. წინაწარ ვიტყვი, რომ შარბისძე და შარაბისძე ორივე შემთხვევაში შარბისძეს უნდა გულისხმობდეს, რადგანაც შავშეთ-იმერხევში გვარი შარაბიძე ჯერჯერობით არცერთ მკვლევარს არ შეხვედრია.

რაც შეეხება თვით დოკუმენტის ავტორის გვარს, შარბისძეს, ჩვენი ღრმა რწმენით ეს უნდა იყოს იმერხევის სოფლებში ზაქიეთსა და დასამობში გავრცელებული და შემდეგ სახენაცვალი გვარი ჯარბიძე, რომელიც თავის წიგნში შეიტანა ნ. ცეცხლაძემ. ინფორმატორი ხასან იაშარი (ს. დასამობი) სწორედ ასეთი ქართული გვარით წარუდგა მას. იგივე გვარი ჯარბიძე მეცნიერს შეხვდა იმერხევის

სოფელ ზაქიეთშიც. ჩვენი აზრით, იგივე უნდა იყოს ნიკო მარის მხედრული ჩაწერილი კარბაძეც.

მარი ნიკო იაკობის ძე
(1864–1934)

დოკუმენტში მითითებული გვარებიდან ფოცხრასძე და ქაფშასძე ჩვენს ხელთ არსებულ ლიტერატურაში არ შეგვხვებოდა; ირემაძე დაფიქსირებულია შავშეთის სოფელ მერი-აში, ხოლო გეგსძე, იგივე გეგისძე, ჩვენი აზრით უნდა იყოს იმერხევის სოფელ დასამობის ერთ-ერთ უბანში და სოფელ ფხიკურში არსებული გვარი გიგაძე („გიგაძის წყარო“), რო-მელიც ასევე ნ. მარმა ჩაიწერა.

№3 (41) ბიორბი ძაფშაპის საჩივარი
(დაახლ. 1450 წ.)

ეწერ მე. გიორგი ქაფშასძე.

რომ ჩემმა ძმებმა საგანგებოდ წამართვეს... (რა, უცნობია). ბერისძე გიორგის აქვს ჩემი სათაფლი. ერთი ბატონის ტყავი, ერთი ნოხი და ხუთი ტანგა თეთრი, ყველა ჩითახისა,* ერთი ლიტრი ბამბა, ერთი ლურჯი პაჭიკი, ერთი წყვილი პაპუცი, სულ სამიათასი თეთრი აქვს ბერისძეს.

იმავე სამლოცველოში (იგულისხმება ბანაკი, რ. ს.) ფოცხუერაძე ზურაბას (აქვს) ათი ტანგა თეთრი, ყველა ჩითახისა, ერთი ლიტრი ბამბა, ერთი პაპუცი, ერთი ქუდი.

თვით მოფიცარი მე ვიყავი და კისერში მუშტი მე მომარტყა მახარამ.

ბასაშვილი დარისპანას და დულბაზას აქვთ ერთი ლიტრი ბამბა, ერთი (წყვილი) ტანსაცმელი, ერთი ცული, ორასი თეთრი ნაღდი ფული; ორასი თეთრი აქვს დემნაშვილი მახარას, ტალახაურში სამასი თეთრი, განსაკუთრებით აზარია და სამსონაური.

ქველაფერი ეს კარგი ხუთიათასი თეთრი (ჩემია ყველა) არის მამულის თავმდებობით (გირაო). ჩემმა ძმებმა ორას ორმოცი ტანგა მოტყუებით წაიღეს ჩემგან ბატონ გრიგოლის ქამრის გამოსასყიდლად. მე კი არაფერი მომიცეს.

ხუთლიტრიანი ქვაბი იყო მექვაბესთან. მან შემატყობინა, თუ თავისიანს დაეხმარე (?), ხუთასი ტანგა ოჯახში იყო. მე ვოხოვე საგიას მან არაფერი მომიცა. მე წავედი და მექუაბეც ადგილიდან გაიქცა. დავეწიე მას სოფოროში და ჩემი ძალებით წავეართვი ის ქვაბი, რომელიც ნაზარასთან ჯაგუზე ჩამოეკიდე.

* ტანგა თეთრი ჩითახისა – მე-14-15 ს.ს. ევრცხლის ფული. ტანგა მონღოლურის ნაშთი უნდა იყოს (რ. ს.).

ჩემი მტრებიდან ჩემს გარდა, ვერაინ ვერ შეძლო ეპასუხნა. ის თეთრი საგიაჲ ისე გაფლანგა, რომ ქაფშაძეთაგან არავის არაფერი დაუხარჯავს და არც არაფერი რგებია.

დოკუმენტი დაწერილია პერგამენტზე. შავი მელნით, 24 სტრიქონი წინა, ხოლო 22 უკანა გვერდზე. აქეს რამდენიმე ლაქა, სხვა მხრივ კარგადაა შენახული.

ესაა პალიმესესტი, რომლის ქვედა ფენა მიხედრულია, იკითხება რამდენიმე ასო. დაწერილი უნდა იყოს მე-14 ს.-ის ბოლოს.

დოკუმენტის წარმომავლობა უცნობია. ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ წინა ორი დოკუმენტის მსგავსად, ეს საბუთიც გენერალმა გ. ყაზბეგმა ისტორიულ საქართველოდან ჩამოიტანა და გადასცა დ. ბაქრაძეს, რომელმაც გადაუგზავნა მ. ბროსეს. ამის დამადასტურებლად მას მიაჩნია საკუთარი სახელები, ტერმინები და დოკუმენტის ენა, რომელიც დამახასიათებელია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთვის. გარდა ამისა, ეს საბუთიც დეეს მ. ბროსეს კრებულში წინა ორ დოკუმენტთან ერთად.

ამ მოსაზრებას დაეუმატებ, რომ საჩივრის ავტორი გიორგი ქაფშაძე, როგორც საბუთის შინაარსით ირკვევა, მევახშე ვაჭარია. მისი გეარი მეორდება №2 საბუთშიც. საერთოდ ესაა იშვიათი ქართული გეარი, ქაფშასძე, რომელიც ამჟამად აღარ გვხვდება.

სხვა გეარებიდან ჩვენთვის საინტერესოა ბერისძე (გიორგი), რომელიც იმერხევის სოფელ სვირეჟანის უბანში ჭუარებში გვხვდება. ბასაშვილი (დარისპანა და დუღბაზა) ჩვენი აზრით, ბასონიძის სახეცვლილებაა. ეს გეარი სოფელ ჩიხორის თეთრაკეთის უბანში ჩაიწერა ნ. ცეცხლაძემ. გეარები ფოცხეერაძე (სურაბ) და დემნაშვილი (მახარა), როგორც ჩანს, დაკარგულია. საგია საგიოდლარის სახელითაა შემონახული შავშეთის სოფელ ქოთეთრისში.

უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება დოკუმენტში მოხსენებული ტოპონიმების ანალიზით მიღებული შედეგები. ასე მაგალითად, ტალახაურის სინონიმი უნდა იყოს ს. ხეწრულის ტალახიანთი, ან სოფელ ჯინალში არსებული ტალახით ჩაირი, ხოლო სამსონაურისა-სოფელ სინკოთის სამსანური. რაც შეეხება სოფოროს, იგი ახლაც უცვლელადაა შემორჩენილი შავშეთში სოფლისა და მდინარის სახელის სახით. ბაკანის სამლოცველოს ადგილმდებარეობა ვერ დაეადგინეთ.

თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ №2 დოკუმენტის ტბეთიდან წამოღება უდავოა, მაშინ ასევე დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ №3 დოკუმენტი, სადაც მეორდება ქაფშაძის გვარი და ასევე მოიხსენიება შავშურ-იმერხეული ტოპონიმები, ასეთივე ბედისაა და ისიც შავშეთ-იმერხეის ცხოვრებას ასახავს.

№4 (67) რუსტამ-შაშის მიერ გაცემული სიგელი მაჰმად კოჰაძეზე

ამ დოკუმენტის აღწერილობაში დ. ბაქრაძე ამბობს: „რუს ქალაქზე ნაწერი სიგელი, რომლითაც ათაბაგმა ვესირმა ბატონმა რუსთემ-შაშამ მემედ კოჰაძეს უბოძა ორი კომლი გლეხი მათი უძრავით. ბეკედი თურქულია, სახელობითი.

რუსთემ-შაშა უნდა იყოს შვილიშვილი ათაბაგ ბექა III, ე. ი. ახალციხის პირველი ფაშის საფარ-ფაშისა, ან, ქართველი მატიანეების ჩვენებით, როსტომ-ფაშა, რომელიც ახალციხის საფაშოს განაგებდა 1647-1659 წლებს შორის. კოჰაძეები სამცხელები არიან და ახლაც ცხოვრობენ ახალციხეში.“

სამწუხროდ ისტორიკოსი არაფერს ამბობს, სამცხესთან და სამცხელებთან დაკავშირებული დოკუმენტი რა გზით და რატომ აღმოჩნდა შავშეთში, ტბეთში. ჩვენ ეკვიც კი შეგვეპარა იმაში, რომ ეს დოკუმენტი გ. ყაზბეგის მოძეული იყო, მაგრამ ეკვი გაქარწყლდა მას შემდეგ, როცა გავეცანიტ იმავე დოკუმენტის აღწერილობას ს. კაკაბაძის პირველ წიგნში (1967 წ.), სადაც მოცემულია ამ დოკუმენტის მოკლე, დ. ბაქრაძისაგან ოდნავ განსხვავებული შინაარსი: „დოკუმენტი უთარიღოა, მაგრამ შეიძლება დათარიღდეს ათაბაგისა და ვესირის რუსტამ-ფაშას მმართველობის წლებით – 1647-1659 წ. წ.“

ნაბოძები სიგელი (წიგნი) რუსტამ-ფაშისა ვინმე მაჰმად კოჰაძეზე. ჩივიან მკედელი ხეცაშვილი და მისგან გამოყოფილი მახაჩა თავის ქონებაზე და ბეგარაზე (ჯურუმ-ბეგარა).

ქუთაისის მუზეუმში დაცული მაცხოვრის ხატის ეპიგრაფიკულ წარწერით დასტურდება, რომ კოჰაძეები ჯერ კიდევ 1502 წელს ოლთისში არათუ ცხოვრობდნენ, არამედ ამ მხარეს ფლობდნენ კიდევ. ხატის წარწერა ერცელია, ამიტომ აქ მოვიტან მხოლოდ იმ წინადადებას, რომლითაც დასტურდება, რომ ერთ-ერთი კოჰაძე არის ამ ხატის „დამხატავი“

და ოლთისის მთავარი: „... საუკუნოდ მიმადლე წმიდათა თანა ზენა სასუფეველი და შენნი მონანი მშობელნი იგი ჩემნი განსუენებასა ღირსყვენ და მეუღლესა ჩემსა და ძეთა ჩემთა დღესა მას საშინელსა განკითხვისასა, მეოხედ წარმოუდგე და მე ხატისა შენისა დამხატავსა და მომჰედველსა სოილს კოპასძესა შუამდგომელ მექმენ დამბადებელსა წინაშე აურაცხელთა ცოდვათა ჩემთა მოტყეებისთვის და შენდობასა. რომელი დაიხატა და მოიჭედა წმიდა ესე ხატი მას ჟამსა ოდეს ოლთისთა ემთავრობდი, ქრანიკონ რპი“ (1312+190=1502).

ამგვარად ნათელია, რომ 1502 წ. ოლთისის მთავარი არის სოილ კოპასძე, რომელმაც მოხატა და მოჭედა მაცხოვრი ხატი. ცნობილი ხდება აგრეთვე, რომ მისი მშობლები ამ დროს გარდაცვლილნი არიან, ყავს ცოცხალი მეუღლე და შვილები (ვაჟები). გამორიცხული არაა, რომ კოპასძეები ოლთისის მკვიდრები იყვნენ და მათ სამცხის თანამოგვარეებთან საერთო არაფერი ქონდეთ.

საბუთის მეორე გვერდზე არის მინაწერი სხვა ხელით, ჩამოთვლილია რამდენიმე პიროვნება და მათი გამოსაღები. რა კავშირი აქვს მინაწერს სიგელთან, გაურკვეველია.

საბუთს აქვს რუსტამ-ფაშის თურქული ბეჭედი. ზემოთქმულის გარდა დ. ბაქრაძეს საბუთზე მიუწერია: „ღვთისაგან დაღოცვილი საგანგებო ელჩი რუსტამ-ფაშა.

საბუთი აღმოაჩინა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ტბეთში (ამჟამად თურქეთის ფარგლებში) 1874 წლის ზაფხულში გ. ნ. ყაზბეგმა, რომლისგანაც მიიღო დ. ბაქრაძემ, მან კი გადასცა მ. ბროსეს. აზიის მუზეუმში, როგორც ჩანს, მოხედა მ. ბროსეს კოლექციასთან ერთად, 1884 წ.“

ეს აღწერილობები დოკუმენტის აღმომჩენზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის, თუმცა, სხვა საბუთებისგან განსხვავებით, ჩვენ არ ვიცით მისი სრული შინაარსი. მიუხედავად ამისა, როგორც გ. ყაზბეგის მონაგარი, ამ საბუთის აღწერილობაც შევიტანეთ მის მიერ მოძიებულ დოკუმენტთა სიაში.

საურმაგ კაკაბაძეს თავის წიგნში 50-ე ნომრით შეუტანია კიდევ ერთი საბუთი; იგი ერთ-ერთი იშვიათთაგანია, რომლის ტექსტი, რუსული თარგმანის გარდა, მოტანილია როგორც პირველყოფილი დედანის სახით, ასევე თანამედროვე ქართულით გადმოკეთებული და შეტანილია წიგნის დანართში. ამ დოკუმენტის კომენტარებში ავტორი ამბობს, რომ იგი „როგორც ჩანს, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მიაკვლია დ. ზ. ბაქრაძემ და მ. ბროსეს გადასცა“-ო. აქ გიორგი ყაზბეგი ნახსენები არაა, მაგრამ თვით საბუთის შინაარსი, მასში დასახელებული პირები და გეოგრაფიული სახელები გეაფიქრებინებს, რომ ამ დოკუმენტსაც შესაძლოა ისეთივე თავგადასავალი აქვს, როგორც წინა ოთხს.

როგორც აღენიშნე, წიგნში შეტანილია ამ დოკუმენტის სამი ვარიანტი. იმის გამო, რომ პირვანდელი ვარიანტის (დედანი) ტექსტი შინაარსობრივად ძალზე ძნელად გასაგებია, მისანშეწონილად მივიჩნიე ს. კაკაბაძის მიერ მეტ-ნაკლებად გათანამედროვეებული ქართული ტექსტის მოტანა.

5 (50). ვინმე მაჰმად-ბეგის ნაჩუქრობის ბარათი ვინმე ფარიმუხსიშვილზე (დაახლ. 1470-1480 წ.წ.)

ქ. მე ბატონმა მაჰმედ-ბეგ და ბატონმა და ბატონიშვილმა, ბატონმა მარიამ და ბატონმა ფარათ-ბეგ დაგიწერეთ და გიბოძეთ ესე წიგნი წყალობისა ფარიმუხსიშვილისა ბეროასა და პაპუნასა და თქვენსა მმას ირისასა.

ორი გლეხი მისის მამულითა და მისი ნაქონით მამული სახასოთ, მათით დედულითა და მამულითა, მისის წყალითა და წისქვილითა, მისის შესაველითა და გამოსაველითა, მისის სამართლიანით (ყოვლითურთ)...

ირისასი ქანიდარის მმა გიორგაი, ცოლითა და შვილითა შინათმოსამსახურეთ მოგვიცემია, რამე არ ეთხოვებოდეს რა მაჭიხელისი.

ერთი კარგი გლეხი გკონდეს მკეიდრათა და მაუშლეღათა. არასოდეს მოგეშალოს ჩვენს ერთგულად სამსახურშია.

მამმად, მარიამ, გიორგი

(ხეუული ხელმოწერები). გვ. 202.

დოკუმენტი დაწერილია მსხვილი მხედრულით, არა აქვს თარიღი, მაგრამ დათარიღება ხერხდება პალეოგრაფიული მონაცემებით და იგი მიეკუთვნება მე-15 საუკუნის მეორე ნახევარს, ამობს ს. კაკაბაძე. მისი დაკვირვებით საბუთში თითქმის ყველა სიტყვაში გამოყენებულია ზედმეტი ასო „ი“ (მაგ. ბატონიმა, შვილმა, წიგინი, გიბოძეთი და ა. შ.), რაც დამახასიათებელია თორთომის და პარხალისთვის, ეს კი მიუთითებს, რომ საბუთი სწორედ ამ მხარეებშია შედგენილი, ოსმალების მიერ ამ მხარეების დაპყრობისთანავე (დაახლ. 1474 წ.), ეინმე მაჰმად-ბეგი ერთ-ერთი პირველი ქართველთაგანი გაშუსლიმანდა, რის საფასურადაც ოსმალების ხელისუფლებამ მას დაუმტკიცა სამფლობელო სანჯაყის სახით. დოკუმენტიც ამ მაჰმად-ბეგის შედგენილი უნდა იყოსო — ასკენის ს. კაკაბაძე.

ამ დასკვნებს მთლიანად ემხრობით. გარდა ერთისა. ოფიციალურ ისტორიულ წყაროებში ოსმალთაგან თორთომის, პარხალისა და სხვა ძველი ქართული პროვინციების დაპყრობის თარიღად მინიშნულია მე-XVI საუკუნე. ამიტომ მაჰმად-ბეგი, რომელიც შესაძლოა მართლაც პირველი გამუსლიმანებული ქართველი თავადია, ცხოვრობდა არა 1470-80 წწ. არამედ ერთი საუკუნით გვიან.

მაჰმად-ბეგი, რომ სამხრეთ საქართველოს ოსმალიზაციის გარდამავალ პერიოდში ცხოვრობს, ისიც ადასტურებს, რომ მისი მეუღლე ჯერ კიდევ ქართულ სახელს მარიამს ატარებს და ჩემი ღრმა რწმენით ქრისტიანია. საბუთზე მესამე ხელის მომწერია გიორგი, რომელიც მაჰმად-ბეგისა და მარიამის შვილი უნდა იყოს, მაგრამ გაურკვეველია, საბუთს რატომ აღარ აწერს ხელს ფარათ-ბეგი. იმიტომ ხომ არა, რომ ის ოჯახის წევრი არაა, რაღაც თანამდებობის პირია და მხოლოდ ამიტომ მოხვდა სიგელში?

მართალია, ოსმალთა ჯარი აზატ-მოსეს წინამძღოლობით 1302 წელს შემოადგა ტაოს, კერძოდ თორთომსა და პარხალს, მაგრამ ერისთაუმა თაყა ფანასკერტელმა, ბექა ათაბაგის დახმარებით, ისინი უეუაქცია და ქართული მიწებიდან განდევნა. თუმცა ბაგრატ III-ისა და მისი ვაჟის გიორგი II-ის მეფობის დროს (1510-1585) ოსმალებმა შეძლეს სამხრეთ-საქართველოს, კერძოდ ტაო-კლარჯეთის მიტაცება. სულთანმა ქართველ მთაერებს ფაშობა უბოძა და ისინი მთავარ ციხე-ქალაქებში ჩააყენა. ასე მაგ. იგივე თორთომი 1580 წელს სულთანმა დროებით ყვარყვარე ათაბაგს, ხოლო შემდეგ მისივე ვასალს მანუჩარ ათაბაგს ჩააბარა.

უკანასკნელ ხანებში გაირკვა მე-16 საუკუნეში მოღვაწე ერთი მემედ-ბეგის ვინაობა, რომელიც ჩემი აზრით შესაძლოა ს. კაკაბაძის დოკუმენტში მოხსენებული მემედ-ბეგის იდენტური იყოს.

პროფესორმა ზაზა შაშიკაძემ სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში აღმოაჩინა დღემდე უცნობი დოკუმენტები. ერთ-ერთი მათგანის გაცნობით ირკვევა, რომ 1561 წლის თებერვალში აჭარის ხეობა ჩამოერთვა ქრისტიან ბეჟანს, რომელიც უკანონოდ ფლობდა მას, აწყობდა არეულობებს, არის დაუმორჩილებელი, ამიტომ არზრუმის ბეგლარ-ბეგმა აჭარის ნაძიე მას ჩამოართვა და ისპირის ემირს გადასცა. მეორე დოკუმენტიც ბეჟანს ეხება. მასში ნათქვამია, რომ იგი ჩაეიდა სტამბოლში, მორჩილება განაცხადა, ფიცი მიიღო, აღიარა ისლამი, რის შემდეგ მას მეჰმედი დაარქვეს და სამიათასი ფულიც უბოძეს. მეცნიერი თვლის, რომ აჭარისწყლის ხეობის ოსმალეთის ფარგლებში მოქცევის თარიღი უნდა შესწორდეს და მისი ათვლა მე-16 საუკუნის 60-ანი წლებით დაიწყოს.

ჩვენთვის ამ შემთხვევაში საინტერესოა ბეჟანის, იგივე მემედ-ბეგის ვინაობა, რომელსაც თავის ნაშრომში შეეხო პროფესორი ბიჭიკო დიასამიძე და დაასაბუთა, რომ ის შეს-

აძლოა იყოს დიასამიძეთა გვარიდან გამოსული მოღვაწე, რომლის სახელმა შემდგომში დასაბამი მისცა აჭარელი თავადების, ბეჟანიძეების გვარს. ჩვენთვის საინტერესოა ისპირის მმართველი მექმედ-ბეგი, რომელიც, როგორც ვთქვით, შესაძლოა იყოს ზემოთ მოტანილ საბუთში ნახსენები მექმედ-ბეგი. მაშინ ამ საბუთის შექმნის თარიღიც დაზუსტდება და იგი მე-16 საუკუნეს, კერძოდ 1561 წელს მიუახლოვდება.

საყურადღებოა, რომ მექმედ-ბეგი შემდგომში ფაშა გახდა, იგი ტომით ქართველია და 1626 წელს გარდაიცვალა. მ. რეხეიაშვილი ამბობს, რომ მექმედ-ბეგი ოსმალეთის დიდი ევზირის შვილი იყო. მექმედ-ბეგის მეუღლეა მარიამი. ჩვენ არ ვიცით მისი გვარი და წარმომავლობა, მაგრამ ის რომ დიდგვაროვანია, ამაზე მეტყველებს ფრაზა „ბატონმა და ბატონიშვილმა, ბატონმა მარიამ,“ აქ სამჯერ სიტყვა „ბატონის“ განმეორება, ბუნებრივია, მარიამის მაღალ წარმომავლობას ადასტურებს. გარდა ამისა ცნობილი ხდება, რომ რენეგატი ქართველი, გამუსლიმანებული მექმედ-ბეგი დიდგვაროვანია და მეუღლეს მაღალი ფენიდან აყავს. მესამე პიროვნების ხელწერა „გიორგი,“ როგორც ვთქვით, მექმედ-ბეგისა და მარიამის შვილს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ჯერჯერობით ისიც ქრისტიანია.

რაც შეეხება ფერათ-ბეგს (ფარათ, ფარად-ბეგი), იგი მაჰმად-ბეგის თანამედროვეა. ისტორია მხოლოდ ერთ გამოჩენილ მოღვაწეს იცნობს ფარათ-ბეგის სახელით. ესაა ფარათ-ბეგ ჯაყელი, რომელიც ასევე დაწინაურებულია სულთანის კარზე. იგი 1588 წელს ოსმალეთის სერასკირია. 1609 წელს ფერად-ბეგი ჯარით მოდის ათაბაგ მანუჩარის დასასჯელად, მაგრამ გიორგი სააკაძემ დაატყვევა და ლუარსაბ მეფეს მიჰგვარა. მეფემ იგი შაჰ-აბასს ჩააბარა, შემდეგ კელაე გამოიხსნა და თავის სამსახურში ჩააყენა. 1620 წელს გ. სააკაძემ ფარად-ბეგ ჯაყელს თავისი უმცროსი ქალიშვილი (სახელი უცნობია) მიათხოვა.

ამგეარად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ №5 საბუთის ავტორი მაქმედ-ბეგი. ყოფილი ბეჟანი, წარმოშობით ქართველია, ცოლად ჰყავს ქართველი დიდებულის ქალი მარიამი, მათ ჰყავთ შვილი გიორგი; მაქმად-ბეგთან ერთად სახელმწიფო სამსახურშია ფარათ-ბეგ ჯაყელი, სავარაუდოდ შემდგომში გიორგი სააკაძის სიძე. ისინი ერთობლივად გამოსცემენ წყალობის სიგელს, რომლითაც ფარიმუხსიშვილი ბეროას და პაპუნას, აგრეთვე მის ძმას ირსას შინამოსამსახურედ აწუქეს ქანდარას ძმა გიორგაი ცოლითა და შვილით.

სამწუხაროდ, ფარიმუხსიშვილებისა და მათზე ნაწყალობევი ოჯახის წევრთა სადაურობა და ვინაობა ვერ დავადგინეთ.

მიუხედავად იმისა, რომ მექმედ-ბეგისა და ფარათ-ბეგის მოღვაწეობის ადგილი სამხრეთ-საქართველო, კერძოდ ისპირისა და თორთომ-პარხალის რაიონებია, ძნელია იმის თქმა, რომ ფარიმუხსიშვილი ბეროა და მისი ძმებიც ამ მხრიდან არიან, რადგანაც ამ გვარის კვალი ამჟამად წაშლილია.

ერთ-ერთი ხელმოსაკიდი შესაძლოა იყოს საბუთში მოხსენებული მაჭახელი. ს. კაკაბაძე ფრთხილად აცხადებს: გაურკვეველია ეს გეოგრაფიული სახელია თუ პიროვნებისაო. ანთროპონიმებზე მიძღვნილ სამეცნიერო ლიტერატურაში, აგრეთვე საძიებლებსა და ცნობარებში საკუთარი სახელი მაჭახელი ვერ მოვიძიეთ. რჩება ისევ გეოგრაფიული სახელი. მართალია თორთომ ისპირისგან მაჭახლის ისტორიული ხეობა შორსაა და თითქოს დაუჯერებელია ამ საბუთში ის იგულისხმებოდეს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ: 1. იმ მხარეებში იმ დროისთვის არსებობდა მიკროტოპონიმი მაჭიხელი, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია; 2. თუ ისპირის მმართველი შეიძლება ფლობდეს აჭარასაც, გასაქვირი არ უნდა იყოს, რომ მის მფლობელობაში მაჭახლის ხეობაც იყო და საბუთებში მაჭახელა მოხევედრილიყო.

როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, გიორგი ყაზბეგი, რუსეთის გენერალური შტაბის მაღალი ჩინის მქონე ოფიცერი ხელისუფლებამ ე. წ. თურქეთის საქართველოში რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყების წინ საიდუმლოდ შემოგზავნა, როგორც აჭარელ ხიმშიაშვილთა ნათესავის, თავად გრიგოლ გურიელის მსახური. მან ხელისუფლების დაავლება პირნათლად შეასრულა და ამაში დასაძრახი არაფერი, რადგანაც სწორედ გიორგი ყაზბეგის სამხედრო-სტრატეგიული დაზვერვის მონაცემები დაედო საფუძვლად ამ ომის მსვლელობას და ოსმალთა მრავალსაუკუნოვანო ბატონობის შემდეგ ისტორიული საქართველოს პროვინციების გათავისუფლებას.

გიორგი ყაზბეგი მოგზაურობის დროსაც პირველ რიგში ქართველ მაშუღიშვილად მოგვევლინა, ის თერგდალეულთა თაობის ერთ-ერთი აქტიური წარმომადგენელი იყო, ამიტომ ეს მოგზაურობა მან ქართული ეროვნული ინტერესების სასარგებლოდაც გამოიყენა. აღწერა ძველი ისტორიული ციხე-სიმაგრეები, ეკლესია-მონასტრები, შეაგროვა ქართული ხელნაწერები, ჩაიწერა მრავალი თქმულება, ეთნოგრაფიის და ფოლკლორის ნიმუშები, მეტყველების თავისებურებები, ქართული ადათ-წესები და ა. შ. ბუნებრივია, ყოველივე ეს არ შედიოდა გენერალური შტაბის მიზნებში, ამიტომ გ. ყაზბეგს ორმხრივი კონსპირაციის დაცვა მოუხდა: 1. მოგზაურობისას ადგილობრივ მოსახლეობას არ გაეგო მისი მიზანი და 2. რუსეთის ხელისუფლებისთვის დაემალა მის მიერ საქართველოს კულტურისა და ისტორიის ამსახველი მასალების მოძიება.

მოგზაურობის დროს ადგილობრივი მოსახლეობა სტუმრებს ყველგან გულთბილად და ხელგაშლით ხედებოდა,

ისინი მათ უსასყიდლოდ უმასპინძლებოდნენ, მაგრამ გ. ყაზბეგის შემკრებლობითი საქმიანობა (ძეგლების მონახულება, გამყოფი, ისტორიული საბუთების მოძიება და შექმნა) გარკვეულ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული. მართალია, ის ამ ხარჯებზე თავის წიგნში არაფერს ამბობს, მაგრამ დარწმუნებული ვარ, რომ ყველა დოკუმენტი (რომელთა რიცხვი ჩემი გათვლით სულ მცირე 6 ერთეული იყო), მან შეიძინა საკუთარი ხარჯით, ამით თავის ერსა და ქვეყანას საშვილიშვილო ამაგი დასდო და უძვირფასესი განძი დაუტოვა.

ჩვენს მიერ ზემოთხსენებული დოკუმენტები, იმედია, დააინტერესებს ამ თემაზე მომუშავე მეცნიერებს.

გარდა ამისა ეს დოკუმენტები ნათელს გახდის იმ დიდ წელილს, რაც საქართველოს კულტურისა და საისტორიო მეცნიერებაში შეიტანა გამოჩენილმა საზოგადო და სამხედრო მოღვაწემ გიორგი ყაზბეგმა.

რამაზ ხურმანიძე

30 აგვისტო, 2008 წელი.

ბიოგრაფიული მონაცემების ბიბლიოგრაფია

(არასრული)

1. История грузинского военного легиона. 1860 г.
2. Военная история грузинского гренадерского полка в связи с историей Кавказской войны. 1865.
3. Казбек Г. Библиография сочинении о Кавказе. газ. с№4, 6. 35, 36, 40-42, 54. 1867 г.
4. Казбек Г. Журналы: Новые списки путешествии, Георг. историч. и археолог. („Азиатский журнал“) по Кавказу. газ. „Кавказ.“ №59, 1868 г. стр. 3; №61, стр. 3-4; № 63.
5. Итальянцы о Кавказе. Газ. „Кавказ“, 1867. № 4, 6. 35, 36, 40-43, 54: 1868. № 72-78.
6. Три месяца в Турецкой Грузии. Тифлис. 1875.
7. Военно-статистический и стратегический очерки Лазистанского санджака. Тифлис. 1876.
8. Курицы в Чечне и Дагестане. 1834-1861 гг. Тифлис. 1885.
9. Военно-стратегическое описание Терской области. Тифлис. 1888. в. 2-х томах.
10. balon smirnovis referatis gamo. 'droeba.~ #68. 8 aprili, 1885 w. gv. 1-3.
11. Стратегический и статистический обзор Турецкой области. газ. „Кавказской край“, №4, 1905 г. стр. 12.
12. Прияствения в связи со 100-летием со дня рождения Н. В. Гоголя. В кн. „Гоголевские дни в Москве.“ М. 1910 с. 306-307.
13. საქართველოს სამხედრო გზის სტრატეგიული და პოლიტიკური მნიშვნელობა (დაუმთავრებელი).
14. პოლონელი და ქართველი ხალხის კულტურული ურთიერთობა (გამოუქვეყნებელი).
15. კონსტანტინეპოლში არსებული ქართული სასულიერო სასწავლებელი და აქაურ ქართველთა ძმობა (ბოლო სამი ნაშრომი დაიკარგა გ. ყაზბეგის ბინის გაძარცვის დროს, 1921 წ.).

შეადგინა
რამა'ს სურმანიძემ
11. 09. 2004 წ.

Георгий Николаевич Казбег (1839-1921) является достойным представителем грузинской семьи. Его предки (Чофика, Казибег, Габриель) на разных постах были выдвинуты в царском дворе Грузии, а позже они полностью контролировали горную часть Грузии и Дарьяльского ущелья.

После ликвидации Царства Грузии дед Г. Казбег Габриэл (?-1817 г.) поступил на службу Российской империи и достиг генеральского звания. В военном ведомстве некоторое время служил и отец Георгия Николай Казбег (1809-1868), но скоро вышел в отставку всю жизнь посвятил семейному хозяйству и воспитанию детей.

Георгий Казбег закончил Воронежский кадетский корпус, получил звание поручика и был назначен командиром сотни грузинского гренадерского полка. В 1870 году, после окончания Академии генерального штаба, его перевели на должность старшего адъютанта гренадерской дивизии.

В 1874 году Г. Казбег на 3 месяца конспиративно путешествовал по Турции в Грузинских провинциях (Аджара, Шавшети, Ливана, Лазети), собирал военно-стратегические материалы, одновременно записывал ценнейшие исторические и социально-политические сведения о т. н. Турецкой Грузии. На основе этих данных он издал две Фундаментальных книг: „Три месяца в Турецкой Грузии“ и „Военно-статистический и стратегический очерк Лазистанского санджака,“ которые в научных кругах и в настоящее время пользуются большой популярностью (авторством Г. Казбег известно всего 11 трудов, в том числе 8 опубликованных).

В 1876 году Г. Казбег командовал грузинской сотней, которую сформировал сам. В период Русско-турецкой войны (1877-78 гг.) он занимал пост начальника штаба Кобулетского отряда.

В 1882 году Г. Казбег вышел в отставку и вернулся в родной Хевн (Стефанцинда), здесь он развернул большую работу по открытию школ, мастерских, поддерживал местное население по развитию земледелия и освоения местных природных богатств.

В последующие годы Г. Казбег вернулся к военной службе, командовал Бакинским пехотным полком, выполнял обязанность коменданта г. Ерзерума. В 1891 году ему присвоили звание генерал-майора и назначили комендантом Варшавской крепости. С 1900 г. Г. Казбег Генерал-лейтенант.

В 1905 году его перевели комендантом г. Владивостока, но скоро освободили за то, что против восставших рабочих не применял оружие. Он вернулся в Грузию и активно включился в общественную деятельность.

С 1908 года Г. Казбегг возглавлял „Общество по распространению грамотности среди Грузин“, которой, до трагической смерти, руководил Илья Чавчавадзе (1837-1907). Под руководством Г. Казбегги были осуществлены все намерения, которые не успел завершить великий сын Грузии. Скоро Общество стал сильной народной организацией, которая в Грузии и за её пределами (в землячествах) имела школы, библиотеки, клубы. Общество материальную и финансовую помощь оказывало сиротам, многодетным семьям, инвалидам и иным.

В 1915-18 гг. на семью Г. Казбегги обрушилась большая трагедия: погибли его сыновья: Николай, Александр и Константин, умерла жена Елизавета Магалашвили. Одиноким старым генерал содержал и воспитывал 5-летнего внука Шоту и несостоятельного 13-летнего аджарца Сулеймана Кайкацишвили.

В марте 1921 года, после аннексии большевиками Грузии, Г. Казбегг покинул Родину и остановился в Стамбуле. До сих пор неизвестна причина его отъезда: избежал новый режим, выехал для лечения, или сопровождал эмигрирующую дочь. Елене (1882-1950), в браке с Борисом Гамрекелли (?-1935). Какова правда, неизвестна.

14 апреля 1921 года Г. Казбегг скончался в Стамбуле. Через два дня тамошние грузины похоронили его во дворе христианской церкви, позже его прах перевезли на городское кладбище, но его могила в настоящее время считается потерянной.

Неизвестна последующая жизнь внука Г. Казбегги Шоты. Фактически в Грузии не остались его наследники. За рубежом (в США) живут сыновья дочери Константина Казбегги и Нино Дадияни, Марины Казбегги - Молтке: Кристофер, Лоренцо и Джеймс Шпарды. Сын Марины (от второго брака) Константин (Тино) Лангфельд, для почтения своих предков, носит двойную фамилию: Казбек-Лангфельд. Известны местонахождения могил потомков Г. Казбегги, которые скончались в эмиграции.

Наша цель, установить место похорон Георгия Казбегги в Стамбуле, перевести его останки в Грузию и с почётом похоронить в Дидубском Пантеоне, который основал сам Г. Казбегг. Необходимо продолжать поиски дальнейшей судьбы его внука Шоты Казбегги и постоянно поддерживать связи с зарубежными потомками Г. Казбегги.

CONCLUSION

Giorgi Kazbegi (1839-1921) is a well-known representative of a worthy family of Georgian achievers. His ancestors (Chophika, Kazi-begi, Gabrieli), persons promoted while serving Georgian kings, were the governors of Georgia's mountainous region Khevi and supervisors of Darialy Valley.

After the annulment of Georgian Kingdom, Giorgi's grandfather Gabriel (?-1817) started serving for Russia and even reached the rank of a general. Giorgi's father Nikoloz (1809-1868) served in military for a while, but quit soon and afterwards dedicated his life to household and raising children.

Giorgi graduated from Voronej military school, he was awarded the rank of a first lieutenant and he was appointed as a Chief of Sotnia in the Regiment of Georgian Granadiers. In 1870, after graduating from the Academy of General Staff he was transferred to the position of the Chief Adjutant of the Grenadiers' division.

In 1874 Giorgi Kazbegi secretly traveled in Georgia's provinces conquered by the Osmans (Adjara, Shavsheti, Livana, Lazeti) and published acquired impressions in two works: 'Three month in Turkish Georgia~ and 'Military-strategic Piece of Lazistani's Sanjaki,~ which are still very popular in academic circles (11 of his works are known to us, 8 of which are published).

In 1876 Giorgi Kazbegi was leading a Georgian Sotnia organized by him in West Georgia, and in years 1877-1878 during the times of Russian-Turkish War he was holding the position of Chief of the Headquarters of Kobuleti Regiment.

In 1882, transferred to the reserve Giorgi Kazbegi returned to Stepantsminda. He was taking part in cultural-economic development of native region. He opened a school, workshops, we was holding population in developing agriculture and utilizing local natural resources.

For the following years, Giorgi Kazbegi is in military service once again, he is leading Baku Foot Soldier Regiment, hi is performing the duties of Arzrum Commandant. In 1891 he was awarded a rank of major-general and he was appointed as a Commandant of Warsaw Fortress.

In 1905 Giorgi Kazbegi was transferred to the position of Vladivostok's Commandant, but was soon released for not using arms against

workers which were on strike. He came to Georgia and enrolled in lively social activities.

In 1908 he began leading the society for spreading writing-reading skills among Georgians, which was headed by Ilia Tshavishavadze (1837-1907) up until his tragic death. Giorgi Kazbegi continued fulfillment of the aims, which great Georgian native was deprived the possibility to fulfill. He made a strong public organization out of this society, which possessed schools, libraries, clubs in kinshis both in Georgia and beyond its borders. The society was providing financial aid to the families with orphans, many children, disabled persons and other poor families.

In years 1915-1918 Giorgi Kazbegi's family experienced great tragedy: his three sons Nikoloz, Lexandre and Constantine perished. Also died his wife Elizabeth Magalashvili. Lonely old general was raising 5 year old grandson Shota and also poor Adjarian gymnasia pupil Sulciman Kaikat-sishvili.

In 1921, after Bolsheviks annexed Georgia Giorgi Kazbegi left his motherland and settled in Istanbul. Three reasons for his leave have been mentioned: he tried to avoid the new regime; he went for medical treatment; he accompanied his emigrating daughter, which one of the reasons holds truth is not conclusively known.

On 14th of April, 1921 Giorgi Kazbegi died in Istanbul. After two days local Georgians buried him in the yard of a church. Later on his body was relocated to city cemetery, but nowadays it is lost and no one knows the location of his grave.

Subsequent life of Giorgi Kazbegi's grandson Shota is unknown. In fact no heirs of his were left in Georgia. But in foreign countries there are heirs of Giorgi's son's Constantine's and his wife's Nino Dadiani's daughter _ Marine Kazbegi-Moltke and also his daughter's heirs: Christopher, Lorenzo, James Sheparden, also Marine's son from the second husband _ Tino (Constantine) Langfeld, who in honor of his great ancestors uses surname Kazbegi. The locations of the graves of te diseased heirs of Giorgi Kazbegi in the foreign countries are known.

Our aim is to find aut te location of Giorgi Kazbegi's grave in Istanbul, to bring his remains to his motherland and bury in the originated by him Didube Pantheon; also the research of the life of the orphan Shota Alexandre Kazbegi has to continue, we have to keep a constant contact with the heirs of Giorgi Kazbegi in foreign countries.